

Міністерство освіти і науки України

Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАБАНЦЕВА ІРИНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 328.185-048.66 : 323.212/.213](4-11+4-191.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

**АНТИКОРУПЦІЙНА ПРОТИДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
ДОСВІД ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей,
результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник
доктор політичних наук, професор
Маслов Юрій Костянтинович

Одеса – 2019

АНОТАЦІЯ

Кабанцева І. А. Антикорупційна протидія громадянського суспільства: досвід посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 23.00.02 «Політичні інститути та процеси». Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2019.

Новітні країни Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) уже три десятиліття долають наслідки тоталітаризму. В одних із них цей процес відбувся рішуче й ефективно, в інших – досі триває затяжний процес ліквідації недемократичного спадку. Важливою для демократизації країн регіону є роль національних громадянських суспільств. Одним із викликів для державних і недержавних інститутів країн ЦСЄ є корупція. За умов демократичного вектора розвитку суб'єктне коло учасників антикорупції сьогодні не звужене до інститутів держави, а залучає й інших акторів. Одним з них є громадянське суспільство, антикорупційна роль якого в країнах регіону має відмінності.

Дослідження опирається на методологію неоінституціоналізму, з позицій якої громадянське суспільство є неформальним конструктивним інститутом, а корупція – неформальним деструктивним. В утвореній моделі взаємодіють більш чи менш активний конструктивний інститут (громадянське суспільство) з більш чи менш руйнівним деструктивним інститутом (корупцією). Форми такого співіснування в площині конкретної політичної системи узалежені як від рівня корумпованості певної країни, так і від активності, доброчесності суб'єктів громадянського суспільства. Факт наявності протистояння громадянського суспільства та корупції розглянуто як аргумент досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля протидії корупції. Через призму історичного

неоінституціоналізму пояснюється, чому в одних країнах ЦСЄ антикорупційні реформи мають позитивні наслідки, не зумовлюючи таких в інших країнах.

Оскільки корупція та протидія їй є викликом для України, а ще молоде громадянське суспільство щораз помітніше інтегрується в антикорупцію, то вивчення досвіду групи країн зі схожим історичним досвідом важливе в контексті порівняльного аналізу. Це уможливує не лише характеристику національних кейсів громадської антикорупції в межах обраних для аналізу країн ЦСЄ, але й виявлення закономірностей розвитку певних сценаріїв активізму в площині запобігання та протидії неформальним деструктивним практикам силами громадськості.

Метою дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація громадської антикорупції у країнах ЦСЄ. Об'єктом дослідження визначено міжінституційне протистояння неформальних інститутів конструктивного (громадянське суспільство) та деструктивного (корупція) типів. Предметом дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація антикорупційної протидії національних громадянських суспільств країн ЦСЄ.

На основі методології неоінституціоналізму розглянені дослідницькі гіпотези: 1) високий рівень корупції в певній країні засвідчує інституційну слабкість громадянського суспільства; 2) зниження ролі чи слабкість, несформованість національного громадянського суспільства у певній країні зумовлює перспективу зростання в ній корупції на усіх рівнях аж до корупційного «захоплення держави». Натомість зміцнення, активізація антикорупційних ініціатив акторів громадянського суспільства є передумовою зменшення увиразненості корупційних практик у житті суспільства та держави. Ці гіпотези перевірені шляхом: 1) дослідження еволюції національних громадянських суспільств, антикорупційних ініціатив «третього сектора» з проекцією динаміки цих процесів на кількісно-якісні показники як корупції, так і успішності певної країни ЦСЄ в антикорупційній протидії; 2) зіставлення в межах аналізу окремих країн динаміки наявних індексів розвитку громадянського суспільства з Індексом сприйняття корупції та інших індексів,

спрямованих на оцінку вкоріненості корупційних практик в окремо взятій країні. Такий аналіз спрямований на з'ясування залежності рівня корупції саме від рівня розвиненості громадянського суспільства.

Визначено основні форми громадської антикорупції: контроль за діяльністю органів державної влади; захист тих, чиї права були порушені корупційними практиками; проведення мирних масових заходів з озвученням протестних вимог і вироблення пропозицій щодо антикорупції; законотворчі ініціативи; оцінка корупційних ризиків; моніторинг ефективності перебігу розслідування та судового розгляду конкретних корупційних кейсів; антикорупційна експертиза нормативно-правових актів і законопроектів; координація, реалізація та підтримка антикорупційних програм і проектів; проведення незалежних антикорупційних розслідувань; просвітницька робота, спрямована на протидію корупційному прагматизму та формування антикорупційної політико-правової культури тощо.

У дослідженні спроектовано особливості традицій громадського активізму в аналізованих посткомуністичних країнах ЦСЄ на сучасний рівень громадської антикорупції. Відзначено, що в одних із них віддавна накопичувався корпоративний соціальний капітал завдяки колективним протестним взаємодіям; в інших – цей досвід набувається віднедавна. Корупція виступала каталізатором громадського активізму (Румунія, Словаччина), або ж її актуалізація була витіснена соціально-економічними протестними вимогами (Болгарія, Молдова, Хорватія та ін.). Доведено вплив на параметри громадської антикорупції рівня викорінення (збереження) громадянами патріархальної та підданської політичної культури.

Визначено національні особливості громадської антикорупції в країнах Вишеградської групи: а) за сформованості в Польщі антикорупційних цінностей і загалом активного «третього сектора», громадянське суспільство не є активним актором антикорупції співвідносно обсягу корумпованості країни; б) активне лобіювання антикорупційних ініціатив громадянським суспільством Чехії в умовах збереження достатньо високого рівня корупції та значного корупційного

прагматизму населення; в) висока активність (найперше – протестна) «третього сектора» Словаччини в умовах стагнації антикорупції; г) слабкість громадської антикорупції в Угорщині в умовах відсутності цілісного громадянського руху та наступу держави на «третій сектор» режиму неліберальної демократії В. Орбана.

На прикладі держав останніх розширень ЄС (Болгарія, Румунія, Хорватія) оцінено громадську антикорупцію в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування. Антикорупція зумовлювалася наміром євроінтеграції, але вступ до ЄС істотно не знизив рівень неформальної інституціоналізації: а) в Румунії корупція є каталізатором громадської активності – потужні антиурядові протести в умовах протистояння органів влади та їх наміру послабити дієве антикорупційне законодавство; б) несформованість традицій громадського активізму в Болгарії за збереження патріархальних і підданських рис політичної культури болгар і відсутності зацікавлення політичних сил в антикорупції; в) слабкість мережевих взаємодій, невисока результативність громадських антикорупційних проектів у Хорватії в умовах вираженого патерналізму та побутового корупційного прагматизму населення, протестна слабкість за сповільнення прогресу антикорупції.

Досліджено антикорупційну роль громадськості пострадянських країн ЦСЄ на прикладі Молдови як однієї з «захоплених держав» із дефектною демократією, яка є в зоні одночасного впливу і Заходу, і Росії. В умовах сильного олігархічного впливу на державу, хиткості щодо євроінтеграції, політизації медіа, політичного патронажу тощо посилюється неформальна інституціоналізація та тиск на громадянське суспільство. Відзначено: невисокий рівень соціальної самоорганізації та довіри молдован «третьому сектору»; слабкість мережевих взаємодій; ріст неліберальної частини громадянського суспільства за одночасного пасивного типу нетерпимості молдован до корупції; високу толерантність до неформальних практик.

Удосконалено наукові підходи до розуміння антикорупційної ролі громадськості України, її еволюції. Відзначено ситуативний характер громадського активізму, збереження патерналізму, слабкість механізмів громадського контролю,

проблеми фінансування «третього сектора». Історичний спадок (інституціональна «стежка залежності») впливає на пострадянську трансформацію України. Співпраця між державою та громадянським суспільством України визначена як доволі крихка, бо попри декларовану відкритість української влади до співпраці з «третім сектором», наявні різні форми тиску на викривачів корупції, антикорупційні НУО.

Аргументовано, що в тих країнах, де є дефектні демократії, щодо антикорупції між державами та громадянськими суспільствами є не скільки ефективне співробітництво, скільки конфронтація (латентна або відкрита). Кейси аналізованих країн ЦСЄ засвідчили: багато ініціатив влади щодо взаємодії з громадянським суспільством у питаннях антикорупції мають фасадний характер, спрямований виключно на «належне» звітування перед надавачами макрофінансових допомог для країн. Громадянські суспільства аналізованих країн ЦСЄ стикаються з низкою викликів, просуваючи антикорупційні ініціативи. Вони зумовлені нестійкістю демократичних традицій публічного врядування, існуванням в окремих країнах регіону політичних сил, зацікавлених в антидемократичному реверсі.

Ключові слова: громадянське суспільство, корупція, неформальні політичні інститути, громадська антикорупція, Центрально-Східна Європа (ЦСЄ), посткомуністичні країни.

SUMMARY

Kabantseva I. A. Anti-corruption resistance of civil society: experience of post-communist countries of Central and Eastern Europe. – Scientific qualification thesis retaining manuscript rights.

Thesis to obtain the scientific degree of Candidate of Political Science (PhD) after speciality 23.00.02 – political institutions and processes. South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Odessa, 2019.

New countries of CEE have been overcoming consequences of totalitarianism for three decades already. In some countries, this process was decisive and effective, while in

some lengthy process of winding up of undemocratic legacy continues until the present. The role of national civil societies is important for the democratization of the countries of the region. One of the challenges for state and non-state institutes of the CEECs is corruption. Nowadays, under conditions of a democratic vector of development, the subjective circle of the participants of anti-corruption is not narrowed to the institutes of the country but also involves other actors. One of them is civil society, the anti-corruption role of which differs in the countries of the region.

The study grounds on the methodology of neo-institutionalism, from the position of which civil society is an informal constructive institute, and corruption is an informal destructive one. More or less active constructive institute (civil society) interacts with more or less destructive institute (corruption) in the created model. A form of such coexistence in the plane of a particular political system depends on both the level of the corruptness of a certain country as well as on the activity, integrity of the subjects of the civil society. The fact of the presences of the opposition of the civil society and corruption is viewed as an argument for the achievement of the certain level of maturity for corruption resistance by national civil society. The issue of positive consequences of anti-corruption reforms in some CEECs and the absence of such in other countries is explained through the prism of historical neo-institutionalism.

Given that, corruption and resistance to it is a challenge for Ukraine, and the young civil society is more and more prominently integrated into corruption, studying of the experience of the group of countries with similar historical experience is important in the context of the comparative analysis. This raises possibility not only to characterize national cases of civil anti-corruption within the CEECs selected for analysis but also to detect the laws of development of certain scenarios of activism in the plane of prevention and resistance to informal destructive practices with the forces of public.

The aim of the study is a comparative and political conceptualization of anti-corruption resistance to national civil societies of the CEECs. Interinstitutional resistance of informal institutes of constructive (civil society) and destructive (corruption) types, was

defined as the object of the study. Comparative and political conceptualization of anti-corruption resistance to national civil societies of the CEECs was defined as the subject of the study.

On the grounds of the methodology of neo-institutionalism, the following research hypotheses were determined: 1) high level of corruption in the certain country confirms institutional weakness of the civil society; 2) decline of the role or weakness, incompetence of the national civil society in the certain country predetermines the perspective of increase of corruption in it on all the levels up to corruption “state capture”. Strengthening, activation of anti-corruption initiatives of the actors of civil society is a pre-condition for a decline of expressiveness of corruptive practices in the life of society and state. These hypotheses were checked by 1) the study of the evolution of the national civil societies, anti-corruption initiatives of the “third sector” with projection of the dynamics of these processes on quantitative and qualitative characteristics of both corruption and success of a certain CEEC in anti-corruption resistance; 2) the comparison of the dynamic of present indexes of the development of civil society with index of corruption perception and other indexes directed at the assessment of rootedness of corruptive practices in a particular country within the analysis of certain country. Such analysis is aimed at defining the dependence of the level of corruption on the level of development of civil society.

Main forms of anti-corruption of civil society were determined: control over the activity of the state government authorities, protection of those, whose rights were violated by corruptive practices, conduction of peaceful mass events with the announcement of protest demands and elaborating anti-corruption proposals; legislative initiatives; assessment of corruption risks, monitoring of efficiency of the course of investigation and court consideration of specific corruption cases, anti-corruption expertise of regulatory legal acts and legislative drafts; coordination, realization and support of anti-corruption programs and projects, conduction of independent anti-corruption probes and awareness-building, directed as the resistance to corruptive pragmatism and formation of anti-corruptive political and legal culture, etc.

Peculiarities of traditions of civic activism in the analysed post-communism CEECs were projected at the modern level of civil anti-corruption in the study. It was determined, that corporative social capital has been accumulated in some countries because of collective protest interactions for a long time, and some countries began to acquire this experience only recently. Corruption served as the catalyst of civil activism (Romania, Slovakia) or its actualization was superseded by socio-economic protest demands (Bulgaria, Moldova, Croatia). The influence of the level of rootedness (preservation) by citizens of parochial and subject political culture on the parameters of civil anti-corruption was proved.

National peculiarities of civil anti-corruption in the countries of the Visegrad Group were determined: 1) under conditions of formation of anti-corruption values in Poland and, in general, the active "third sector", civil society is not an active actor of anti-corruption in relation to the volume of corruption in the country; 2) active lobbying of anti-corruption initiatives by the civil society of the Czech Republic in the conditions of preservation of a rather high level of corruption and significant corrupt pragmatism of the population; 3) high activity (above-all -protest) of the "third sector" of Slovakia under conditions of stagnation of the level of resistance to corruption; 4) weakness of public anti-corruption in Hungary in the absence of a holistic civic movement and the country's attack on the "third sector" of the regime of non-liberal democracy of W. Orban.

Civil anti-corruption under the condition of the instability of democratic traditions of public governance was assessed on the example of countries of recent enlargements of the EU (Bulgaria, Romania, Croatia). Anti-corruption is stipulated by the intention of European integration, but accession to the EU did not significantly decrease the level of informal institutionalization: 1) corruption in Romania is a catalyst of civil activity – powerful anti-government protests in the confrontation of the authorities and their intention to weaken effective anti-corruption legislation; 2) incompetence of traditions of civil activism in Bulgaria for preservation of parochial and subjective features of political culture of Bulgarians and absence of interest of influential political forces in anti-

corruption; B) weakness of network interactions, low effectiveness of public anti-corruption projects in Croatia under conditions of pronounced paternalism and domestic corruption pragmatism of the population, protest weakness in the situation of slowdown of anti-corruption progress.

Anti-corruption role of public of post-Soviet CEECs was studied on the example of Moldova as one of the “captured states” with defective democracy, which is in the zone of simultaneous influence of both the West and Russia. Informal institutionalization and pressure on the civil society increase under conditions of powerful oligarchic influence on the country, precariousness on European integration, the politicization of media, political patronage, etc. Low level of social self-organization and trust of the Moldavians to the “third sector”; weakness of network interactions; growth of the non-liberal part of civil society under the simultaneous passive type of intolerance of Moldavians against corruption; high tolerance to informal practices were determined.

Scientific approaches to the understanding of the anti-corruptive role of public of Ukraine and its evolution were improved. The situational character of civic activism of paternalism preservation, weakness of civil control mechanisms, problems of financing of “third sector” were determined. Historical legacy (institutional “path dependence”) influences the post-Soviet transformation of Ukraine. Cooperation between the country and civil society of Ukraine is determined as a quite precarious, because of the declared openness of the Ukrainian government to cooperation with “third sector”, different forms of pressure are observed towards the exposers of corruption, anti-corruption non-governmental organizations.

It is substantiated that confrontation (latent or open) is more effective than cooperation towards anti-corruption between countries and civil societies in those countries, where defective democracies exist. Cases of the analysed CEECs showed that many initiatives of government concerning cooperation with civil society on the issues of anti-corruption have external character, directed exclusively to the “appropriate” reporting to the providers of micro-financial aid for countries. Civil societies of the analysed CEECs

face several challenges promoting anti-corruption initiatives. They are stipulated by the instability of democratic traditions of public governance, the existence of political forces interested in the antidemocratic reverse in some countries of the region.

Keywords: civil society, corruption, informal political institutes, civil anti-corruption, Central and Eastern Europe (CEE), post-communist countries.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 23, 51-56.
2. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Румунії: досвід протидії корупції. *Політичне життя*, 1, 33-37.
3. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Угорщини як актор протидії корупції: можливості для діяльності в умовах наростання неоавторитарних тенденцій. *Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2, 134-140.
4. Кабанцева, І. А. (2018). Неформальний конструктивний інститут громадянського суспільства vs неформальний деструктивний інститут корупції: польський досвід міжінституційного протистояння. *Політичне життя*, 2, 36-43.
5. Наумкіна, С. М., Кабанцева, І. А. (2018). Антикорупційні ініціативи болгарського громадянського суспільства: оцінка впливу на системну корупцію. *Вісник Донецького національного університету. Серія Політичні науки*, 3, 58-64.
6. Кабанцева, І. А. (2018). «Третій сектор» Чехії як актор антикорупційної протидії. *Політичне життя*, 3, 21-26.

7. Kabantseva, I. (2018). Przeciwdziałanie korupcji przez społeczeństwo obywatelskie: analiza porównawcza doświadczenia Rumunii, Węgier i Polski. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 193-204.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Кабанцева, І. А. (2018). Роль інституту громадянського суспільства у протидії корупції: можливості та труднощі. In Матеріали ІІІ всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених *Соціально-політичні проблеми сучасності* (pp. 41-42). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

2. Кабанцева, І. А. (2018). Словацьке громадянське суспільство як актор протидії корупції. In Матеріали *VII всеукраїнських політологічних читань імені проф. Б. Яроша* (pp. 27-33). Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

3. Кабанцева, І. А. (2018). Антикорупційні ініціативи в системі активізму громадянського суспільства Чехії. In Матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції *Європейські цінності та практики у політико-правовому дискурсі (XXXI Харківські політологічні читання)* (pp. 92-95). Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.

4. Кабанцева, І. А. (2018). Болгарське громадянське суспільство як актор антикорупційної протидії. In Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції *Проблеми формування громадянського суспільства в Україні* (pp. 107-111). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.

5. Кабанцева, І. А. (2018). Антикорупційна протидія громадянського суспільства в країнах Вишеградської групи. In Матеріали круглого столу *Європа: виклики для України* (pp. 49-52). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

6. Кабанцева, І. А. (2019). Антикорупційна протидія громадянського суспільства: досвід посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи. In Матеріали IV всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених *Соціально-політичні проблеми сучасності* (pp. 35-38). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

З М І С Т

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПРОТИДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	26
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження антикорупційної протидії громадянського суспільства	26
1.2. Методологія дослідження громадської антикорупції	44
1.3. Форми участі акторів громадянського суспільства в запобіганні та протидії корупції	55
Висновки до розділу 1	70
Список використаних джерел до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ В КРАЇНАХ СУБРЕГІОНУ «ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА»	107
2.1. Угорське громадянське суспільство як актор антикорупційної протидії: можливості для діяльності в умовах наростання неоавторитарних тенденцій	107
2.2. Польський досвід міжінституційного протистояння інститутів громадянського суспільства та корупції	122
2.3. Антикорупційні ініціативи в системі активізму громадянського суспільства Чехії	133
2.4. Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації «третього сектора»	142
Висновки до розділу 2	154
Список використаних джерел до розділу 2	157

РОЗДІЛ 3. АНТИКОРУПЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КРАЇНАХ ОСТАННІХ РОЗШИРЕНЬ ЄС	170
3.1. Громадянське суспільство Румунії: досвід антикорупції	170
3.2. Антикорупційні ініціативи болгарського громадянського суспільства: оцінка впливу на системну корупцію	187
3.3. «Третій сектор» Хорватії як актор антикорупції в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування	202
Висновки до розділу 3	217
Список використаних джерел до розділу 3	220
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКІСТЬ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК АКТОР ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНОМУ ІНСТИТУТУ КОРУПЦІЇ	233
4.1. Громадська антикорупція в «захопленій державі»: приклад Молдови	233
4.2. Український досвід протидії громадянського суспільства корупційним практикам	256
Висновки до розділу 4	277
Список використаних джерел до розділу 4	280
ВИСНОВКИ	291

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Центрально-Східна Європа (далі – ЦСЄ) тривалий час була територією змагань могутніх держав; тут сходилися інтереси різних імперій. Кілька століть спершу війни в Європі, а пізніше – радянський контроль прямо чи опосередковано спрямовувалися саме на встановлення впливу над цими теренами. Вже три десятиліття новітні країни ЦСЄ більш чи менш успішно долають наслідки такого довготривалого гноблення. В одних із них цей процес був рішучим, ефективним, в інших – досі відбувається затяжний процес ліквідації спадку тоталітаризму на рівнях державного й суспільного устроїв, свідомості населення, його політико-правової культури.

Важливу роль у демократизації країн регіону відіграють молоді національні громадянські суспільства. Одним із викликів, перед яким стоять як державні інститути країн ЦСЄ, так і національні громадянські суспільства, є корупція. Вона більшою чи меншою мірою характеризує кожен з країн ЦСЄ і за роки демократичного транзиту було накопичено певний досвід антикорупції на всіх рівнях – від побутової до політичної.

За умов демократичного вектора розвитку суб'єктне коло учасників антикорупції сьогодні не звужене до інститутів держави, а залучає й інших акторів, зокрема громадянське суспільство. З позицій методології неоінституціоналізму громадянське суспільство є неформальним конструктивним інститутом, а корупція – неформальним деструктивним. Утворюється модель, в якій певним чином взаємодіють більш чи менш активний конструктивний інститут (громадянське суспільство) з більш чи менш руйнівним деструктивним інститутом (корупцією). Форми такого співіснування в площині конкретної політичної системи напряду узалежені як від міри корумпованості певної країни, так і від активності, добросовісності суб'єктів громадянського суспільства. Адже тиск, контроль громадськості, яка втілює засади транспарентної політики, мінімізує корупційні

практики в політиці, бізнесі, громадському житті тощо. Громадський активізм є наділений потенціалом запобігати усіляким формам недоброчесності. Досвід багатьох країн є прикладом, як організована спільнота може ініціювати та домагатися впровадження дієвих антикорупційних механізмів. Натомість інертність, байдужість акторів громадянського суспільства сприяє безкарності корупції, росту корупційного прагматизму, зростанню тінізації політики тощо аж до корупційного «захоплення держави» зацікавленими політико-економічними акторами.

Відзначимо, що навіть країнам зі сильними традиціями громадського активізму не вдається значною мірою реалізувати таку систему антикорупції, яка б цілковито убезпечувала спільноту від непрозорої політики, непотизму, конфлікту інтересів тощо. Але досвід низки країн з-поза меж регіону ЦСЄ засвідчує: запровадження максимальної підзвітності політиків, перманентний контроль громадськості, активна позиція «третього сектора» щодо формування культури антикорупції тощо істотно мінімізує корупційні ризики.

Національні громадянські суспільства країн ЦСЄ наразі не напрацювали такого широкого спектра ініціатив як розвинені демократії. Проте уже після трьох десятиліть демократизації їх досвід надає достатній емпіричний матеріал, аби бути узагальненим з позицій зіставлення успіхів і невдач, перепон і сприяння з боку формальних інститутів в окремо взятих країнах, оцінки якості мережевих антикорупційних взаємодій тощо.

Оскільки корупція та налагодження по-справжньому ефективної протидії їй є викликом для нашої держави, а ще молоде громадянське суспільство щораз помітніше інтегрується в антикорупцію, то вивчення досвіду групи країн зі схожим історичним досвідом важливе в контексті порівняльного аналізу. Це уможливить не лише характеристику національних кейсів громадської антикорупції в межах обраних для аналізу країн ЦСЄ, але й виявлення закономірностей розвитку певних сценаріїв активізму в площині запобігання та протидії неформальним деструктивним практикам силами громадськості.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» в межах науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертації є порівняльно-політологічна концептуалізація антикорупційної протидії національних громадянських суспільств країн ЦСЄ.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- аргументувати доцільність дослідження взаємовпливу громадянського суспільства та корупції з позицій неоінституціоналізму як міжінституційного протистояння неформальних інститутів конструктивного та деструктивного типів;
- поглибити теоретико-методологічні позиції щодо важливості опертя новітніх демократичних антикорупційних державних стратегій на активне громадянське суспільство, делегування йому частини функцій запобігання неформальній деструктивній інституціоналізації; визначити формати громадської антикорупції;
- схарактеризувати особливості традицій громадського активізму в аналізованих країнах ЦСЄ та спроектувати їх на нинішній рівень громадської антикорупції;
- довести наявність кореляції між показниками розвитку національного громадянського суспільства, рівнем корпоративного соціального капіталу та укоріненістю корупційних практик на прикладі аналізованих країн ЦСЄ;
- схарактеризувати взаємодію інституту національних держав з акторами громадянського суспільства країн ЦСЄ в частині антикорупції (співробітництво, латентна чи відкрита конфронтація тощо);

– порівняти вплив еволюції національних громадянських суспільств на рівень корупції в країнах субрегіону «Вишеградська група», визначити національні особливості громадської антикорупції Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини;

– на прикладі держав останніх розширень ЄС (Болгарія, Румунія, Хорватія) дати оцінку рівня розвитку національних громадянських суспільств, ефективності їх антикорупційних стратегій в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування з проекцією на вплив євроінтеграційного чинника;

– запропонувати наукові підходи до розуміння антикорупційної ролі громадськості країн пострадянського простору (на прикладі Молдови та України).

Об'єктом дослідження є міжінституційне протистояння неформальних інститутів конструктивного (громадянське суспільство) та деструктивного (корупція) типів.

Предметом дослідження є порівняльно-політологічна концептуалізація антикорупційної протидії національних громадянських суспільств країн ЦСЄ.

Методи дослідження. В основі методологічної платформи дослідження покладено найперше історичний неоінституціоналізм і політичну компаративістику. Громадянське суспільство та корупція розглянуті як неформальні політичні інститути конструктивного та деструктивного типу, відповідно. Аналіз базується на розкритті міжінституційного протистояння громадянського суспільства та корупції. Факт наявності міжінституційного конфлікту визначається аргументом щодо досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля ефективної протидії інституту корупції. Через призму історичного неоінституціоналізму пояснюється, чому в одних країнах ЦСЄ антикорупційні реформи мають позитивні наслідки, не зумовлюючи, натомість, в інших соціально корисних результатів.

Компаративний метод уможливив з'ясування особливостей протидії корупції національними громадянськими суспільствами, зіставлення обраних національними громадськими акторами стратегій антикорупції. Така методологічна основа сприяє

поясненню, чому в одних країнах ЦСЄ відбулося піднесення національних громадянських суспільств, які активні в вимогах антикорупції; натомість в інших країнах формальні інститути утискають громадянське суспільство, що є перешкодою для громадської антикорупції.

На основі такого методологічного підґрунтя розглядаються дослідницькі гіпотези, зокрема: 1) високий рівень корупції в певній країні засвідчує інституційну слабкість громадянського суспільства, істотні недоліки усього інституційного дизайну. Мінімізація корупції, створення дієвих превентивних антикорупційних механізмів не можливі без активного громадянського суспільства; 2) зниження ролі чи слабкість, несформованість національного громадянського суспільства в певній країні зумовлює перспективу зростання в ній корупції на усіх рівнях аж до корупційного «захоплення держави». Натомість зміцнення, активізація антикорупційних ініціатив акторів громадянського суспільства є передумовою зменшення увиразненості корупційних практик у житті суспільства та держави. Ці гіпотези перевірятимуться шляхом: 1) дослідження еволюції національних громадянських суспільств, антикорупційних ініціатив «третього сектора» з проєкцією динаміки цих процесів на кількісно-якісні показники як корупції, так і успішності громадської антикорупції в конкретних країнах ЦСЄ; 2) зіставлення динаміки наявних індексів розвитку громадянського суспільства з Індексом сприйняття корупції та іншими індексами. Такий аналіз сприяє з'ясуванню узалежненості рівня корупції саме від рівня розвиненості громадянського суспільства в конкретно взятих для аналізу країнах ЦСЄ.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю завдань і способами їх розв'язання. В межах здійсненого автором дослідження отримано результати, що мають наукове значення.

Уперше:

– особливості традицій громадського активізму в аналізованих посткомуністичних країнах ЦСЄ спроектовано на сучасний рівень громадської

антикорупції. Відзначено, що в одних із них віддавна накопичувався корпоративний соціальний капітал завдяки колективним протестним взаємодіям; в інших – цей досвід набувається віднедавна. Корупція або виступала каталізатором громадського активізму (Румунія, Словаччина), або ж її актуалізація була витіснена соціально-економічними протестними вимогами (Болгарія, Молдова, Хорватія та ін.). Доведено вплив на параметри громадської антикорупції рівня викорінення (збереження) громадянами патріархальної та підданської політичної культури;

– визначено національні особливості громадської антикорупції в країнах Вишеградської групи: а) за сформованості в Польщі антикорупційних цінностей і загалом активного «третього сектора», громадянське суспільство тут не є активним актором антикорупції співвідносно обсягу корумпованості країни; б) активне лобіювання антикорупційних ініціатив громадянським суспільством Чехії в умовах збереження достатньо високого рівня корупції та значного корупційного прагматизму населення; в) висока активність (найперше – протестна) «третього сектора» Словаччини в умовах стагнації рівня протидії корупції; г) слабкість громадської антикорупції в Угорщині за відсутності цілісного громадянського руху та наступу на «третій сектор» режиму неліберальної демократії В. Орбана;

– на прикладі держав останніх розширень ЄС (Болгарія, Румунія, Хорватія) оцінено громадську антикорупцію в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування. Наголошено, що антикорупція зумовлювалася наміром євроінтеграції, але вступ до ЄС істотно не знизив рівень неформальної інституціоналізації: а) в Румунії корупція є каталізатором громадської активності – потужні антиурядові протести в умовах протистояння органів влади та їх наміру послабити дієве антикорупційне законодавство; б) несформованість традицій громадського активізму в Болгарії за збереження населенням патріархальних і підданських рис політичної культури, відсутності зацікавлення впливових політичних сил в антикорупції; в) слабкість мережевих взаємодій, невисока результативність антикорупційних проєктів громадськості в Хорватії за вираженого

патерналізму та побутового корупційного прагматизму населення; протестна слабкість в умовах сповільнення антикорупційного прогресу;

– досліджено антикорупційну роль громадськості пострадянських країн ЦСЄ на прикладі Молдови як однієї з «захоплених держав» із дефектною демократією, яка перебуває в зоні одночасного впливу як Заходу, так і Росії. В умовах сильного олігархічного впливу на державу, хиткості щодо євроінтеграції, політизації медіа, політичного патронажу тощо посилюється неформальна інституціоналізація, тиск на громадянське суспільство. Відзначено невисокий рівень соціальної самоорганізації та довіри населення «третьому сектору»; слабкість мережевих взаємодій, ріст неліберальної частини громадянського суспільства за одночасної пасивної нетерпимості молдован до корупції, їх високої толерантності до неформальних практик.

Удосконалено:

– теоретико-методологічні позиції дослідження взаємовпливу громадянського суспільства та корупції з позицій історичного неінституціоналізму як міжінституційного протистояння неформальних інститутів конструктивного та деструктивного типів. Такий аналіз базується на розкритті міжінституційного протистояння. Факт наявності міжінституційного конфлікту розглядається доказом досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля протидії інституту корупції;

– наукові підходи до розуміння антикорупційної ролі громадськості України, її еволюції. Відзначено: відсутність розвинених традицій громадсько-політичного активізму, його ситуативний характер; збереження патерналізму; нестійкість механізмів громадського контролю; проблеми фінансування «третього сектора». Історичний спадок (інституціональна «стежка залежності») залишається стійким і впливає на пострадянську трансформацію України. Взаємодію між державою та громадянським суспільством України схарактеризовано як доволі крихку

(декларована відкритість української влади до взаємодії з «третім сектором» за одночасних різних форм тиску на викривачів корупції, антикорупційні НУО).

Отримали подальший розвиток:

– теоретико-методологічні позиції щодо важливості опертя новітніх демократичних антикорупційних державних стратегій на активне громадянське суспільство, делегування йому частини функцій запобігання неформальній деструктивній інституціалізації;

– розуміння форм антикорупції акторів громадянського суспільства: контроль за діяльністю органів державної влади; захист порушених корупційними практиками прав; проведення мирних масових заходів з озвученням протестних вимог і вироблення пропозицій щодо антикорупції; законотворчі ініціативи; оцінка корупційних ризиків; моніторинг ефективності перебігу розслідування та судового розгляду конкретних корупційних кейсів; антикорупційна експертиза нормативно-правових актів і законопроектів; незалежні антикорупційні розслідування; просвітницька робота, спрямована на протидію корупційному прагматизму та формування антикорупційної політико-правової культури тощо;

– доведення наявності кореляції між розвитком національного громадянського суспільства, рівнем корпоративного соціального капіталу та укоріненістю корупційних практик на прикладі аналізованих країн ЦСЄ. Констатовано, що високий рівень корупції в певній країні засвідчує інституційну слабкість її громадянського суспільства; натомість активізація громадської антикорупції, посилення громадського контролю слугує ефективною перепорою корупції;

– характеристики особливостей взаємодії інституту національних держав з акторами громадянського суспільства країн ЦСЄ в частині антикорупції. Відзначено, що в країнах із дефектною демократією щодо антикорупції між державами та громадянськими суспільствами є не скільки ефективне співробітництво, скільки конфронтація (латентна або відкрита). Кейси аналізованих країн ЦСЄ засвідчили: багато ініціатив влади щодо взаємодії з громадянським суспільством у питаннях

антикорупції мають фасадний характер, спрямований виключно на «належне» звітування перед надавачами макрофінансових допомог для країн. Громадянські суспільства аналізованих країн ЦСЄ стикаються з низкою викликів, просуваючи антикорупційні ініціативи. Вони зумовлені нестійкістю демократичних традицій публічного врядування, існуванням в окремих країнах регіону політичних сил, зацікавлених в антидемократичному відкаті.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними. Теоретична цінність положень дисертації полягає не тільки в їх концептуальному, а й дискусійно-постановочному характері. Дослідження формує наукові уявлення про можливості громадської антикорупції, розглядає виклики, перед якими стоїть громадянське суспільство в її здійсненні. Основні положення та висновки роботи можуть бути використані у навчальному процесі при підготовці лекцій, підручників, посібників із політологічних дисциплін, навчальних курсів із вивчення механізмів запобігання та протидії корупції, а також у практичній діяльності громадських активістів та інших суб'єктів політики.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, розвинені в дисертаційному дослідженні, доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема на: III всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 28 березня 2018 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні» (м. Дніпро, 12 квітня 2018 р.); VII всеукраїнських політологічних читаннях ім. проф. Б. Яроша (м. Луцьк, 26 квітня 2018 р.); круглому столі «Європа: виклики для України» (м. Кам'янець-Подільський, 14 травня 2018 р.); XXXI Харківських політологічних читаннях (м. Харків, 25 травня 2018 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих учених «Соціально-політичні проблеми сучасності» (м. Дніпро, 28 березня 2019 р.).

Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2016–2019 рр.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 13 публікаціях, 7 з яких надруковані у фахових наукових виданнях із політичних наук, зокрема 4 – у міжнародних і вітчизняних виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази, 6 – тези виступів на науково-практичних конференціях.

Особистий внесок. Ідеї, які належать співавтору, у дисертаційній роботі не використовувались.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертації, зумовили її логіку та структуру. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списків використаних джерел до розділів (475 джерел). Загальний обсяг – 296 сторінок, з них основний текст – 215 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПРОТИДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження антикорупційної протидії громадянського суспільства.

Сьогодні ідея широкого залучення громадянського суспільства стала лейтмотивом антикорупційних дискурсів. Політологи, юристи, соціологи, психологи та інші широко обговорюють можливі сценарії запобігання та протидії корупції. В останні десятиліття тема виразилася в низці спроб дослідників змодельовати можливі формати протидії корупції силами не лише держави, а й акторів громадянського суспільства. Вивчення нами змісту, проявів антикорупційної протидії громадянського суспільства опирається на низку джерел. Проаналізуємо їх, представивши основу історіографії проблематики.

Важливими елементами історіографії дисертації виступають: міжнародні та національні нормативні акти з питань громадської антикорупції; опитування громадської думки; аналітичні звіти міжнародних інституцій, моніторинги; звіти НУО щодо реалізовуваних антикорупційних проектів тощо. Важливе значення для вивчення предмета дослідження має показ процесів взаємовпливу інститутів корупції та громадянського суспільства в його динаміці. Тому важливе значення мають як джерела щодо початкового етапу демократизації країн ЦСЄ, так і щодо поточного періоду.

Дослідники-політологи нині шукають відповіді на низку питань: як корупція впливає на громадянське суспільство в країнах ЦСЄ? Чи на зміну недемократичним механізмам минулої доби саме корупція нині стає чинником ослаблення громадянського суспільства в країнах регіону? Наскільки корупція знижує довіру

населення до уряду, бізнесу та «третього сектора», а також послаблює (чи посилює) громадський активізм? Наскільки посткомуністичні покоління схильні ставати частиною громадянського суспільства? Чи може корупція бути детонатором громадської активності? Політична наука сьогодні активна в пошуках відповідей на ці питання, що увиразнюється в наукових джерелах.

Найперше виділимо групу джерел, за допомогою яких конструювалася методологічна платформа дослідження. Проблематика сутності неформальних політичних інститутів, до яких ми відносимо і корупцію, і громадянське суспільство, представлена в розробках Д. Боталової [13], А. Круасана [96], С. Левітські та Г. Хелмке [159; 231; 232], В. Меркеля [96], Д. С. Норта [105; 276], С. Патрушева [107], С. Педжовіча [282] та ін.

Низка дослідників вивчає зміст неформальних інститутів політики, зокрема тих, які виконують «паразитуючу» функцію. Відзначимо науковий доробок О. Баштанника [7], Р. Демчишака [39], М. Кармазіної [60], А. Колодій [65], Г.-Й. Лаута [257], А. Могилової [99], Є. Перегуди [108], О. Рибій [119], Т. Шевченко [170] та ін. В. Попазогло [114] дослідила деструктивні інститути політики з точки зору форм їх прояву та механізмів протидії їм.

Аргументація адаптивності використання методології неінституціоналізму для аналізу неформальних політичних інститутів деструктивного типу представлена в науковому доробку О. Крисенка [78], І. Кушнар'ова [83; 84; 86], Ю. Мацієвського [95], В. Попазогло [113], О. Стойко [140], М. Чабанної [160; 161] та ін.

Зауважимо, що з різних аспектів проблематики і громадянського суспільства, і корупції, на сьогодні є чимало різнопланових наукових досліджень. Утім, нечисленні розробки базуються саме на методології неінституціоналізму, тобто розглядають і корупцію, і громадянське суспільство саме як політичні інститути неформального типу. У більшості випадків автори аналізують їх сутність, ознаки, прояви у теоретичному чи практичному вимірах із позицій аксіологічного підходу, мережевого аналізу, символічного інтеракціонізму, системного підходу та інших

методологій політичної науки. Зауважимо: розгляд взаємовпливу двох неформальних інститутів (корупції та громадянського суспільства) є достатньо новим напрямком досліджень політичної науки.

Відзначимо розробки з проблематики громадянського суспільства Ш. Авінері [1], Дж. Александера [180], А. Арато [5], Ю. Габермаса [32], А. Колодій [64], В. Степаненка [138; 304], М. Требіна [154], Ю. Шайгородського [168; 169] та ін. Фундаментальним є дослідження американської дослідниці С. Роуз-Аккерман, яка вивчала на прикладі різних країн прояви корупції в них [125]; їй також належить низка досліджень із проблематики постсоціалістичної трансформації [250]. Г. Кохан [74] та І. Кушнар'юв [86] розглядають один із видів корупції – політичну. В окремих розвідках (І. Берназюк [9], О. Волянська [28; 29; 30], Г. Даугова [38], О. Мусієнко [100], Ю. Нісневич [103], О. Пухкал [118], О. Сахань [129], А. Суббот [141], І. Тепляшин [145], А. Тіньков [118; 146; 147], М. Шедій [171], Б. Якимюк [174] та ін.) започаткований аналіз проблематики впливу громадянського суспільства на рівень корупції. Румунський дослідник С. Д. Сандор піднімає питання, яке виступає ключовим і в нашому дослідженні: чи здатні громадянські суспільства країн ЦСЄ ефективно протидіяти корупції? [296]. Згаданий дослідник довів наявність кореляції між показником громадянського суспільства та корупцією в окремо взятих країнах.

Шведська дослідниця М. Граймес [228] зробила спробу вивчення наявності зв'язку між багатством асоціативного життя та якістю управління в країні. Результати проведеного нею дослідження показали: громадянське суспільство впливає на рівень корупції (її зниження), найперше завдяки механізмам публічних дебатів і різних форм представництва суспільних інтересів.

Словенський дослідник М. Рек [291] аргументував, що активність громадян є основою протидії корупції; він підкреслив вирішальну роль медіа в цьому процесі. Американська дослідниця антикорупційної проблематики П. Закарія [326] на прикладі країн ЦСЄ розглянула питання, чи є корупція ворогом національних громадянських суспільств у країнах регіону.

Відзначимо дослідження американського вченого Дж. М. Акермана, який відводить громадянському суспільству особливу роль у формуванні транспарентної політики [177, с. 333]. Румунська дослідниця-політолог та антикорупційна громадська діячка А. Мунгіу-Піппіді піднімає питання контролю громадянського суспільства за рівнем корупції [270; 271; 272]. Учена приділяє увагу вивченню індикаторів успішності антикорупційних реформ в окремих країнах, проблемі протистояння між антикорупційними активістами та чиновниками тощо. Низка дослідників аргументує право громадян на колективну протидію корупції [175; 177].

Загалом, якщо вплив громадянського суспільства на рівень корупції привертає увагу щораз більше дослідників, то аналіз бібліографії засвідчив нечисленність наукових розвідок про вплив рівня корупції на розвиток національного громадянського суспільства [236].

Проблему залежності посткомуністичних трансформацій саме від рівня розвитку громадянського суспільства аргументувала А. Колодій [64, с. 27]. І. Валюшко розвиває думку про «основоположну роль громадянського суспільства у формуванні несприйняття цінностей, заснованих на корупційних діяннях» [25, с. 9], а також пропонує «підходи до оцінки ефективності участі інститутів громадянського суспільства у розробці та реалізації антикорупційної політики» [25, с. 10].

Грецький дослідник проблематики корупції С. Катсіос доводить, що обсяги корупції напряму пов'язані зі здатністю громадянського суспільства просувати цінності належного врядування. Натомість покладання процесу запобігання та протидії корупції лише на державний сектор, на переконання дослідника, є нерезультативне [244, с. 196]. У сучасній політичній науці низка вчених доводить: позаяк процеси впливу громадянського суспільства на корупційну політику розгортаються в площині публічного (нового) врядування, то важливе значення має цей ще новий тип врядування, його можливостей у питаннях антикорупції (А. Колодій [66], І. Кресіна [77], С. Телешун [143] та ін.).

Відзначимо, що питання зростання антикорупційного впливу національних громадянських суспільств у країнах ЦСЄ розглядається багатьма дослідниками в площині довіри (недовіри) до них, а також проблеми накопичення «третім сектором» необхідного для ефективної соціально-політичної взаємодії соціального капіталу. Так, С. Катсіос [244] розглядає проблему конструювання ефективної антикорупційної стратегії через призму соціальної відповідальності. Антикорупційну політику цей учений позиціює як політику відповідальності, а в її формуванні визначальну роль відводить саме громадянському суспільству.

Упродовж кількох десятиліть недемократичні режими, нав'язані країнам ЦСЄ, нищили національні громадянські суспільства, перетворювали їх на безпорадні, аби вони могли сприяти підйому демократії та ринків або блокувати авторитарні зміни [216, с. 46]. Падіння комунізму, доповнене іноземним фінансуванням громадських ініціатив, зумовило після 1989 року організаційну революцію в середовищі національних громадянських суспільств країн ЦСЄ. Виникли тисячі нових рухів та організацій, причому кількість організацій громадянського суспільства швидко зростала в межах усього регіону ЦСЄ. Усі країни ЦСЄ упродовж 1990-х років переглянули законодавство щодо інститутів громадянського суспільства. Ці процеси знайшли широке відбиття в наукових джерелах.

М. М. Говард [237] стверджує, що громадяни в країнах регіону мають певну апатію щодо приєднання до громадських об'єднань. Такі настрої дослідник пояснює комуністичною спадщиною, яка сформувала недовіру різноманітним організаціям. П. Закарія теж відзначає, що така недовіра походить від комуністичної епохи, коли участь в організаціях, контрольованих державою, була обов'язковою [326, с. 351–352]. Тобто, з причини негативного досвіду організаційного членства часів комунізму в громадян (найперше, старших вікових груп) досі збережена доволі висока недовіра до будь-яких організацій [186; 322]. Додамо, що П. Закарія довела, що корупція має гальмівний вплив на громадянське суспільство через його вплив на міжособистісну та політичну довіру. Отже, ріст корупції, за аргументацією

дослідниці, ослаблює громадянське суспільство, а зростання різних видів довіри підвищує громадський активізм, сприяє розширенню форматів колективної взаємодії [326, с. 354].

На думку Т. Костадінової, саме комунізм відкрив шлях корупції та хабарництву в країнах ЦСЄ [251]. Причини вираженої корумпованості регіону дослідники вбачають інституційному дизайні недемократичного періоду: відсутність прозорості, процвітання патронату, придушення механізму відкритих конкурсів, підкореність існуючих елементів громадянського суспільства [235, с. 183–187]. У комуністичних режимах корупція уважалася нормальною та широко поширеною [292]. Упродовж першого десятиліття після падіння «залізної завіси» корупція була визнана однією з найбільш серйозних проблем у посткомуністичних країнах [205, с. 46]. Після переходу до демократії ці країни зберегли свою специфічну систему неформальних правил [243], «зміна режиму не вирішила проблему, але й створила нові можливості для корупції» [292, с. 219]. Деякі дослідники навіть стверджують, що сама природа посткомунізму сприяє корупції [234].

Отже, наукові джерела з проблематики дисертації засвідчують: спадщина комунізму досі зберігає більшою чи меншою мірою підливний вплив на поступальний розвиток громадянського суспільства в усіх країнах ЦСЄ, причому, як у тих, які вже друге десятиліття інтегровані до європейських та євроатлантичних структур, так і у тих країнах, які прагнуть до такої інтеграції або ж обрали інший вектор розвитку. Водночас дослідники проблематики аргументують, що нове посткомуністичне покоління більшості країн ЦСЄ вже не зазнало впливу комунізму, а тому це має позитивно відбитися на еволюції громадянського суспільства [326, с. 352]. Втім, різноманітні дослідження, найперше опитування громадської думки, демонструють: посткомуністичне покоління також може бути апатичним щодо громадського життя, при тому, що спадщина комунізму уже не формує їх політичну культуру. Відповідно у цій ситуації діють інші чинники, наприклад, зниження рівня життя сприяє зниженню недовіри до різних конструктивних політичних інститутів.

М. М. Говард [237] аргументував, що в країнах ЦСЄ публічна сфера є надзвичайно політизованою, і таке середовище є перешкодою для громадянської участі. Відсутність довіри до політичних інституцій (як результат багаторічного недемократичного режиму) підштовхнула громадян до розвитку більш тісних родинних і дружніх зв'язків, на відміну від великих організованих груп. Відсутність довіри, як причину поширеності корупційних практик у посткомуністичних суспільствах, констатує низка дослідників [182; 269; 293; 294]. У свою чергу відзначимо, що корупція ще більше поглиблює недовіру громадян до різноманітних політичних інститутів формального і неформального конструктивного типів.

У наукових джерелах з проблематики дисертації представлені розбіжності в оцінках дослідниками процесів формування національних громадянських суспільств країн ЦСЄ та їх ролі в антикорупції. Наприклад, американські учені М. Бернхард та Е. Каракос [189] звернули увагу на низький рівень добровільного членства в асоціаціях, а також проблему культури громадської участі населення країн ЦСЄ після початку демократизації. На доволі дискусійне переконання цих учених, уряди нових демократичних країн не здатні розвивати та зміцнювати громадянські ініціативи та участь в управлінні [217; 260].

Е. Крук зацентровує на питанні: чи може «третій сектор» країн ЦСЄ ефективно боротися з корупцією, якщо він: погано фінансований; надмірно залежний від іноземних донорів; традиційно протистоїть уряду, а не співпрацює з ним; недостатньо організований для ефективного лобіювання; НУО концентруються в основному в великих містах, їм бракує кваліфікованого персоналу [208, с. 4].

Натомість Г. Ек'єрт і Р. С. Фoa [214], простежуючи трансформацію громадянського суспільства в посткомуністичній Європі, доводять: громадянське суспільство – принаймні в окремих країнах ЦСЄ – не настільки слабе, як це часто констатують дослідники. За оцінкою учених, окремі посткомуністичні країни нині вже мають активну публічну сферу й дієві НУО, міцно пов'язані з транснаціональними громадськими мережами та здатні формувати внутрішню

політику. Попри те, що діяльність громадянського суспільства країн ЦСЄ часто структурована інакше, ніж на Заході, Р. С. Фоа і Г. Ек'єрт аргументують: не є істинною поширена думка, що посткомуністичні громадянські суспільства країн ЦСЄ є пасивними та організаційно анемічними; їх потенціал безпідставно недооцінений [222, с. 419]. Відтак Г. Ек'єрт розвиває цю ідею в дослідженні в співавторстві з Я. Кубіком [216]. Аналізуючи громадянські суспільства країн, в яких відбуваються посткомуністичні трансформації, названі дослідники акцентують на відмінностях між національними громадянськими суспільствами країн ЦСЄ. Наявність таких відмінностей учені пояснюють відмінностями спадщини комунізму, особливостями режиму, специфікою перебігу процесів демократичної трансформації тощо. Наприклад, у Польщі після 1956 року поступово почала зростати різноманітність і плюралізм об'єднань, але виключно в межах, визначених комуністичною державою. За оцінками Г. Ек'єрта та Я. Кубіка [216, с. 47–48], у Польщі до середини 1980-х років існувало «неповне» громадянське суспільство з відносно щільними організаційними структурами, як формальними, так і неформальними на різних рівнях і в усіх функціональних сферах. Натомість радянські країни Балтії, Чехословаччина, Угорщина та Словенія мали менші дисидентські сектори (заповнені політичними, релігійними та культурними групами) поряд із формальними асоціаціями, керованими комуністами. Й нині громадянські суспільства країн ЦСЄ відрізняються за типом їх взаємин із державою, ступенем доступу громадянського суспільства до процесу творення політики. Наприклад, громадянське суспільство Білорусі стикається з постійними репресіями, в Угорщині та Росії – інститут держави запроваджує дискримінаційні норми щодо недержавного сектора. Натомість у більшості молодих країн ЦСЄ вже ж відчутна готовність формальних інститутів сприяти розвитку громадських ініціатив та вбачати у громадянському суспільстві свого партнера.

Думки згаданих дослідників підводять нас до думки, що нині науково некоректно говорити про існування в країнах ЦСЄ якоїсь єдиної моделі

посткомуністичного громадянського суспільства, яке реалізує схожі моделі громадської антикорупції. Натомість аргументуємо існування багатоманіття національних громадянських суспільств, які динамічно змінюються в процесі своєї еволюції, а також увиразненість стрімкої динаміки форм громадської антикорупції, які видозмінюються під впливом низки чинників, наприклад, інформаційних технологій тощо.

У наукових дослідженнях із проблематики сучасного громадянського суспільства в країнах ЦСЄ при зіставленні рівня його нинішньої активності з періодом піднесення громадської активності 1989–1991 років відзначається деяке послаблення цього неформального інституту політики [186; 237; 302]. На нашу думку, сьогодні ці оцінки мають бути піддані критичному аналізу, позаяк порівнюються процеси з часовим розривом у три десятиліття. Саме за цей час завдяки інформаційно-комунікаційній революції виникли нові форми громадсько-політичного активізму, пов'язані з організаційним потенціалом соціальних мереж, появою краудфандингу, краудсорсингу, різноманітного медіа-активізму, онлайн-петицій тощо, тобто традиційний активізм доповнився раніше відсутніми формами вияву громадських ініціатив, протестів тощо.

Важливими джерелами з теми дослідження є наукові розвідки щодо:

- 1) особливостей регіону ЦСЄ (О. В'юницька [20], В. Газін [34], Ю. Каганов [58], В. Остапчук [106], І. Піляєв [111; 112], А. Романюк, В. Литвин, Н. Панчак-Бялоблодська [122; 123], Т. Стриєк [306] та ін.);
- 2) ролі громадянського суспільства в процесах демократизації посткомуністичних країн ЦСЄ (О. Бусол [18], С. П. Осборн [280], П. Ралчев [290], В. Семенова [131], С. Скриль [133], В. Смірнова [134], О. Турута [156] та ін.);
- 3) масштабів і проявів корупції в країнах ЦСЄ (Т. Костадінова [251] та ін.);
- 4) моделей взаємодії держави та громадянського суспільства у країнах ЦСЄ (В. Будкін [15] та ін.);

5) особливостей посткомуністичної модернізації країн ЦСЄ (А. Бульвінський [16], Г. Вонсович [31], Г. Зеленько [51; 54], І. Чміль [165]).

Позаяк у нашому дослідженні важливе місце відведене країнам Вишеградської групи, то історіографія дисертації включає наукові джерела, які уможливають характеристику інституціоналізації громадянського суспільства та оцінку його впливу на корупційні практики в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині (Г. Зеленько [52; 53], М. Лендъел [88], Г. Месежніков [97], Г. Перепелиця [109], О. Стойко [139] та ін.). Важливість виокремлення в окрему групу для аналізу згаданої групи країн є доцільне, позаяк демократичний транзит у них, за твердженням Г. Зеленько, є «найуспішнішим прикладом використання інструментальних можливостей демократії» [55, с. 407]. Хоча в контексті особливостей поточного політичного процесу в Угорщині ця теза може бути критично переглянута, адже режим ліберальної демократії витіснений неліберальною демократією.

Окрім розгляду конструктивного інституту громадянського суспільства та деструктивного інституту корупції в контексті Вишеградської групи, кожна її держава-учасниця вивчалася з опорою на низку джерел, а саме:

а) у вивченні відповідних процесів в Польщі ми звернулися до наукових розробок із таких аспектів, як: модернізація політичної системи цієї країни (Г. Зеленько [50], О. Кукуруз [80], В. Нечитайло [102]); становлення та еволюція громадянського суспільства на польських землях (Є. Гайданка [35], І. Задорожний [47], А. Телегуз [142], Л. Чекаленко [143; 144], Ю. Якименко [173]); участь акторів польського громадянського суспільства в протидії корупції (А. Бачко й А. Огрочка [184], П. Глінські [226], А. Кобилінська, Г. Маковські та М. Солон-Ліпінські [246]); основні проблеми функціонування національного громадянського суспільства (Е. Коланкевіч, З. Коморовська, М. Васілевська [247], Г. Маковські [264; 265]); оцінки ефективності протидії польського громадянського суспільства корупційним практикам у країні (Д. Лампарт [256], А. Турска-Кава [284; 316] та ін.) тощо;

б) вивчаючи відповідні процеси в Чехії, ми звернулися до наукових розробок із таких аспектів, як: становлення й еволюція громадянського суспільства на чеських землях (Є. Бевзюк [8], Н. Марадик [91; 92; 93; 94], В. Приходько [116], І. Ткаченко [151] та ін.); проблеми демократичного транзиту (П. Кірілі [61], В. Сібрал [299] та ін.); протидія корупційним практикам у контексті євроінтеграційних процесів (В. Ріхачкова та В. Кріж [120] та ін.); антикорупційні ініціативи акторів чеського громадянського суспільства (Р. Гетеріч [233] та ін.). Для вивчення проблеми важливими були джерела, в яких аналізуються процеси демократизації періоду існування Чехословаччини [322];

в) досліджуючи відповідні процеси на теренах Словаччини, ми звернулися до наукових розробок щодо: становлення та еволюції національного громадянського суспільства (І. Боровець [12], І. Малацай [90], В. Приходько [116], І. Ткаченко [150; 152] та ін.); національних механізмів подолання корупції (М. Сірук [132] та ін.); характеристики громадської антикорупції (А. Павелк [281] та ін.) тощо;

г) в аналізі взаємовпливу інститутів громадянського суспільства та корупції в Угорщині важливе значення мають наукові розробки щодо: модернізації політичної системи країни (Д. Ткач [148; 149] та ін.); становлення та еволюції громадянського суспільства на угорських землях (Є. Кіш [62; 63], І. Мандрик [91], Т. Кокс та С. Галлай [207], Б. Ломакс [260] та ін.). Особливий інтерес становлять джерела, в яких у контексті аналізу врядування В. Орбана розкрито перехід Угорщини до моделі неліберальної демократії. У публікаціях, присвячених новітньому угорському політичному процесу, констатовано ріст корупційних практик за одночасних утисків державою «третього сектора».

Окрім країн Вишеградської групи, географія нашого дослідження охоплює низку інших країн, найперше ті, які інтегрувалися до ЄС в ході останніх його розширень (2007 р. – Болгарія, Румунія; 2013 р. – Хорватія). Попри наявну наукову дискусію, щодо виправданості віднесення цих країн саме до групи ЦСЄ, ми включили їх до аналізу, бо вони відносяться до колишнього Східного блоку, нині

проходять складну демократизацію вже будучи прийнятими до об'єднаної Європи, перебудовують економіку, формують національні громадянські суспільства¹.

Румунія викликає в межах названої групи країн чи не найбільший інтерес дослідників, що відображене в історіографії. Це зумовлено, з одного боку, впровадженням там на державному рівні агресивної та доволі результативної антикорупційної політики, а з іншого – неприхованими намірами зацікавлених політичних акторів відродити зручні корупційні механізми, що спричинило потужні протести 2017–2018 років – наймасштабніші, поруч зі словацькими протестами 2018 року, антикорупційні громадські виступи в межах країн ЦСЄ. Широкий аналіз стану румунського громадянського суспільства, корупції та протестів, зумовлених нею, зроблено в дослідженні «#rezist – антикорупційні протести 2017 року в Румунії: причини, розвиток, наслідки» [178].

Важливе місце в історіографії проблематики займають ретроспективні дослідження еволюції румунського громадянського суспільства [213]. Американська дослідниця-політолог Р. Тома [312] пропонує дослідницьке бачення культурних особливостей боротьби з корупцією та побудови громадянського суспільства в Румунії, де попри жорсткий моніторинг ЄС і внутрішні зусилля, корупція та низька довіра, залишаються значними проблемами. Авторка досліджує, чи стала корупція чинником, що підриває довіру населення до влади. Р. Тома на прикладі Румунії розкриває узалежненість нинішнього рівня корупції від особливостей посткомуністичного громадянського суспільства.

Я. Пилип [110] аналізує інституційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції за законодавством Румунії. Н. Ахтирська [6], І. Шимон і В. Лемак [172] вивчають румунський досвід антикорупції в контексті можливості його використання іншими країнами. І. Кушнар'єв [85; 86]

¹ Питання виправданості віднесення до країн ЦСЄ певних країн Європи ми широко розглянули в підрозділі 1.2. дисертації.

пропонує авторську оцінку антикорупційної ролі румунського громадянського суспільства. Румунський дослідник А. Тіут [311] спростовує на прикладі аналізу політичного процесу своєї країни думку, що громадянське суспільство, оперте виключно на велику кількість НУО, автоматично є засобом захисту від корупції, зменшує частоту корупційних практик.

Корупція та фаворитизм є предметом аналізу австрійської політолога-компаративіста Т. Ольтеану [277; 278]. Дослідниця порівнює укоріненість інституту корупції в Румунії зі схожими процесами в інших країнах [279]). Румунська учена А.-Ю. Попеску [288] розглядає корупцію як безпекову перешкоду для країн ЦСЄ; на прикладі країн Південно-Східної Європи дослідниця аргументувала: сильне громадянське суспільство – ефективна перепона корупції.

Відзначимо, що в аналізі посткомуністичних трансформацій в Румунії часто автори звертаються до порівняння цієї країни зі сусідніми, найчастіше Болгарією чи Молдовою [82; 185].

Аналіз історіографії предмета дисертаційного дослідження дозволив виявити доволі невисокий (найперше, в порівнянні з Румунією) інтерес наукової політологічної спільноти до вивчення питань громадської антикорупції в Болгарії, попри високий рівень корупції та невисоку активність громадянського суспільства у цій країні. Найперше привертає увагу аналіз трансформаційних процесів у посткомуністичний період (В. Бурдяк [17]), дослідження еволюції болгарського неурядового сектора (В. Дакова [37]), проблематики корумпованості болгарської держави та суспільства (Т. Чавдарова [162]). Зокрема, А. Жуковська [45; 46] виділила основні етапи інституціоналізації НУО Болгарії, дослідила роль сучасних болгарських партій як акторів громадянського суспільства. І. Кушнар'єв [81] на прикладі політичної корупції характеризує болгарські корупційні практики та наявні національні механізми протидії їм; дослідник аргументує системний характер корупції та слабку роль болгарського громадянського суспільства в її мінімізації.

Проблематика корупції та протидії їй у ще одній «молодій» державі-учасниці ЄС – Хорватії – в останні роки привертає значну увагу дослідників. Ця країна, остання з прийнятих до ЄС, на етапі підготовки до євроінтеграції демонструвала політичну волю в антикорупції. Водночас в останні роки помітний спад антикорупційного ентузіазму, який ще нещодавно був важливою рушійною силою для цієї країни.

Відзначимо, що провідними дослідниками проблематики ролі громадянського суспільства Хорватії, його антикорупційних ініціатив тощо є хорватські політологи зі Загребського університету Г. Бежован, М. Вугец, С. Зрінчак, Є. Матанчевіч та ін. У історіографії представлені наукові розвідки згаданих та інших дослідників щодо історії становлення та еволюції громадянського суспільства Хорватії [43; 57; 127; 191; 196; 209; 258; 307], проблем його функціонування на сучасному етапі [192; 193; 320], увиразненості корупційних практик [188; 198; 327]. Дослідники відзначають, що в останні роки намітився деякий відхід від ліберальних цінностей, що характерне не лише Хорватії, але й деяким іншим країнам ЦСЄ [197].

Канадська дослідниця П. Закарія [328] на прикладі Хорватії аналізує залежність сприйняття корупції особою від різних соціальних чинників, найперше – рівня освіти. У дослідженні А. Штулхофера [308] розглянуто проблему сприйняття корупції хорватами в контексті ерозії соціального капіталу.

Велика кількість наукових розвідок присвячена формуванню громадянського суспільства та здійснення ним антикорупційної функції в пострадянських країнах, котрі відносяться до регіону ЦСЄ. Посткомуністичне громадянське суспільство стало предметом аналізу Г. Алієва [181]; зокрема автором розглянуто зв'язки між слабкістю громадянського суспільства та спадщиною радянської публічної та приватної сфери в пострадянських республіках.

Проблематика демократизації Республіки Молдова, зокрема становлення національного громадянського суспільства, його роль в антикорупції об'єктивно аналізуються, найперше, у політологічних дослідженнях західних авторів. Власне

молдовська політична наука видається нам доволі слабкою і почасти заангажованою. На тему нашого дослідження наявні нечисельні дослідження молдовських авторів (зокрема Л. Браги [14]), а також аналітичні записки, звіти, декларації тощо, підготовлені з питань антикорупції молдовськими НУО за сприяння західних інституцій [203; 204; 210; 211; 212].

Фундаментальним науковим дослідженням є праця Е. Фоксалла «„Захоплена держава”: Молдова між Росією та Заходом» [223]; автор із позицій сучасної геополітики аналізує особливості політичного ландшафту новітньої Молдови. Т. Тудоріу [315] також аргументує оцінку Республіки Молдова як «захопленої держави»; цю ж думку розвивають К. Герасимов [224; 225], К. Найт [245] та ін.

Українська дослідниця А. Добровольська приділяє увагу проблематиці формальних і неформальних інститутів молдовської політики в контексті вивчення демократичного транзиту в Молдові [40; 41]. Польський дослідник К. Цалус [201] вивчає питання громадської протидії корупції в межах аналізу процесів посттоталітарних трансформацій Молдови за чверть століття її незалежності. Британський політолог М. Айдер [179] характеризує молдовське громадянське суспільство як «неліберальне» і з цих позицій розкриває його звужені можливості впливати на масштаби корупції в країні. Цю ж думку розвивають Д. Слюсаренко та І. Фолтеа [300]. Одним із напрямків політологічних досліджень Молдови є порівняльний аналіз її зі сусідньою Румунією [186], а також країнами зі спільним пострадянським минулим [206; 218; 219; 248; 261; 303; 320]. Результати таких порівняльних досліджень виразно засвідчують особливості Молдови на тлі також доволі проблемних за темпами демократизації країн ЦСЄ. Однією з таких проблем залишається системна корупція в країні [285; 297].

У вивченні кейсу Республіки Молдови ми зверталися до національних нормативно-правових актів, зокрема антикорупційних стратегій [259], опитувань громадської думки [238; 240; 241; 286; 325; 329], різноманітних рейтингів [190; 310; 313], моніторингів [268; 289]. Оскільки для Молдови гострим залишається питання

захисту викривачів корупції, то чимало досліджень присвячені цій проблемі [323; 324]. Науковці відзначають звуження можливостей для діяльності молдовського громадянського суспільства, попри появу нових нормативно-правових регуляторів його діяльності [262; 263]. У дослідженнях привернено увагу до проблеми фінансування молдовських НУО як однієї з перешкод їх ефективному функціонуванню [275].

Проблематиці України нині присвячено чимало досліджень у площині вивчення як національного громадянського суспільства, так і корупції. Аналіз проблематики громадянського суспільства є важливий для подальшої проєкції його результатів на площину громадської антикорупції. Зокрема, Т. Андрійчук представила широкий історіографічний огляд наукових праць про формування інституту громадянського суспільства в Україні [2]; нею ж широко досліджені основні національні інститути громадянського суспільства [3]. Відзначимо окремі з численних розвідок із цієї проблематики. Так, І. Збишко дослідив співвідношення формальних ознак і реальної практики в інфраструктурі громадянського суспільства в Україні [49]. О. Чувардинським вивчалася еволюція становлення українського громадянського суспільства та оцінювалися перспективи його розвитку [166; 167]; ця ж проблематика лежить у площині наукових інтересів О. Корнієвського [71], М. Розумного [71; 121], О. Руденко та С. Штурхецького [126]. Чинники й особливості формування громадянського суспільства в Україні схарактеризовані Ю. Шайгородським [168]. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації України в частині формування національного громадянського суспільства визначені А. Колодій [64]. Останніми роками активно починає досліджуватися волонтерський рух як актор громадянського суспільства [70]. Перспективи партнерської моделі взаємодії між державою і громадянським суспільством в Україні означені О. Майбородою. У колективній монографії з проблематики громадянського суспільства за редакцією М. Требіна [154] досліджено комплекс політичних і соціально-правових проблем його розвитку в Україні.

Американський політолог М. М. Говард [237] розвиває на прикладі посткомуністичних країн Європи гіпотезу про слабкість національних громадянських суспільств цих країн. Натомість канадська дослідниця О. Удовик [317], аналізуючи зміни в Україні після Революції гідності, спростовує доволі поширену тезу про слабе громадянське суспільство в Україні та показує ті зміни, які відбулися в останні роки в площині «третього сектора». О. Бурлюк, Н. Шаповалова та К. Зарембо [200] розглядають проблему громадянського суспільства в Україні в контексті Євромайдану та його результатів.

Широкий комплекс питань, пов'язаних зі становленням та функціонуванням громадянського суспільства в Україні, представлені в численних публікаціях В. Степаненка [137; 138; 304; 305]. Дослідник ставить низку проблем: які особливості посткомуністичної трансформації визначають характер формування українського громадянського суспільства; чому громадяни не є активними членами НУО; чи є Майдани ознакою сталого розвитку та інституціоналізації громадянського суспільства в Україні; якими бачаться перспективи розвитку українського громадянського суспільства?

Не менший інтерес для політичної науки становить і проблематика корупції в Україні – від побутової до топ-корупції. Зокрема, І. Кушнар'ов [252; 253; 254] вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних з одним видом корупції в Україні – політичною. І. Шевляков [298], аналізуючи масштаби української пострадянської корупції, показує її руйнівний вплив на всі аспекти життєдіяльності держави та суспільства. Аналіз корупційних практик в Україні провели А. Бова [10], В. Бутенко [19], І. Жданов [44], О. Костенко [73], Є. Невмержицький [98; 101], О. Прохоренко [117] та ін.

Для аналізу політичної корупції в Україні важливе значення мають дослідження, присвячені неформальній інституціоналізації політики: О. Крисенка [78], Ю. Мацієвського [95], О. Стойко [140], О. Фісуна [157] та ін., різним деструкціям у політиці: непотизму [42; 153], кумівству [87], клановості [59; 72],

клієнтелізму [144]. Відзначимо, важливе значення результатів опитувань громадської думки з проблематики корупції [136].

Якщо теми громадянського суспільства та корупції в їх самостійному форматі вже почасти розроблені, то вкрай слабо узагальнений матеріал щодо антикорупційного потенціалу громадянського суспільства України, форм його протидії наявній системній корупції. У цьому сегменті наукових праць найперше відзначимо дослідження І. Валюшка та О. Волянської. Так, І. Валюшко [21; 22; 23; 24; 25] дослідив роль інститутів громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України, соціальні чинники протидії корупційним практикам. О. Волянська [28; 29; 30] запропонувала авторську оцінку антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в Україні та чинників, що його зумовлюють.

Отже, вивчення історіографії проблематики, дотичної до теми громадської антикорупції в країнах ЦСЄ, дозволяє зробити попередні висновки:

1) аналіз історіографії з проблематики дисертації засвідчив: основним лейтмотивом наукових досліджень є акцентування, що громадянське суспільство має стати ключовим актором протидії неформальним деструктивним практикам [220];

2) посткомуністичні громадянські суспільства почали конструюватися раніше, аніж наприкінці 1980-х років, відколи почалася демократизація та лібералізація політичної сфери країн ЦСЄ. Адже вони певною мірою виходили з асоціаційних сфер, успадкованих від старого режиму (хоч і з його тотальним контролем держави), а також опиралися на організаційні традиції, що передували комуністичному правлінню;

3) громадянські суспільства країн ЦСЄ не вибудували якусь єдину цілісну модель («посткомуністичну»), притаманну регіону. Радше навпаки: нині можна говорити про поглиблення відмінностей між національними громадянськими суспільствами в межах країн ЦСЄ;

4) не можна оцінювати громадянські суспільства регіону ЦСЄ як слабкі, адже деякі з них демонструють здатність впливати на вироблення політики на місцевому та національному рівнях. Водночас, в тих країнах, де упродовж останніх трьох десятиліть відчутної демократизації не відбулося, громадянське суспільство залишається організаційно слабким і неактивним, а подекуди починає виступати лобістом держави (квазі-НУО);

5) для оцінки антикорупційного потенціалу конкретного національного громадянського суспільства в країнах ЦСЄ недостатньо звертатися до кількісної динаміки акторів громадянського суспільства, позаяк кількісний показник не слугує доказом результативності. Тому радше інтерес мають викликати проведені протестні акції, пролобійовані ініціативи, міцність зв'язків між акторами, наскільки присутнім є популізм тощо.

1.2. Методологія дослідження громадської антикорупції.

В основі методологічної платформи дослідження громадської антикорупції покладено кілька новітніх методологій політичної науки, найперше – неінституціоналізм і політична компаративістика.

Політичні інститути різних типів сьогодні є серед основних об'єктів дослідження політичної науки. Їх вивчення за допомогою методологічного інструментарію неінституціоналізму дозволяє, як відзначив один із родоначальників неінституціоналізму Д. С. Норт, розглянути політичні інститути саме як «правила гри, що складаються з офіційних писаних правил, а також, зазвичай, неписаних кодексів поведінки, що лежать глибше офіційних правил і доповнюють їх» [105, с. 12]. Тобто, неінституційний аналіз охоплює як формальні, так і неформальні інститути. Останні неінституціоналізм, на відміну від класичного інституціоналізму, котрий нині втратив свої позиції, включив до свого аналізу. Відзначимо: методологія неінституціоналізму важлива не лише для вивчення

неформальних політичних інститутів, а й адаптивна для аналізу інституційних конфліктів як типу протистоянь.

Погодимось з підходом Г. Хелмке та С. Левітські, які аргументували: категорія «неформальний інститут» має розлогу природу, бо може застосовуватися «до наймовірно широкого кола явищ, включаючи особисті зв'язки, клієнтелу, корупцію, клани та мафію, громадянське суспільство, традиційну культуру та різноманітні законодавчі, судові та бюрократичні норми» [159, с. 191]. Отже, з позицій неоінституціоналізму і корупція, і громадянське суспільство є інститутами. Цю думку розвиває О. Стойко, констатує: одні неформальні інститути пов'язані з громадянськими чеснотами (довіра, солідарність, толерантність, чесність тощо), водночас інші – мають деструктивний вплив, позаяк в їх основі лежать античесноти (недовіра, егоїзм, нетолерантність) [140, с. 51]. Дотримуючись схожих позицій, О. Рибій у структурі неформальних інститутів виділила два типи: 1) конструктивні (діють паралельно або в кооперації з чинними в системі законами з метою розв'язати проблеми політичного обміну та координації, які не розглядаються в рамках офіційних правил; прикладом слугує громадянське суспільство); 2) деструктивні (як-от корупція) [119, с. 40]. З цього випливає, що неформальні інститути аж ніяк не виправдано ототожнювати з «підривними». Водночас погодимось з підходом М. Чабанної, що вплив «підривних» інститутів відчутний саме в політичних режимах «із низьким рівнем демократичності» [161, с. 230].

Конкретизуємо сутність корупції та громадянського суспільства саме як неформальних інститутів політики. Щодо корупції, то погодимось з німецьким політологом Г.-Й. Лаутом, який, вдаючись до певної образності, висловлює думку про наявність окремих інститутів, які уподібнюються хвороботворним бацилам і «паразитуєть» коштом формальних, «окупають» їх зі середини, «підриваючи» їх функціонування [257, с. 26]. Прикладом таких інститутів-«паразитів» й слугує корупція.

Ми ж, розвиваючи думку Г.-Й. Лаута, підкреслимо вплив інститутів цього типу (руйнівного) не лише на формальні, а й на інші неформальні політичні інститути, на взірець громадянського суспільства. Неформальний інститут корупції витісняє ідею загальносуспільних цінностей (а її увиразнює громадянське суспільство) приватним чи вузькогруповим інтересом. Корупційні практики зумовлюють формування такого типу політичної системи (кланово-олігархічної), існування якої суперечить демократичному типу політичної системи, важливою характеристикою якої й виступає розвинене й активне громадянське суспільство. Як слушно відзначає В. Попазогло, кланово-олігархічний тип політичної системи спрямовується «виключно на забезпечення інтересів вузького кола осіб, а не загальнодержавних» [114, с. 48]. Тобто цінності громадянського суспільства у такому типі політичної системи є незатребуваними, небажаними, причому не лише на владному рівні, але й у суспільстві, у якому на певній стадії починає бути визначальним корупційний прагматизм.

Корупційні практики підміняють формальні правила та зумовлюють негативні ефекти, зокрема нестабільність усього інституційного ландшафту, позаяк інститути політики є взаємопов'язаними в межах політичної системи. Високий рівень корупції в країні неминуче призводить до звуження публічного простору. У свою чергу такий звужений публічний простір виступає причиною уможливлення масштабної корупції усіх видів – від побутової до політичної.

Якщо «корупція увиразнює саме тіньову політику» [86, с. 41], то громадянське суспільство характерне «відкритому суспільству» (за К. Поппером). Це два інститути-антагоністи, які мають відмінні цілі, ресурси тощо. Нашим завданням є показати, за яких умов такий антагонізм присутній, а за яких – деструктивний інститут корупції настільки підпорядковує громадянське суспільство корумпованим формальним інститутам, що між ними ускладнене очікуване логічне протистояння.

Одним із підходів до концептуалізації громадянського суспільства, як слушно відзначає Ю. Шайгородський, є його розгляд як «системи інститутів і процесів, що

функціонують за певних соціально-політичних умов» [169, с. 95]. Такий підхід узгоджується з судженнями одного зі засновників теорії громадянського суспільства – Г. В. Ф. Гегеля, який визначав громадянське суспільство саме як систему інститутів і відносин, сферу задоволення інтересів і потреб індивіда.

Громадянське суспільство як «сфера людської солідарності» (за Дж. Александером [180]), «простір непримусової людської асоціації» (за М. Уолцером [321]), «публічна сфера суспільної взаємодії» (за Ю. Габермасом [32]), на перший погляд, видається доволі абстрактним концептом для того, щоб розглядати його як дієвого актора протидії такому агресивному інституту, як корупція. Може видатися, що громадянське суспільство доречно розглядати як актора антикорупції лише тоді, коли воно вже стане інституціалізованим, утворить мережу форм асоціативного життя з певною інфраструктурою та гарантіями автономності від держави. Водночас у корумпованій недемократичній країні, де зазвичай громадянське суспільство є дуже слабким, воно (попри опір інститутів держави) може сконсолідуватися саме довкола проблеми корупції. Втім, за таких обставин колективна енергія зазвичай має ситуативний вибухоподібний характер (як-от акції протесту). Натомість антикорупційний ефект можливий лише за перманентних ініціатив організованої та мотивованої громадськості, яку єднає довіра, накопичений соціальний капітал.

Аналіз політологічного дискурсу громадянського суспільства дозволив зробити висновок, що нині дедалі частіше громадянське суспільство розглядають саме як систему суспільних відносин та інститутів. Дослідники, які вивчають громадянське суспільство з інших методологічних позицій, аніж неоінституціоналізм (історичний неоінституціоналізм), базуються на його аналізі як «позаінституціонального феномена» [118, с. 83]. Водночас саме інституційний аналіз уможливорює не лише вивчення корупції як інституту, а й інституційних механізмів і способів її мінімізації завдяки ресурсам інституту громадянського суспільства [118, с. 83].

Опираючись на вищевикладене, ми щодо корупції будемо використовувати означення «неформальний деструктивний політичний інститут», а щодо громадянського суспільства – «неформальний конструктивний політичний інститут». З позицій неоінституціоналізму визначимо зміст базових понять нашого дослідження:

– корупція – неформальний деструктивний інститут політики, який виявляється в позаправовій поведінці особи чи групи осіб (найчастіше – наділених службовими повноваженнями), яка має за мету неправомірне отримання вигоди (ренти) коштом інших;

– громадянське суспільство – неформальний конструктивний інститут політики, який є комплексом позадержавних суспільних відносин, об'єднанням вільних і рівних громадян, для яких пріоритетами є свобода, ініціатива, активність тощо. Зауважимо, що громадянське суспільство є багатоелементним неформальним політичним інститутом, який охоплює низку інститутів-складових. Традиційно громадянське суспільство розглядають як сукупність інститутів (громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні медіа, волонтерські організації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства тощо). У нашому аналізі ми виходимо з того, що громадянське суспільство є полікомпонентним неформальним політичним інститутом, який складається з низки вільних асоціацій, мереж взаємин тощо.

Й інститут громадянського суспільства, й інститут корупції виступають певними системами правил і норм, які структурують взаємини, організують взаємодії між людьми та регулюють різні сфери соціуму та держави. Завдяки неоінституціоналізму політичні інститути, обрані для нашого аналізу, можна розглянути «через призму взаємозв'язків формальних норм і неформальних правил гри. Це переплетіння є складною системою організаційних відносин, форм взаємодії» [113, с. 100].

Нами вище відзначалося, що між інститутами корупції та громадянського суспільства (за умови його розвиненості) виникає міжінституційний конфлікт. Такий вид конфліктів виділяє низка науковців, наприклад, О. Сахань та О. Новіков [130, с. 186] та ін. Власне сам факт виникнення міжінституційного конфлікту не можна оцінювати як негативне явище, позаяк він засвідчує щонайменше досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля протидії інституту корупції. Такий конфлікт, якщо опиратися на підходи класика політичної конфліктології Л. Козера, може виступати об'єднавчим чинником, який консолідує спільноту довкола конкретної проблеми. Міжінституційний конфлікт може слугувати доказом існування джерел політичних змін і розвитку. Він може зумовити виникнення нових правил і норм, найперше, на нашу думку, таких, що зумовлять посилення контролю суспільства за особами, котрі обіймають посади з високим рівнем корупційних ризиків, а також тими сферами суспільного життя, які містять найбільше корупційних ризиків.

У аналізі різних типів неформальних інститутів важливим є з'ясування причин їх появи. Виникнення неформальних деструктивних інститутів (на взірець корупції) найчастіше пояснюють слабкістю «формальних інститутів, а також конструктивних неформальних (на взірець громадянського суспільства)» [113, с. 100]. На нашу думку, процеси виникнення та функціонування різних типів неформальних інститутів політики є взаємозалежними. І саме неоінституціоналізм, який аналізує політичні інститути в динаміці [114, с. 42], значущий для нашого дослідницького завдання, позаяк саме він уможлиблює встановлення залежності між дієвістю громадянського суспільства та поширенням корупційних практик в окремо взятих країнах. Ця методологія допомагає з'ясувати вплив цих двох неформальних інститутів один на одного.

Аналізуючи взаємовплив неформальних інститутів громадянського суспільства та корупції, необхідно враховувати велику роль щодо них формальних інститутів політики. Наприклад, держави залежно від свого типу або вступають у

партнерську взаємодію з конструктивним неформальним інститутом громадянського суспільства, або ж латентно підтримують деструктивний інститут корупції, а антикорупційну протидію ведуть лише декларативно, ігнорують виконання функції запобігання та протидії корупції. Деталізуємо ці позиції, позаяк наша робоча гіпотеза полягає в аргументації значних можливостей неформального інституту громадянського суспільства в мінімізації корупції на прикладі окремо взятих країн.

Позаяк неоінституціоналізм має кілька напрямків, то відзначимо найбільшу цінність для нашого наукового дослідження саме історичного неоінституціоналізму. Так, І. Кушнар'юв аргументував, що за його допомогою «можна пояснити причини глибокої вкоріненості в окремих суспільствах корупційних практик у всіх сферах життя, зокрема політичній. Історичний неоінституціоналізм підводить ґрунт під розуміння того, чому в одних країнах зніційовані антикорупційні реформи зрушують глобальну проблему з корупцією, переводять політику в розряд транспарентної, а в інших – залишаються лише популістськими деклараціями. Відповідно до цього методологічного підходу уможлиблюється аналіз причин різких коливань певних держав у різноманітних індексах [...]» [86, с. 45]. Через призму історичного неоінституціоналізму можна пояснити, чому за одних ситуацій антикорупційні реформи досягають позитивних наслідків, не даючи, натомість, в інших соціально корисних результатів.

Цю думку розвиває й політолог Г. Зеленько, яка аргументувала, що саме представники історичного інституціоналізму «традиційно враховують вплив суспільства та його цінностей на суб'єктів інституційних змін» [54, с. 5]. На основі такої методологічної основи можна шукати пояснення, чому в одних країнах (наприклад, Румунії, Чехії, Словаччині) відбулося піднесення національних громадянських суспільств і громадськість активно тисне на державні інститути з метою зменшити присутність корупції в житті суспільства та держави. Натомість в інших країнах ЦСЄ (наприклад, в Угорщині, Молдові) формальні інститути дедалі

більше утискають громадянське суспільство, яке згортає і до того доволі слабкі громадські антикорупційні проекти.

Не менш важливе місце в методологічній платформі дослідження має компаративний метод. Він уможливує з'ясування особливостей громадської антикорупції в різних країнах, зіставлення обраних національними акторами громадянського суспільства стратегій протидії корупції. Компаративістика уможливує глибину, аналітичність політологічного аналізу ролі громадянського суспільства щодо мінімізації корупції. За параметром простору ми звертаємося до «монографічних (окремих випадок), бінарних (порівняння двох країн) і регіональних (зіставлення понад двох країн) порівняльних досліджень» [86, с. 65] протидії корупції національними громадянськими суспільствами. За параметром часу ми звернемося до евристичних можливостей крос-темпорального порівняльного аналізу. Важливу інформацію дозволяє отримати моніторингове порівняння механізмів (антикорупційних стратегій), застосовуваних національними громадянськими суспільствами, а також з'ясування того, наскільки узалежнений ріст корупції від звуження ініціатив акторів громадянського суспільства. Важливість компаративно-політологічного підходу для вивчення взаємовпливів інститутів корупції та громадянського суспільства полягає в його широких евристичних можливостях: він є основою для пояснення тих процесів, які відбуваються як у конкретній країні, так і в регіоні ЦСЄ в цілому.

Отже, весь методологічний інструментарій дослідження підпорядковується основному завданню дисертації – з'ясувати основні форми, механізми запобігання та протидії корупції, які застосовує (може застосувати) неформальний інститут громадянського суспільства.

Визначаючи методологію дослідження, ми зіткнулися з проблемою відсутності наукової однаковості щодо як власне терміну «Центрально-Східна Європа», так і щодо віднесення до цього регіону певних країн. Тому в межах визначення

методологічної основи дослідження потребує конкретизації вибір нами для аналізу певних країн.

Безумовно, регіон ЦСЄ – важливий об’єкт дослідження багатоаспектної проблематики посттоталітарних трансформацій. Специфіка країн, які відносять до нього, полягає в тому, що: 1) упродовж тривалого часу ці народи не мали державного суверенітету, розглядалися великими імперіями (Австрією, Німеччиною, Росією, Туреччиною) як об’єкти експансії; 2) ці народи схожі в опорі зовнішнім загарбникам, пріоритеті боротьби за національні інтереси; 3) в 1980-ті роки країни регіону розпочали масштабну демократизацію. Наш аналіз джерел засвідчив проблему в визначенні політичного простору країн ЦСЄ. Зауважимо відсутність верифікованого окреслення кордонів ЦСЄ; радше дослідники відносять ті чи інші країни за географічним чи політичним критеріями до країн ЦСЄ.

У найвужчому розумінні регіон ЦСЄ обмежують Польщею, Угорщиною, Чехією та Словаччиною [58, с. 336], тобто його ототожнюють з Вишеградською групою [20]. Зокрема, політолог Г. Зеленько звертає увагу, що «сучасна ЦСЄ – це група країн від Балкан і до Балтії, які нещодавно приєдналися до ЄС. Хоча у політичному сенсі до ЦСЄ відносять країни Вишеградської групи – Польщу, Словаччину, Чехію та Угорщину» [56, с. 76]. Українські політологи В. Романюк і В. Литвин до країн ЦСЄ відносять Болгарію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, Словаччину, Словенію, Хорватію, Чехію та Угорщину [122, с. 12]; серед індикаторів такого віднесення визначено зокрема й членство в ЄС.

Ще ширшим є трактування ЦСЄ в складі Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Молдови, України, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії та Герцеговини, Албанії. Окремі наукові розвідки охоплюють і країни пострадянські країни Балтії (Естонія, Литва, Латвія), а також країни Південного Кавказу. ЦСЄ розглядають і як геополітичний регіон, зокрема В. Остапчук відносить до цього регіону ті країни, котрі інтегровані в європейські та трансатлантичні структури [106, с. 104].

І. Піляєв називає регіон ЦСЄ полем «двох величезних суспільно-політичних трансформацій останнього сторіччя – від напівфеодальних імперій до “розвинутого соціалізму” й від тоталітаризму до ринкової економіки та “відкритого суспільства”» [112, с. 34]. Окреслюючи кордони ЦСЄ, згаданий вітчизняний дослідник-політолог не включив сюди балканські країни. І. Піляєв зауважує, що регіон можна розглядати і як певну «історичну площину, як регіон, що практично протягом усієї нової й новітньої історії протиставлявся в етнокультурному та соціально-економічному вимірах Західній Європі та, ширше, західному світові» [111, с. 21].

Історик Л. Зашкільняк відніс до країн ЦСЄ ті, які розташовані між Балтійським, Чорним і Середземним морями [48]. М. Кріль до країн ЦСЄ відносить розлогий перелік із 21-ї країни чи, у випадку з Росією, її частини: «Росія (її європейська частина), Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Хорватія, Словенія, Албанія, Греція» [79, с. 7]. Отже, ЦСЄ, за оцінками частини дослідників, виправдано включає південь Центральної та Південно-Східну Європу.

Ми охопимо в межах обсягу дисертаційного дослідження кілька груп країн, які, на наше переконання, виправдано відносити до регіону ЦСЄ в силу тих постколоніальних трансформацій, які відбуваються уже четверте десятиліття поспіль. У політичній риториці цей регіон охоплює найперше ті країни, які перебували (-ють) на тій чи іншій стадії євроінтеграції [89, с. 140]. Як образно відзначає політолог Є. Магда, «це ніби Європа, але трохи інакша, не така, як Німеччина чи Франція, наприклад» [89, с. 142]. Отже, хоч концепт «Центрально-Східна Європа» є доволі умовним, він активно використовується в публічному дискурсі, зокрема й науковому.

Певною мірою дискусійною видається теза О. Бусол про те, що «прояви корупції в країнах Центральної та Східної Європи мають схожі характеристики та причини, тому що всіх їх об'єднує географічне розташування, історія співпраці та протистоянь, війн, релігія (об'єднує слов'янські країни), ментальність націй» [18, с.

61]. У нашому аналізі ми розкриватимемо як спільне, так і відмінне у характеристиках країн регіону з проекцією на проблему увиразненості корупційних практик та реакції на них з боку громадянського суспільства.

У посткомуністичних країнах ЦСЄ на старті їх демократизації формування громадянського суспільства було офіційно озвученим напрямком соціально-політичних трансформацій. Процес формування норм «цивільності суспільних відносин у різних сферах суспільного життя, практики добровільної самоорганізації та активного громадянства» [138, с. 5] відбувається уже кілька десятиліть, але у більшості країн регіону видається далеким від завершення. Таким же проблемним є й перебіг антикорупційного процесу. На перетині цих двох проблем викристалізовується напрям наукового дослідження взаємовпливів громадянського суспільства та корупції як неформальних інститутів сучасної політики.

Нашим завданням є підтвердження (спростування) дослідницьких гіпотез:

1) високий рівень корупційних практик у певній країні ЦСЄ засвідчує інституційну слабкість громадянського суспільства, а також формальних інститутів, істотні недоліки усього інституційного дизайну. Мінімізація корупції, створення дієвих превентивних антикорупційних механізмів не є можливими без активного громадянського суспільства;

2) зниження ролі чи слабкість, несформованість національного громадянського суспільства у певній країні зумовлює перспективу зростання в ній корупції на усіх рівнях аж до корупційного «захоплення держави». Натомість зміцнення, активізація антикорупційних ініціатив акторів громадянського суспільства слугує перепорою для корупційних практик, зумовлює зменшення їх присутності в житті суспільства та держави.

Ці гіпотези, зокрема, перевірять:

1) досліджуючи еволюцію національних громадянських суспільств, антикорупційні ініціативи «третього сектора», проектуючи динаміку цих процесів на кількісно-якісні показники як корупції, так і успішності країни в антикорупції;

2) зіставляючи в межах аналізу окремих країн ЦСЄ динаміку наявних індексів розвитку громадянського суспільства² з Індексом сприйняття корупції чи іншими індексами, спрямованими на оцінку вкоріненості корупційних практик в окремо взятій країні. Такий аналіз дозволить виявити, чи існує залежність рівня корупції саме від рівня розвиненості громадянського суспільства в конкретно взятих для аналізу країнах.

1.3. Форми участі акторів громадянського суспільства в запобіганні та протидії корупції.

Нині з особливою гостротою актуалізувалося питання про природу повноважень інститутів громадянського суспільства у творенні та реалізації антикорупційної політики, просуванні антикорупційних ініціатив як на рівні внутрішньої, так і зовнішньої політики. Ці процеси обумовлені низкою причин, мають чимало наслідків і втілюються у багатьох формах. Проаналізуємо комплекс цих аспектів.

Ефективні антикорупційні стратегії базуються, як засвідчує світовий досвід, «на комплексному застосуванні примусових, попереджувальних і просвітницьких процедур» [118, с. 82]. А за дедалі зростаючого значення публічної політики в розв'язанні проблеми корупції невпинно зростає роль акторів різного типу – політичних і неполітичних, інституалізованих і неінституалізованих [143, с. 3], формальних і неформальних конструктивного різновиду. Очевидним є те, що в площині антикорупційної протидії необхідна «групова соціальна самоорганізація поза межами державних інституцій і регуляцій» [138, с. 7].

² Наприклад, Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства (CSOSI), Індекс громадянського суспільства (CIVICUS Civil Society Index), Індекс стійкості НУО, розроблений Freedom House та ін.

В останні десятиліття в результаті неоліберальних реформ і глобалізації істотно змінилися функції держави. Тривалий час вони розросталися, держава бюрократизувалася, але нині, як слушно відзначила А. Колодій, відбувся перехід «від “правління” до “врядування”», що зумовило «заміну традиційних ієрархічних форм організації владно-суспільних відносин на горизонтальні, мережеві моделі управління суспільством» [66]. Держава все ще зберігає за собою координуючу, спрямовуючу функцію, але істотно зростає участь громадян у прийнятті рішень, вибудовується мережева політична організація (англ. networked polity). Фактично сучасна держава набуває формату скеровувального інституту, зменшує обсяг своїх повноважень, передаючи їх суспільству. Управлінська діяльність починає переходити з вертикального у горизонтальний формат взаємодій (мережевий принцип); до неї можуть залучитися усі зацікавлені сторони. Зауважимо, що репресивна компонента антикорупції має залишатися виключною прерогативою держави.

Право громадськості на участь в антикорупції отримало нормативно-правове унормування. Одним із перших міжнародних нормативно-правових актів, де піднято питання участі громадськості в протидії корупції була Конвенція ООН проти корупції (2003) [67]. Більшість держав ЦСЄ її ратифікували, наприклад, у 2005 році – Угорщина, 2006 – Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Чехія та ін. Ця Конвенція виходить із тези, що попереджати та протидіяти корупції повинна не лише державна, муніципальна влада, а й усе суспільство. Відповідно до ст. 13 Конвенції держави, які ратифікували її, зобов’язані уживати належних заходів для сприяння активній участі окремих осіб і груп за межами державного сектора в їх діяльності щодо запобігання корупції, боротьби з нею, поглиблення розуміння суспільством факту існування, причин і небезпечного характеру корупції, а також загроз, що створюються корупційними практиками. У тексті згаданої Конвенції відзначимо ст. 5 (заклик до держав-учасниць розробити антикорупційну політику, що сприяє більшому залученню громадськості), ст. 10 (акцент на необхідності

покращити прозорість державного управління) та ін. Зміцнення співробітництва державної влади з громадянським суспільством у сфері антикорупції вимагають й рекомендації Стамбульського плану дій з боротьби з корупцією – субрегіональної ініціативи Антикорупційної мережі для країн Східної Європи та Центральної Азії Організації економічного співробітництва та розвитку³.

Аналіз нормативно-правових актів із питань запобігання та протидії корупції держав ЦСЄ також засвідчує закріплення в них відповідних норм. У більшості з аналізованих країн громадськість активно використовує гарантовані їй законодавчо можливості. Водночас у деяких країнах спостерігається декларативний характер таких прав акторів громадянського суспільства, що перешкоджає його справжньому залученню до антикорупції.

Необхідність активного залучення громадянського суспільства до протидії корупції зумовлена наявністю підстав для антикорупції в кожній, навіть найрозвиненішій країні, адже цей неформальний деструктивний інститут уповні викоренити не вдалося ніде, і така перспектива цього видається малореалістичною. Долучення до проблеми запобігання та протидії корупції акторами громадянського суспільства має сприяти посиленню антикорупційного ефекту, доповнюючи спектр тих антикорупційних механізмів, які здійснюються від імені держави. Остання забезпечує, на відміну від громадянського суспільства, й репресивну складову антикорупційної протидії.

Нині формальні інститути політики як ніколи досі є мотивованими до взаємодії з неформальними конструктивними інститутами. Це можна пояснити проблемою низької довіри до органів влади в частині оцінки ефективності виконання ними антикорупційної функції [33, с. 286–287]. Позаяк така недовіра обумовлена, найперше, проблемами якості державної антикорупційної політики, то нагальною є потреба широкого залучення громадянського суспільства, яке має

³ В період 2008–2016 рр. відбулося чотири раунди моніторингу.

потенціал виявлення, контролю та попередження корупції. На наше переконання, дієва антикорупційна стратегія має об'єднати зусилля трьох акторів: уряду, приватного сектора та громадянського суспільства. Від злагодженості дій у цьому антикорупційному трикутнику залежить фінальний результат – ймовірність мінімізації корупційних практик.

Антикорупційні проекти громадянського суспільства уможливають оцінку того, наскільки окремо взятій країні притаманна демократія включеності (англ. *inclusive-democracy*). У цьому контексті йдеться не про демократію участі, а саме про широку включеність громадян у процес прийняття рішень і задоволення інтересів різних груп населення. Видається, що за сучасних умов саме інклюзивна демократія допомагає державам зміцнюватися. Це можна пояснити й парадигмальним (за оцінкою І. Кресіної) зсувом «у системі управління: центральне місце у ньому переходить від держави до суспільства» [77, с. 41]. Якщо в країні впроваджується концепція врядування⁴, то громадяни з пасивних споживачів урядових послуг потенційно трансформуються в активних учасників процесу врядування.

Залучення громадянського суспільства є невіддільною частиною успішної стратегії боротьби сучасної держави з корупцією. За сучасних умов антикорупційна політика неодмінно має базуватися на ініціативах громадян, делегуванні окремих владних повноважень у сфері антикорупції громадянському суспільству. Погодимось з болгарським політологом П. Ралчевим, що організації громадянського суспільства відіграють ключову роль у боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, бо створюють подвійний вплив – і на громадськість, і на владу [290, с. 325]. Мобілізація громадянського суспільства для держави є свого роду «ключем» до досягнення успіху в запобіганні та протидії неформальним деструктивним

⁴ Концепція врядування (*public governance; new governance*) розглядається нами як одна з можливих альтернатив традиційному публічному управлінню. Вона базується на багаторівневому процесі прийняття та реалізації рішень, до якого залучені як державні, так і неурядові актори. Найвизначнішими є самокеровані мережі, в яких вирішення спільних проблем базується на соціальній координації зусиль і кооперації.

практикам. Фактично сьогодні, як слушно відзначає Г. Даугова, укладаються свого роду громадські договори, в рамках яких держави поступаються частиною своїх повноважень структурам громадянського суспільства; натомість ці структури виконують частину важливих функцій щодо залучення громадян до вирішення суспільно значущих завдань [38].

На нашу думку, в площині взаємин держави та громадянського суспільства щодо корупції можливі два базові сценарії, які можуть набувати багатьох варіативних форм: співробітництво або ж конфронтація. Саме від вибору сценарію найперше узалежнений формат антикорупційної протидії громадянського суспільства: воно або вступає в партнерську кооперацію з формальними інститутами задля вирішення антикорупційних завдань, або ж нашоухується на відкритий чи завуальований опір і, відповідно, вимушене зайняти агресивну, зневірено-байдужу, пристосувальницьку чи іншу позицію щодо корумпованих інститутів.

За найгіршого сценарію громадянське суспільство (правильніше назвати його у цьому контексті псевдогромадянським, антигромадянським) саме може стати суб'єктом корупційних дій, проявити корупційний прагматизм. Останнє відбувається за умови відсутності або ж слабкості демократичної традиції в певній країні, демократичного відкату тощо. Попри алогічність, політичний процес демонструє, що корупція можлива й у середовищі таких інститутів, які за своєю природою мають протидіяти їй і служити суспільству, але під впливом низки чинників піддаються впливу корупційного прагматизму (наприклад, отримання організаціями «третього сектора» фінансової підтримки від держави в обмін на лояльність до політики формальних інститутів).

Важливо, щоб саме громадянське суспільство, здійснюючи антикорупційну функцію, було підзвітне громадянам, інтереси якого виражає. Це запобігне перетворенню громадянського суспільства (чи окремих його акторів) у псевдоструктуру, яка імітує залученість громадськості до управління загальносуспільними справами. Новітні інститути громадянського суспільства

мають увиразнювати відповідальні зміни – найперше такі, які бажають досягнути в державі та суспільстві (прозорість, звітність, підзвітність). Ці інститути, поза сумнівом, мають самі демонструвати прозорість своїх операцій, відкритість для зовнішнього аудиту. Регулярна та публічно оприлюднювана ними звітність, спілкування з зацікавленими сторонами, включаючи контролюючі органи держави, мають стати невіддільними характеристиками акторів громадянського суспільства. Але світовий досвід⁵ показує: корупція стає чутливою проблемою навіть для «третього сектора» [309]. Це актуалізувало питання: хто ж має контролювати тих, хто сам повинен стояти на сторожі суспільних інтересів? На сьогодні на наднаціональному рівні уже формуються механізми контролю НУО, наприклад, Хартія підзвітності міжнародних НУО (INGO Accountability Charter) встановлює новий формат активної підзвітності «третього сектора». Окрім цього в кожній країні є свої внутрішні регулятори доброчесності інститутів громадянського суспільства.

Висловимо припущення, що сила інституту громадянського суспільства узалежнена не стільки від лояльності до нього держави (попри надважливість цього чинника), скільки від ініціативності, активності самих громадян, сформованості в них культури громадсько-політичного активізму, укоріненості цінностей демократичної політико-правової культури. А з вищесказаного про доброчесність громадянського суспільства доцільно зробити висновок: громадяни не віритимуть в антикорупційний потенціал громадянського суспільства, якщо його актори самі вдаватимуться до подвійних стандартів, непрозорих і недоброчесних механізмів своєї роботи, зокрема щодо антикорупції. Перед громадянськими суспільствами багатьох країн, найперше посттоталітарних, гостро стоїть проблема невисокої довіри до них⁶.

⁵ До прикладу, в Боснії та Герцоговині, на позначення діяльності корумпованих НУО використовують дві неолоксеми, які, задля правильності відтворення наведемо в їх англійському звучанні – Mangos (Mafia-NGOs) та Quangos (Quasi-NGOs)⁵ [296].

⁶ У визначенні соціального капіталу ми притримуємося його тлумачення як багатокомпонентного поняття, яке охоплює, найперше, рівень кооперації, спрямованої на досягнення загальнозначимих

Відзначимо, що за останні десятиліття з'являються щораз нові прояви та маніфестації реальних практик добровільної самоорганізованої активності в площині антикорупції. Так, І. Валюшко серед форм антикорупційної активності громадянського суспільства виділяє: залучення до роботи в конкурсних комісіях, консультативних і дорадчих органах; здійснення аудиту діяльності відповідних структур; профілактичні та інформаційні кампанії; організація та проведення заходів, спрямованих на підвищення політико-правової культури населення, формування атмосфери відторгнення корупції; збір та обробка даних щодо проявів корупції з їх передачею до спеціалізованих антикорупційних органів і подальшим оприлюдненням у медіа [25, с. 8]. О. Пухкал та А. Тіньков виділили такі основні форми участі громадянського суспільства в антикорупції: моніторинг діяльності органів влади (громадська експертиза та контроль бюджетного процесу, громадський контроль за розподілом бюджетних коштів, проведенням тендерів тощо); захист прав та свобод громадян; забезпечення інформаційної відкритості в суспільстві щодо стану корупції та результативності антикорупції; просвітницька робота з населенням та окремими соціальними групами та ін. [118, с. 84–85].

Відзначимо, що антикорупційні ініціативи національних громадянських суспільств найперше зросли завдяки сучасним цифровим технологіям⁷. За останні три десятиліття, відколи почали відбуватися потужні антикомуністичні трансформації в країнах ЦСЄ, синхронно стрімко розвиваються горизонтальні соціальні інтеракції, самоорганізований громадський активізм, виникають нові мережеві громади та солідарності.

Ці зміни підводять політичну науку до потреби оцінки антикорупційної ролі національних громадянських суспільств. На нашу думку, визначення якісних

соціально-політичних цілей, чисельність організацій взаємодопомоги, щільність (насиченість зв'язків) неформальної мережі, ступінь довіри до інших людей, різних інституцій [26, с. 4].

⁷ Попри неочіненні переваги нових медіа та інших новітніх форматів соціальної кооперації, загострюється проблема перенесення антикорупційної активності частини громадян у формат «диванного» інтернет-активізму з популістськими гаслами та некомпетентними судженнями.

характеристик національних громадянських суспільств у площині запобігання та протидії корупції можливе, найперше, на основі з'ясування: 1) готовності громадян об'єднуватися та спільно працювати для відстоювання своїх інтересів; 2) наявності розвиненого почуття співвідповідальності за справи спільноти, толерантності, взаємоповаги, культури громадсько-політичного активізму; тут радше йдеться про накопичений рівень корпоративного соціального капіталу; 3) досягнутих результатів щодо запобігання та протидії корупції (проведені акції, зніційовані законодавчі новації, проведені моніторинги, експертизи тощо); 4) компетентності, фаховості акторів громадянського суспільства в проблематиці корупції та антикорупції, що має стати перепорою популізму, безпідставним звинуваченням у корупції (які можуть призвести до позовів про захист честі та гідності особи), позаправовим формам впливу на корупціонерів; 5) рівня свободи медіа; 6) надійності захисту громадських викривачів корупції, представників медіа та ін.

Якість антикорупційних громадських ініціатив узалежнена щонайменше від: 1) нормативно-правових передумов, котрі дозволяють акторам громадянського суспільства включитися у процес запобігання та протидії корупції без політичних та юридичних обмежень; 2) готовності держави конструктивно співпрацювати з громадянським суспільством та залучати його до боротьби з корупцією; 3) консолідованості самого громадянського суспільства. Обмеження та перепони, які держава може застосувати до громадянського суспільства, можуть набувати різних форм, починаючи від надмірної бюрократії, запровадження необґрунтованих штрафних чи інших санкцій, декларування доходів антикорупційних активістів.

Існують різноманітні моделі взаємодії держав і національних громадянських суспільств в частині антикорупції – від взаємодії, використання державою потенціалу громадськості для реалізації антикорупційних стратегій до ускладнення можливості реалізації громадянським суспільством своїх функцій через репресивне ставлення інституту держави. За демократичного сценарію партнерства цих двох інститутів громадянське суспільство не лише агрегує та артикулює інтереси

громадян, але й вибудовує «нові, партнерські відносини інститутів громадянського суспільства й держави» [36, с. 232], зокрема й у частині антикорупції. Сучасна демократична держава є зацікавленою в розвитку антикорупційного активізму в межах законності та правопорядку, відкидаючи, до прикладу, різні емоційно забарвлені самосуди, публічні розправи над корупціонерами тощо. Власне тезу про потенційну зацікавленість влади в співробітництві з громадянським суспільством в антикорупційних питаннях добре аргументують О. Пухало й А. Тіньков; на їх думку, низька довіра суспільства до формальних інститутів, породжує суспільний скептицизм щодо ініціатив держави в розв'язанні проблеми корупції [118, с. 83].

Ефективність громадської антикорупції, на нашу думку, аж ніяк не є узалежненою від кількісного показника недержавних антикорупційних суб'єктів. Об'єктивна оцінка громадської антикорупції можлива в результаті відповіді на низку питань, які уможливають оцінку з позиції якості:

– чи інститути громадянського суспільства конкретної країни є справді незалежними? Якщо так, то чи ця незалежність стабільно забезпечена? Зауважимо, що актори громадянського суспільства, які покладаються великою мірою на державне фінансування, можуть зазнати тиску держави. Це актуалізує заохочення їх до структурної та фінансової незалежності від держави;

– чи розвиває держава конструктивну співпрацю з акторами громадянського суспільства? Розвиток такої взаємодії видається необхідним найперше державі, бо її наслідком є більша прозорість уряду, зміцнення громадської довіри до нього;

– чи достатніми є людські ресурси та їх компетентність для якісної громадської антикорупції? Найперше, для НУО важлива кадрова компонента⁸. Також видається важливим заохочувати навчання своїх членів задля посилення їхніх

⁸ Плинність кадрів з огляду на невисоку оплату праці фахівців є характерною проблемою НУО. Складним є й питання належної компетентності тих, хто здійснює незалежні антикорупційні розслідування. Відсутність добросовісних кадрів, обізнаних у питаннях запобігання та протидії корупції, а також необхідного для успішної реалізації проектів фінансування, позначається на якості та результативності антикорупційних ініціатив.

знань механізмів боротьби з корупцією, набуття навичок взаємодії з іншими зацікавленими сторонами (урядом, донорами тощо);

– чи громадяни, інститути громадянського суспільства є достатньо інформованими про антикорупційну діяльність державних інститутів? Наскільки доступною для ознайомлення та об'єктивно представленою є ця інформація? Чи інститути громадянського суспільства активні в підвищенні обізнаності та просвіті громадян про негативи корупції? Наскільки ці інститути доносять до громадян тенденції розвитку публічних послуг?

– чи проводяться консультації з громадянами та громадськими організаціями під час процесу розробки антикорупційної політики?

– чи громадянське суспільство здійснює контроль дій і рішень урядів у сферах потенційного корупційного ризику? Чи викриваються ними випадки корупції та здійснюються заходи щодо корумпованих чиновників та установ?

– чи проводиться інститутами громадянського суспільства оцінка прогресу виконання урядами зобов'язань у корупційно уразливих сферах (державні закупівлі, розподіл житла, надання адміністративних послуг тощо)?

Це не є вичерпний перелік індикаторів оцінки успішності національних громадянських суспільств у запобіганні та протидії корупції. Звернемо увагу, що існує відмінне розуміння, що доцільно відносити до таких індикаторів. Так, О. Волянська до індикаторів, антикорупційного потенціалу громадянського суспільства відносить: сприйняття корупції, рівень протестної активності населення, ефективність ЗМІ та громадських організацій в протидії корупції тощо [29, с. 217].

Погоджуємося з політологом Ю. Нісневичем, котрий аргументував, що безпосередню дієву участь громадян та їх об'єднань «у процесі попередження та протидії корупції покликаний забезпечувати механізм громадського контролю» [103, с. 165]. Цю функцію громадянського суспільства дослідник розглядає як найбільш дієвий демократичний механізм впливу суспільства на публічну владу. Механізм громадського контролю уможливорює виявлення умов, сприятливих для корупційних

зловживань, а також фактів корупції з метою перешкоджання їм, притягнення до відповідальності причетних до правопорушень із корупційною компонентою. Громадський антикорупційний контроль як механізм протидії корупції включає дії громадян та їх об'єднань «із метою запобігання можливостям та усунення умов, які сприяють виникненню корупційних відносин, виявлення та запобігання фактам корупції» [171, с. 123].

У межах громадського контролю здійснюється: 1) перманентний моніторинг рішень і дій органів влади різних рівнів і посадовців, але великою проблемою для акторів громадянського суспільства у багатьох країнах, зокрема й ЦСЄ, є можливість отримання від органів влади та посадовців вірогідної та повної інформації; 2) громадська експертиза рішень і дій органів влади, посадовців. Складність її проведення зумовлена необхідністю низки ресурсів: людських, фінансових, матеріальних. Необхідні професіонали з конкретних питань, які зроблять незалежний експертний висновок. Великою проблемою для багатьох НУО є брак фінансування і, як наслідок, про який ми вже згадували вище – відсутність професіоналів, необхідних для якісного супроводу антикорупційних проектів. Водночас відзначимо, що нині значно розширилися можливості пошуку джерел фінансування під проекти НУО, наприклад, пов'язані з донорською інституційною допомогою, краудфандингом, соціальним підприємництвом тощо.

Фактично головним результатом громадського контролю протидії корупції може стати: 1) можливість домогтися, щоб уповноважені державні органи провели перевірку виявлених громадськістю фактів із корупційною складовою; 2) формування громадської думки щодо виявлених громадськістю та доведених у судовому порядку корупційних злочинів; 3) виявлення та протидія тим нормативно-правовим, організаційним та іншим умовам, котрі уможливили корупцію.

В. Будкін слушно підкреслює, що «країни сталого існування громадянського суспільства займають провідні місця в міжнародних рейтингах за показником корупційного складника суспільного життя» [15, с. 223]. До прикладу, в

скандинавських країнах, які мають одні з найнижчих показників корупції у світі, спрацьовує протестантська етика, так звана «скандинавська доброчесність», підкріплена принципом публічності влади. Скандинавська модель протидії корупції базується на концепції «Доброго управління» (Good Governace), яка поєднує механізми, процеси та інститути, через які громадяни та групи виражають свої інтереси, реалізують законні права [155, с. 238]. В основі протидії корупції покладено саме участь громадян у прийнятті рішень, підзвітність державних структур громадськості, а також формування культури нетерпимості (нульової толерантності) до корупції.

Якщо звернутися до Індексу сприйняття корупції за 2018 рік, то зі 100-а можливих балів, до прикладу, Данія набрала 88 балів, Фінляндія – 85, Швеція – 85 Норвегія – 84 бали. Такі успішні позиції упродовж багатьох років є результатом послідовного громадського контролю за діяльністю чиновників, активності медіа та незалежних захищених викривачів корупції. Завдяки їхнім ініціативам інформація про корупційні злочини оприлюднюється й отримує належне реагування формальних інститутів. Загалом досвід розвинених країн засвідчує: дієве громадянське суспільство не здатне в тандемі з державою уповні викоренити корупцію, але зумовлює зміну її масштабів і характеру.

О. Волянська слушно зауважує щодо антикорупційної боротьби, що в одних державах вона полягає у створенні системи надійних правових та інституційних «гарантій громадського і політичного контролю за діяльністю державних органів, організацій і окремих осіб, в інших же – зводиться до вимушених заходів владних структур, спрямованих на відновлення елементарного порядку в суспільстві, до перерозподілу у сфері впливу тощо» [30, с. 213]. На думку дослідниці, саме «недержавні організації і складають суспільну, громадську підсистему забезпечення соціальної безпеки, а відтак і боротьби з корупцією, яка функціонує в тісній взаємодії з державними структурами» [30, с. 218].

Формат взаємодії громадянського суспільства та влади за демократичного сценарію має бути взаємозацікавленим двостороннім співробітництвом. На жаль, у багатьох країнах, де традиції демократії слабкі, відсутнє усвідомлення урядовцями важливості співпраці з «третім сектором», подекуди – відверте небажання розглядати їх повноцінними партнерами антикорупції. Але не можна ігнорувати й причини об'єктивного характеру, зокрема, низький рівень демократичної політико-правової культури населення в певній країні, недостатню активність і компетентність «третього сектора». Це істотно ускладнює якісне виконання громадянським суспільством своїх потенційних антикорупційних функцій.

Звернемо увагу: часто антикорупційні громадські структури створюються з ініціативи самої держави. Якщо певній країні притаманні проблеми побудови демократичного інституційного ландшафту, то ці «антикорупційні» інститути можуть уподібнитися псевдогромадянському суспільству (англ. anti-CSO), яке завуальовано підтримує корупційні практики. Наприклад, проурядові організації створюються урядом Угорщини задля організації провладної підтримки в умовах розбудовуваної В. Орбаном моделі «неліберальної демократії»⁹.

В антикорупції велика роль такого інституту громадянського суспільства, як медіа. ЗМІ наділені потенціалом не лише оперативного інформування про корупцію й антикорупцію, а й проводять журналістські розслідування корупційних кейсів; через медіа доносяться до широкої громадськості результати розслідувань журналістів-розслідувачів корупції тощо. Звичайно, тут постає проблема безпеки таких журналістів-викривачів та їх близьких. Відомими є чимало прикладів посягання на їх життя чи здоров'я, наприклад, Я. Куцяк (Словаччина, убитий у лютому 2018 р. разом зі своєю подругою), Д. К. Галіція (Мальта, убита у жовтні 2017 р.), У. Егізбаєв (Киргизстан, ймовірно утоплений у червні 2018 р.), К. Гандзюк

⁹ Як приклад проурядових «неурядових» громадських структур можна навести Форум громадянського альянсу (Civil Összefogás Fórum), який фактично є підрозділом правлячої в Угорщині партії «Fidesz».

(Україна, померла у листопаді 2018 р. після скоєного у липні 2018 р. замаху) та ін. Відомими є випадки нападів, пошкоджень майна, різні форми тиску на антикорупційних блогерів.

Якщо брати за основу увесь спектр форм антикорупційної діяльності (примусові, попереджувальні, просвітницькі), то громадянське суспільство може долучитися до двох останніх груп, позаяк тільки інститут держави наділений можливістю застосувати примус. До таких форм віднесемо: контроль за діяльністю органів державної влади, недопущення перевищення ними повноважень; захист прав фізичних та юридичних осіб, чії права порушені внаслідок корупції; проведення масових заходів задля озвучення протестних вимог, вироблення пропозицій із питань антикорупції; розробка та впровадження на державному рівні національної антикорупційної політики шляхом залучення громадськості до участі у законотворчому процесі; моніторинги діяльності уряду, бізнесу тощо; моніторинг конкретних корупційних кейсів; аналіз, оцінка та прогнозування державної антикорупційної політики, а також стану її виконання; антикорупційна експертиза чинних нормативно-правових актів, законопроектів; координація, реалізація та підтримка антикорупційних програм і проектів із впровадження принципів доброчесності, належного врядування, прозорості та підзвітності органів публічної влади, бізнесу та «третього сектора»; внесення пропозицій суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, що виникають у сфері антикорупції; проведення незалежних антикорупційних розслідувань; просвітницька робота, спрямована на протидію корупційному прагматизму, формування антикорупційної політико-правової культури населення; проведення оцінки корупційних ризиків. Цей перелік не є вичерпним; він визначається статутами та іншими документами конкретних інститутів громадянського суспільства.

Отже, новітньою тенденцією суспільного розвитку є поступова передача державою своїх функцій громадянському суспільству. Фактично життєдіяльність

людини та її спільнот щораз більше виходить за межі державного втручання. Але у такому питанні як антикорупція завше мусить бути присутня репресивна компонента, а її уособленням залишатимуться саме формальні інститути. Тому новітня демократична держава має мати за завдання об'єднати антикорупційний потенціал формальних і неформальних конструктивних політичних інститутів.

Сильне громадянське суспільство є належним механізмом усунення корумпованих і некомпетентних урядів, зміцнення громадянських свобод та прав людини, організації належного врядування тощо. Оскільки більшість випадків корупції пов'язані з публічними посадовцями та бізнесом, то громадянське суспільство як незалежний суб'єкт, який представляє інтереси широкої громадськості, має унікальну позицію, щоб заявляти про випадки корупції тощо. Важливо, щоб національні громадянські суспільства усвідомлювали таку свою роль і використовували свій потенціал.

Водночас, як покаже наш аналіз, не в усіх країнах ЦСЄ наявний високий рівень розвитку громадянського суспільства та відповідність рівня його антикорупційного активізму наявному в країні рівню корупції. В окремих країнах регіону є перешкоди для ефективної громадської антикорупції. Рівень корупції в країнах ЦСЄ останніми роками залишається більш чи менш високим, але в окремих країнах є антикорупційний прогрес, в інших – стагнація чи погіршення показників. У тих країнах, де є прогрес, його було досягнуто не лише на вимогу міжнародних інституцій, а й завдяки інституційним перетворенням, формуванню антикорупційної політико-правової культури тощо. В цих процесах помітну роль відігравали та відіграють саме національні громадянські суспільства. Спільним для країн ЦСЄ вбачаємо те, що після багатьох років гноблення громадської ініціативи потрібен тривалий час, аби всебічний (зокрема й антикорупційний) контроль суспільства над владою набув системного інституціоналізованого характеру. Ці аспекти на прикладі окремо взятих країн розглядатимуться нами в розділах 2, 3 і 4.

Висновки до розділу 1.

1. Попри активне обговорення на рівні інститутів держави та громадянського суспільства широкого спектра питань, пов'язаних із громадською антикорупцією на прикладі країн ЦСЄ, у науковому, найперше політологічному, дискурсі ця проблематика ще не знайшла достатнього відбиття. Якщо питання сутнісних характеристик громадянського суспільства і його інститутів, видів корупції та механізмів протидії їм, представлені численними науковими розвідками, то тематика громадської антикорупції вивчена недостатньо. З огляду на це історіографія дослідження охоплює не стільки наявні наукові праці, а й міжнародні та національні нормативні акти з питань участі громадськості у протидії корупції, результати опитувань громадської думки, аналітичні звіти міжнародних інституцій, моніторинги, інформацію, оприлюднену акторами громадянського суспільства щодо антикорупційних проєктів тощо.

2. Важливе місце для оцінки громадської антикорупції мають дослідження постсоціалістичних трансформацій, на тлі яких формуються національні громадянські суспільства та водночас відбувається ріст корупції чи, навпаки, успішна антикорупція (Г. Алієв, М. Бернхард, М. М. Говард, Г. Ек'ерт, Е. Каракос, Т. Костадінова, Я. Кубік, Р. С. Фoa та ін.). Історіографія дослідження опирається на наявні наукові праці про вплив рівня корупції на розвиток національних громадянських суспільств (Дж. М. Акерман, М. Граймес, П. Закарія, С. Катсіос, Е. Крук, А. Мунгіу-Піппіді, М. Рек, С. Роуз-Аккерман, С. Д. Сандор та ін.).

3. Важливе місце в історіографії займають праці щодо національних кейсів громадської антикорупції у межах тих країн ЦСЄ, які охоплені дисертацією. Зокрема, кейс Польщі (А. Бачко, М. Васілевська, П. Глінські, Е. Коланкевіч, А. Кобилінська, З. Коморовська, Г. Маковські, А. Огрочка, М. Солон-Ліпінські, А. Турська-Кава та ін.), Чехії (Р. Гетеріч, П. Кірілі, В. Кріж, Н. Марадик, В. Ріхачкова, В. Сірмал та ін.), Словаччини (І. Малацай, А. Павелк, І. Ткаченко та ін.), Угорщини (С. Галлай, Є. Кіш, Т. Кокс, Б. Ломакс, І. Мандрик, Д. Ткач та ін.), Румунії (А. Мунгіу-Піппіді, Т.

Ольтеану, А.-Ю. Попеску, А. Тіут, Р. Тома, І. Шимон та ін.), Болгарії (В. Дакова, А. Жуковська, Т. Чавдарова та ін.), Хорватії (Г. Бежован, М. Вугец, П. Закарія, С. Зрінчак, Є. Матанчевіч, А. Штулхофер та ін.), Молдови (М. Айдер, Л. Брага, К. Герасимов, А. Добровольська, К. Найт, Д. Слюсаренко, Т. Тудоріу, Е. Фоксалл, І. Фолтеа, К. Цалус та ін.) та України (І. Валюшко, О. Волянська, І. Кушнар'єв та ін.).

4. Методологічну основу дисертації становить історичний неоінституціоналізм і політична компаративістика, що уможливило з'ясування основних форм, механізмів антикорупції, які може застосувати інститут громадянського суспільства. І громадянське суспільство, і корупція розглянуті як неформальні політичні інститути конструктивного і деструктивного типу, відповідно. Аналіз базується на розкритті міжінституційного протистояння; факт наявності міжінституційного конфлікту розглядається найперше як доказ досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля протидії інституту корупції. Компаративний метод уможливив з'ясування особливостей протидії корупційним практикам національними громадянськими суспільствами різних країн, зіставлення обраних національними акторами громадянського суспільства стратегій антикорупції.

5. Участь акторів громадянського суспільства в антикорупції визначена як доповнююча до заходів, ініційованих державою. Сучасна антикорупційна політика має базуватися на ініціативах громадян, делегуванні окремих владних повноважень у сфері антикорупції громадянському суспільству. Але політичний процес в країнах ЦСЄ засвідчує: в площині взаємин держави та громадянського суспільства щодо антикорупції частим є не лише співробітництво, а й конфронтація. З усього спектра форм антикорупції (примусові, попереджувальні, просвітницькі), громадянське суспільство може долучитися до двох останніх груп, позаяк тільки інститут держави наділений можливістю застосувати примус. До форм громадської антикорупції віднесено: контроль за діяльністю органів державної влади, недопущення перевищення ними повноважень; захист прав фізичних та юридичних осіб, чий права

були порушені внаслідок корупційних практик; проведення мирних масових заходів із метою озвучення протестних вимог, вироблення антикорупційних ініціатив; залучення до законотворчого процесу; моніторинг діяльності уряду, бізнесу тощо; моніторинг окремих корупційних кейсів; аналіз, оцінка та прогнозування державної антикорупційної політики, стану її виконання; антикорупційна експертиза нормативно-правових актів та законопроектів; координація, реалізація та підтримка антикорупційних програм і проектів; проведення незалежних антикорупційних розслідувань; просвітницька робота, спрямована на протидію корупційному прагматизму та формування антикорупційної політико-правової культури населення; оцінка корупційних ризиків та ін.

Список використаних джерел до розділу 1.

1. Авинери, Ш. (1994). Партии, социально-культурная медиация и роль гражданского общества. *Полис*, 1, 141-147.
2. Андрійчук, Т. (2016). Громадянське суспільство як предмет політичної науки в Україні. In О. Рафальський, М. Кармазіна, О. Майборода (Eds.), *Політична наука в Україні. 1991–2016* (Vol. 2, pp. 424–441). Київ: Парламентське видавництво.
3. Андрійчук, Т. (2013). Інститути громадянського суспільства в Україні до здобуття незалежності. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*, 1, 7-12.
4. Аникин В. et. al (Eds.) (2011). *Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы*. Comrat: Institute for Democracy.
5. Арато, А. (1995). Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – направления для дальнейших исследований. *Полис*, 3, 48-57.
6. Ахтирська, Н. (2015). Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. *Віче*, 18, 2-5.

7. Баштанник, О. В. (2017). Новий інституціоналізм у політико-інституційній парадигмі: конкретизація змісту поняття та параметрів дослідницької стратегії. *Політикус*, 2, 11-15.
8. Бевзюк, Є. В. (2013). Становлення та утвердження «Чеської матиці» як національно-просвітницького центру на землях Богемського королівства. *Гілея*, 72, 200-206.
9. Берназюк, І. М. (2016). Інститути громадянського суспільства як суб'єкти запобігання корупції. *Порівняльно-аналітичне право*, 1, 45-47.
10. Бова, А. (2006). Корупція у суспільстві, що трансформується: соціологічний аналіз. *Політичний менеджмент*, 3, 141-151.
11. Боднараш, Г. (2012). «ЧЕСНОметр» в країнах Центрально-Східної Європи: порівняльний аспект. Available from <http://h-bodnarash.vkursi.com/3977.html>
12. Боровець, І. (2012). Словацький національно-політичний рух у другій половині ХІХ ст.: внутрішня диференціація та пошук зовнішніх союзників. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, 3, 140-154.
13. Боталова, Д. Б. (2011). Неинституциональный анализ политической коррупции в российской политической системе. *Вестник Красноярского государственного педагогического университета имени В. П. Астафьева*, 2, 228-232.
14. Брага, Л. (2011). Гражданское общество Молдовы сквозь призму политико-культурного анализа. In *Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы* (pp. 166-174). Комрат: Ins. pentru Democrație.
15. Будкін, В. (2013). Взаємодія держави та громадянського суспільства у країнах СНД. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування* (pp. 221-232). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

16. Бульвінський, А. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Перспективи розвитку Росії у контексті екстрактивної державно-політичної традиції* (pp. 154-174). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.

17. Бурдяк, В. І. (2004). *Політичні трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.

18. Бусол, О. Ю. (2013). Національні антикорупційні стратегії та участь громадськості в протидії корупції у країнах Центральної та Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*, 6-3 (1), 61-64.

19. Бутенко, В. (2004). Природа і причини корупції в Україні: перспективи розвитку та протидії корупції. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 32, 10-17.

20. В'юницька, О. І. (2002). Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття Центрально-Східна Європа. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 33 (1), 20-24.

21. Валюшко, І. В. (2013). Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції. *Українознавчий альманах*, 14, 214-216.

22. Валюшко, І. В. (2013). Соціальні чинники протидії корупції в Україні. *Стратегічні пріоритети*, 2, 69-73.

23. Валюшко, І. В. (2014). Залучення громадянського суспільства до заходів протидії корупції. In: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою» (pp. 135-138). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

24. Валюшко, І. В. (2015). Залучення громадянського суспільства до протидії корупції: уроки для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія*, 13-14, 204-215.

25. Валюшко, І. В. (2017). *Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
26. Варинський, В. О. (2015). *Політичний механізм активізації соціального капіталу*. Одеса: Південноукраїнський педагогічний університет імені К. Д. Ушинського.
27. Вахудова, М. А. (2009). *Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму* (Т. Цимбал, Trans.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
28. Волянська, О. В. (2013). Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз. In М. П. Требін (Ed.), *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку* (pp. 395–408). Харків: Право.
29. Волянська, О. В. (2013). Індикатори антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 1 (15), 217-225.*
30. Волянська, О. В. (2014). Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні та чинники, що його зумовлюють. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства, 20, 212-220.*
31. Вонсович, Г. Б. (2012). Еволюція уявлень про громадянське суспільство в період постсоціалістичної модернізації у країнах ЦСЄ (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття). In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 6-9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
32. Габермас, Ю. (2000). *Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство*. Львів: Літопис.

33. Гавкалова, Н. Л., Грузд, М. В. (2014). Взаємодія органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. *Актуальні проблеми економіки*, 10 (160), 281-290.
34. Газін, В. П. (2012). Історична доля ЦСЄ: до і після комунізму. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 3-6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
35. Гайданка, Є. І. (2014). Плюралізація партійної системи Польської Республіки: передумови та етапи становлення. *Грані*, 5, 157-161.
36. Гандалоев, Р. Б. (2014). Понятіе института гражданского общества. *Вестник Московского университета МВД России*, 4, 230-232.
37. Дакова, В. (2003). *Българският неправителствен сектор в контекста на развитие*. София: Фондация «Работилница за граждански инициативи».
38. Даугова, Г. В. (2014). Взаємодія держави і громадянського суспільства: європейський досвід. *E-Journal Державне будівництво*, 1. Retrieved from <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2014-1/doc/4/01.pdf>
39. Демчишак, Р. (2015). Наукові підходи до розуміння сутності поняття «політичний інститут». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 27, 9-14.
40. Добровольська, А. Б. (2015). Досвід політичного транзиту Республіки Молдова пострадянського періоду. In *«Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності* (pp. 339-350). Київ: Фенікс.
41. Добровольська, А. Б. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Протиріччя на шляху до політичної консолідації Молдови: геополітичний чинник* (pp. 136-153). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
42. Дорош, Л., Івасечко, О. (2015). Непотизм як політико-правова проблема українського державотворення. *Humanitarian vision*, 1, Vol. 1, 13-20.

43. Єславіч, Б. (2004). *Історія Балкан. ХХ століття*. Київ: Свенас.
44. Жданов, І. (2004). Корупція в Україні: спроба аналізу. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 32, 18-23.
45. Жуковская, А. А. (2014). Основные этапы институционализации неправительственных организаций как института гражданского общества в Республике Болгария. *E-Jornal Studia Humanitatis*, 3. Available from <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnyye-etapy-institutsionalizatsii-nepravitelstvennyh-organizatsiy-kak-instituta-grazhdanskogo-obschestva-v-respublike-bolgariya>
46. Жуковська, А. О. (2012). Політичні партії в громадянському суспільстві Болгарії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 607-609, 253-258.
47. Задорожний, І. (2010). Трансформація політичної системи Польщі в умовах переходу до демократії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, Соціологія, Філософія*, 14, 174-179.
48. Зашкільняк, Л. О. (2001). *Історія Центрально-Східної Європи*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
49. Збишко, І. С. (2013). *Інфраструктура громадянського суспільства в Україні: співвідношення формальних ознак та реальної практики*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
50. Зеленько, Г. І. (2003). *«Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України*. Київ: Критика.
51. Зеленько, Г. І. (2007). Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 10, 86-100.
52. Зеленько, Г. І. (2007). *Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

53. Зеленько, Г. І. (2007). *Політична матриця громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України*. Київ: Знання України.
54. Зеленько, Г. І. (Ed.) (2014). *Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: аналітична доповідь*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
55. Зеленько, Г. І. (2015). *Демократичний транзит у вишеградській Європі в контексті «третьої хвилі» демократизації*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 407-417). Київ: Фенікс.
56. Зеленько, Г. І. (2017). *Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору*. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Рушійні сили та зміст соціально-політичних трансформацій у країнах Центрально-Східної Європи* (pp. 76-92). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.
57. Злоді, З., Нагірний, З. (2010). *Хорватське державне право як складова національної ідеї: територіальний аспект*. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, 23 (210), 48-67.
58. Каганов, Ю. О. (2005). *Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції*. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 19, 333-341.
59. Кармазіна, М. (2008). *Кланова конкуренція у «післяпомаранчевий» період*. *Політичний менеджмент*, 4, 33-48.
60. Кармазіна, М., Шурбована, О. (2006). *«Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять*. *Політичний менеджмент*, 4, 10-19.
61. Кірілі, П. (2013). *Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз*. In Г. Перепелиця (Ed.), *Модель посткомуністичної трансформації Чеської Республіки* (pp. 16-30). Київ: Стилос.

62. Кіш, Є. (2013). Особливості формування громадянського суспільства Угорщини у ХХ столітті. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія Історія, 1 (30)*, 99-103.
63. Кіш, Є. (2014). Політичні цінності громадянського суспільства Угорщини. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 4-5 (72-73)*, 362-376.
64. Колодій, А. (2002). *На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації України*. Львів: Червона калина.
65. Колодій, А. (2011). Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях. *Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Серія Філософсько-політологічні студії, 1*, 129-139.
66. Колодій, А. (2012). Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем. *E-Journal Демократичне врядування, 10*, Retrived from http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik10/fail/Kolodij.pdf
67. *Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції* (2003). Available from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
68. Копистра, А. М. (2013). Типологія корупції в Україні. *Інноваційна економіка, 8*, 43-46.
69. Корнієвський, О. (2015). *Становлення і розвиток державності та громадянського суспільства в Україні*. Чернігів: Освітній центр.
70. Корнієвський, О. , Горелов, Д. (2015). Український волонтерський рух у контексті світового досвіду. *Стратегічні пріоритети, 1 (34)*, 95-100.
71. Корнієвський, О., Розумний, М. (Eds.) (2015). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

72. Корнієнко, В. (2015). Олігархізація влади. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (p. 269). Львів: Новий Світ-2000.
73. Костенко, О. (2016). Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? *Віче*, 3-4, 12-13.
74. Кохан, Г. (2013). *Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
75. Кравченко, С., Пантелейчук, І. (2012). Напрями формування антикорупційної культури українського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління*, 2, 5-13.
76. Крачун, В. (2018). *Протести в «загарбаній Молдові»: чи призведе скасування виборів до революції у сусідів*. Available from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/06/27/7083725/>
77. Кресіна, І. (2013). Концепція урядування як новий підхід до управління суспільно-політичними процесами. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування* (pp. 39-45). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
78. Крисенко, О. (2012). Вплив неформальних інститутів на український політичний процес. *Стратегічні пріоритети*, 4 (25), 58-62.
79. Кріль, М. М. (2013). *Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)*. Київ: Знання.
80. Кукуруз, О. В. (2008). *Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
81. Кушнар'ов, І. В. (2017). Досвід нових держав-учасниць ЄС у боротьбі з політичною корупцією: приклад Болгарії. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних*

процесів (pp. 86-90). Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства.

82. Кушнар'ов, І. В. (2017). Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. *Політикус*, 4, 58-61.

83. Кушнар'ов, І. В. (2017). Неоінституціоналізм як методологічна підвалина вивчення неформальних інститутів: приклад політичної корупції. *Політикус*, 5, 16-20.

84. Кушнар'ов, І. В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія дослідження політичної корупції. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень* (pp. 100-105). Херсон: Гельветика.

85. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Суспільні науки та сучасність: актуальні питання* (pp. 89-93). Запоріжжя: Класичний приватний університет.

86. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*. Київ: Юридична думка.

87. Лебедюк, В. (2015). Кумівство. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (pp. 449-450). Львів: Новий Світ-2000.

88. Ленд'ел, М. О. (2011). *Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи*. Ужгород: Мистецька лінія.

89. Магда, Є. (2017). Концепт Центрально-Східної Європи в координатах гібридної загрози. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 10, 140-145.

90. Малацай, І. В. (2003). *Словацький національно-патріотичний рух (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
91. Мандрик, І. О. (2012). Організація системи державного управління Угорщини у перші роки дуалізму (1887–1871). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*, 29, 67-73.
92. Марадик, Н. В. (2009). Особливості процесу переходу до демократії в Чеській республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, соціологія, філософія*, 13, 125-128.
93. Марадик, Н. В. (2009). *Перехід до демократії в Чеській Республіці*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
94. Марадик, Н. В. (2009). Тенденції та перспективи розвитку громадянського суспільства в Чеській Республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, Соціологія, Філософія*, 12, 164-168.
95. Мацієвський, Ю. (2016). *У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014)*. Чернівці: Книги-XXI.
96. Меркель, В., Круасан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Полис*, 2, 20-30.
97. Месежніков, Г. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Посткомуністичні трансформації у Словаччині* (pp. 31-46). Київ: Стилос.
98. Михальченко, М., Михальченко, О., Невмержицький, Є. (2010). *Корупція в Україні: політико-філософський аналіз*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.
99. Могилова, А. Ю. (2014). Методологічні проблеми розвитку сучасної інституційної теорії. *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечнікова*, 19 (2/1), 30-34.

100. Мусієнко, О. П. (2016). Роль громадських організацій у здійсненні адміністративних заходів щодо запобігання корупції в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування. *Прикарпатський юридичний вісник*, 1 (10), 169-172.
101. Невмержицький, Є. В. (2008). *Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії*. Київ: КНТ.
102. Нечитайло, В. В. (2012). Політична опозиція як важливий інститут політичної системи: польський урок для України. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 17-20). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.
103. Нисневич, Ю. А. (2011). Гражданский контроль как механизм противодействия коррупции: проблемы реализации в России. *Полис. Политические исследования*, 1, 165-176.
104. Новакова, О. В., Пашина, Н. П. (2016). *Політичні процеси та політичні відносини*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова.
105. Норт, Д. (2000). *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки*. Київ: Основи.
106. Остапчук, В. (2013). Концепт «Центрально-Східна Європа» як геополітична реальність. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*, 3, 102-105.
107. Патрушев, С. В. (Ed.) (2006). *Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России*. Москва: Институт сравнительной политологии РАН.
108. Перегуда, Є. (2017). Історія політичної думки. In Н. М. Хома (Ed.), *Політичні ідеї представників неоінституціоналізму* (Vol. 2, pp. 14–39) (2nd ed.). Львів: Новий Світ-2000.
109. Перепелиця, Г. (Ed.) (2013). *Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз*. Київ: Стилос.

110. Пилип, Я. Ю. (2015). Інституційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції за законодавством Румунії. *Порівняльно-аналітичне право*, 5, 213-217.
111. Піляєв, І. (2013). Специфіка регіону Центрально-Східної Європи в контексті глобальних тенденцій модернізації соціуму. *Віче*, 20, 20-22.
112. Піляєв, І. С. (2013). Концепція регіону Центрально-Східної Європи: актуальний погляд. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 116 (1), 34-48.
113. Попазогло, В. (2017). Неоінституціоналізм як методологія аналізу неформальних інститутів політики. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 5-6 (41-42), 98-104.
114. Попазогло, В. (2018). *Деструктивні неформальні політичні інститути: форми прояву та механізми протидії*. Одеса: Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».
115. *Потенціал неурядових організацій у протидії корупції*. Available from https://nazk.gov.ua/sites/default/files/docs/nazk_files/doslidzhennya/7.pdf
116. Приходько, В. П. (2002). Трансформація масових громадянських рухів у Чехії та Словаччині в 1990–1991 рр.: порівняльний аналіз партійно-політичної структуризації. *Carpatica – Карпатика*, 16, 283-293.
117. Прохоренко, О. Я. (2005). *Корупція по-українськи: сутність, стан, проблеми*. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України.
118. Пухкал, О., Тіньков, А. (2013). Роль громадянського суспільства у протидії політичній корупції в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування*, 2 (17), 80-86.
119. Рибій, О. (2011). Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності. *Політичний менеджмент*, 1, 34-42.

120. Ріхачкова, В., Криж, В. (2015). Чеська Республіка: прозорість політичних інституцій та роль європейських інтеграційних процесів у підвищенні їх відкритості. In *Шлях до ЄС Вишеградських країн: уроки для України* (pp. 22-37). Київ: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва».

121. Розумний, М. М. (2016). Виклики національного самовизначення. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

122. Романюк, А. С., Литвин, В. С. (2016). *Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Вишеградської групи та інших країн Центрально-Східної Європи*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

123. Романюк, А. С., Литвин, В. С., Панчак-Бялоблоцка, Н. В. (2014). *Політичні інститути країн Центрально-Східної Європи: порівняльний аналіз*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.

124. Роуз, Р. (2012). *Як розуміти посткомуністичні перетворення. Підхід «із глибини»* (В. Вишневий, Trans.). Київ: Український письменник.

125. Роуз-Аккерман, С. (2003). *Корупція и государство*. (О. Аляркинский, Trans). Москва: Логос.

126. Руденко, О. М., Штурхецький, С. В. (Eds.) (2014). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

127. Саган, Г. (2008). Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 16, 484-501.

128. Сафоненко, А. О. (2004). *Антикорупційна політика в умовах трансформації українського суспільства*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

129. Сахань, О. М. (2013). Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз. In Требін, М. П. (Ed.), *Громадянське*

суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку (pp. 395-409). Харків: Право.

130. Сахань, О. М., Новіков, О. В. (2010). Політичні конфлікти в Україні як прояв деструкції влади. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*, 3, 182-191.

131. Семенова, В. В. (2012). Особливості формування інститутів громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 34-38). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

132. Сірук, М. (16 берез. 2010). Як у Словаччині подолали «кучмізм»: уроки для України. *День*.

133. Скриль, С. А. (2016). Становлення громадянського суспільства у державах Центральної та Східної Європи наприкінці ХХ ст. *Молодий вчений*, 10 (37), 452-455.

134. Смірнова, В. В. (2012). Особливості формування інститутів громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 34-38). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.

135. Сосна, Б. И. (2014). Гражданское общество Молдовы: реалии и перспективы. *Наше право*, 7, 11-18.

136. *Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015* (2015). Київ: Київський міжнародний інститут соціології.

137. Степаненко, В. (2000). Влада та незалежний громадський контроль. Проблеми демократизації в Україні. *Віче*, 6, 8-21.

138. Степаненко, В. П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
139. Стойко, О. М. (2006). *Особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах (на прикладі країн Вишеградської групи)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
140. Стойко, О. М. (2016). *Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах*. Київ: Логос.
141. Суббот, А. (2014). Участь громадськості у запобіганні та протидії корупції. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 4 (37), 56-62.
142. Телегуз, А. В. (2009). *Роль незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у творенні новітньої Польської держави (1980–1991 рр.)*. Київ: Дипломатична академія України при МЗС України.
143. Телешун, С. О. et. al (2013). *Взаємодія держави і суспільства в процесах публічної політики*. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України.
144. Телешун, Я. С. (2017). Клієнтелізм як складова функціонування фінансово-політичних груп. *Політичне життя*, 3, 79-83.
145. Тепляшин, И. В. (2009). Роль гражданского общества в противодействии коррупции: общетеоретические аспекты. *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук*, 9, 516-528.
146. Тіньков, А. Л. (2010). Роль громадських організацій у протидії політичній корупції. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*, 3, 199-206.
147. Тіньков, А. Л. (2013). *Запобігання і протидія політичній корупції в системі державного управління України*. Київ: Національна академія державного управління при Президенті України.
148. Ткач, Д. (2016). Уроки Угорської революції 1956 року. *Зовнішні справи*, 9, 19-23.

149. Ткач, Д. І. (2004). *Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
150. Ткаченко, І. В. (2015). *Громадський сектор у Словаччині: досвід суспільної модернізації*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 441-448). Київ: Фенікс.
151. Ткаченко, І. В. (2015). *Особливості функціонування громадянського суспільства у Чеській Республіці*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 277-284). Київ: Фенікс.
152. Ткаченко, І. В. (2017). *Досвід Словаччини в консолідації постсоціалістичного суспільства*. Available from <http://www.kontrast.org.ua/news/2529.html>
153. Требін, М. (2015). Непотизм. In Н. М. Хома (Ed.), *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* (pp. 257-258). Львів: Новий Світ-2000.
154. Требін, М. (Ed.) (2013). *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку*. Харків: Право.
155. Трепак, В. М. (2015). Міжнародний досвід запровадження заходів антикорупційної спрямованості. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*, 2 (10), 233-246.
156. Турута, Е. (2013). Формирование гражданского общества и становление демократии в Центральной и Восточной Европе. *Закон и жизнь*, 9.3, 241-245.
157. Фісун, О. (2016). Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні. *Агора*, 17, 9-13.
158. Халецький, А. В. (2012). Зарубіжний досвід сприяння розвитку громадянського суспільства. *E-Journal Державне управління: удосконалення та розвиток*, 11. Retrieved from <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=546>

159. Хелмке, Г., Левитски, С. (2007). Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований. *Прогнозис*, 2, 188-211.
160. Чабанна, М. (2010). Неінституційний підхід до аналізу процесу прийняття політичних рішень. *Політичний менеджмент*, 3 (41), 29-37.
161. Чабанна, М. (2013). Оцінка корупції як неформального політичного інституту та індексування демократичності політичного режиму: кореляційний аналіз. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 3 (65), 229-258.
162. Чавдарова, Т. (2003). Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования. In И. Б. Олимпиева, О. В. Паченков (Eds.), *Коррупция в посткоммунистической Болгарии* (pp. 25-36). Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований.
163. Чекаленко, Л. Д. (2012). Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща. In *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи*, 261-272.
164. Чекаленко, Л. Д. (2013). Розвиток взаємодії держави і громадянського суспільства в контексті впровадження європейських принципів належного врядування. In В. Яблонський, О. Корнієвський, П. Вознюк (Eds.), *Формування громадянського суспільства у Республіці Польща (з погляду українського контексту)* (pp. 341–343). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.
165. Чміль, І. І. (2016). *Становлення, функціонування і трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центрально-Східної Європи)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
166. Чувардинський, О. Г. (2006). *Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку*. Київ, Ніжин: Аспект-Поліграф.

167. Чувардинський, О. Г. (2008). *Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
168. Шайгородський, Ю. (2013). Громадянське суспільство в Україні: чинники й особливості формування. *Сучасна українська політика*, 28, 323-334.
169. Шайгородський, Ю. (2016). Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. In М. Михальченко (Ed.), *Трансформація політичних інститутів в Україні: проблеми теорії і практики* (pp. 92-122). Київ: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
170. Шевченко, Т. В. (2016). Сутнісні характеристики та ознаки неформальної політики. *Матістеріум, Серія Політичні студії*, 64, 14-19.
171. Шедий, М. В. (2014). Общественный антикоррупционный контроль как механизм противодействия коррупции. *Среднерусский вестник общественных наук*, 2, 123-130.
172. Шимон, І., Лемак, В. (2015). Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України. *Часопис Київського університету права*, 3, 366-370.
173. Якименко, Ю. (2017). Еволюція опозиції у Республіці Польща. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія Філософсько-політологічні студії*, 15, 213-220.
174. Якимюк, Б. М. (2013). Вплив громадських організацій на протидію корупції в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*, 18, 161-164.
175. Abdallah, Sh. et. al (2014). Corruption Drives the Emergence of Civil Society. *Journal of the Royal Society Interface*, 11 (9). Retrieved from <https://static1.squarespace.com/static/55b64ce8e4b030b2d9ed3c6a/t/55c1178ee4b0d2e79f1aaa9e/1438717838637/corruptiondrives.pdf>

176. Aceron, J., Bailey, A., Beyerle, Sh., Fox, J. (2017). *Citizen Action Against Corruption. Accountability Research Center, Learning Exchange. Report 2*. Available from <https://accountabilityresearch.org/files/citizen-action-against-corruption.pdf>

177. Ackerman, J. M. (2014). Rethinking the International Anti-Corruption Agenda: Civil Society, Human Rights and Democracy. *American University International Law Review*, 29 (2), 293-333.

178. Adi, A., Lilleker, D. G. (2017). *#rezist – Romania's 2017 anti-corruption protests: causes, development and implications*. Berlin: Quadriga University of Applied Sciences.

179. Ajder, M. (2018). Moldova: How can we get back to the future? In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 40-47). London: The Foreign Policy Centre.

180. Alexander, J. C. (1998). Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation. In: *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1-19). London etc.: Sage.

181. Aliyev, H. (2015). *Post-Communist Civil Society and the Soviet Legacy: Challenges of Democratisation and Reform in the Caucasus*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

182. Anderson, C. J., Tverdova, Y. V. (2003). Corruption, political allegiances, and attitudes towards government in contemporary democracies. *American Journal of Political Science*, 47 (1), 91-109.

183. Ateljevic, J., Budak, J. (2010). Corruption and public procurement: example from Croatia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12 (4), 375-397.

184. Baczko, A., Ogrocka, A. (2008). *Wolontariat, filantropia i 1 %*. Raport z badań. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor, Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe CEE i Fundację im. Stefana Batorego.

185. Badescu, G., Sum, P., Uslaner, E. M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*, 18 (2), 316-341.

186. Badescu, G., Sum, P., Uslaner, E. M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*, 18 (2), 316-341.

187. Badun, M., Pribicevic, V., Deskar-Skrbic, M. (2014). Government size and efficiency as constraints to economic growth: comparing Croatia with other European countries. *Post-Communist Economies*, 26 (3), 297.

188. Bejaković, P. (2002). Corruption in Croatia: institutional settings and practical experiences. *Politička misao: Croatian Political Science Review*, 39 (5), 128-155.

189. Bernhard, M., Karakoc, E. (2007). Civil Society and Legacies of Dictatorship. *World Politics*, 59, 539-567.

190. Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI) 2018. Country Report Moldova (2018). Available from <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/MDA/>

191. Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

192. Bežovan, G. (2007). Croatia. In Search of Civil Society. *Polityka i Społeczeństwo*, 4, 16-25.

193. Bežovan, G., Matančević, J. (2011). *Civicus Civil Society Index in Croatia. Building identity: future challenges for CSOs as professionals in the societal arena*. Zagreb: Centre for Development of Nonprofit Organisations CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.

194. Bežovan, G., Matančević, J. (2017). *Civil society and positive changes*. Zagreb: Školska knjiga.

195. Bežovan, G., Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.

196. Bežovan, G., Zrinščak, S., Vugec, M. (2005). *The Civil Society in Croatia: The Process of Gaining Trust and Establishing Partnership with the State and Other Stakeholders. Croatian Report*. CERANEO – Centre for Development of Nonprofit Organisations and CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
197. Bosanac, G. (Ed.) (2018). *Report on illiberal democracy trends in Croatia, Slovenia, Hungary and Latvia*. Croatian Platform for International Citizen Solidarity (CROSOL) /Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske.
198. Budak, J. (2006). Corruption in Croatia: Perceptions Rise, Problems Remain. *Croatian Economic Survey*, 9, 35-68.
199. Budak, J., Rajh, E. (2012). *Corruption Survey in Croatia: Survey Confidentiality and Trust in Institutions*. Zagreb: The Institute of Economics.
200. Burlyuk, O., Shapovalova, N., Zarembo, K. (2017). Civil Society in Ukraine: Building on Euromaidan Legacy. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 1-22.
201. Cașus, K. (2016). *The unfinished state 25 years of independent Moldova*. Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia; Centre for Eastern Studies.
202. Caraman, C. (2017). Republic of Moldova – at the confluence between East and West. *CES Working Papers*, 9 (2), 78-86.
203. Carasciuc, L. (2017). *Corruption and Quality of Governance: The Case of Moldova*. Chisinau: Transparency International – Moldova. Available from http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/02/TI_Moldova_Corruption_And_Quality_of_Governance_The_Case_Of_Moldova.pdf
204. *Ce spune CSJ despre actele de constatare emise de Autoritatea Națională de Integritate în perioada 2013-2017?* (2018). Available from <https://crjm.org/16021-2/>
205. Chábová, K. (2017). *Korupce v postkomunistických evropských zemích*. Praga: Univerzita Karlova.
206. Codreanu, R., Jopp, M., Lutenco, V., Priseajniuc, E., Sieg, M. (2016). Civil Society and the Fight against Corruption: Promoting effective Anti-Corruption Policies by

Reforming the Public Sector and Law Enforcement Authorities. *IEP Research Paper on Eastern Europe and Central Asia, 1*.

207. Cox, T., Gallai S. (2013). Civil Society and Policy Actors in Post-communist Hungary: Linkages and Contexts. *Perspectives on European Politics and Society, 15 (1)*, 51-67.

208. Crook, A. (2002). European Civil Society or Civil Society in Europe? In *The Sketch of a Working Paper for CIVICUS in Europe*. Budapest: CIVICUS European Regional Office.

209. Črpić, G., Zrinščak, S. (2005). Civilno društvo u nastajanju: slobodno vrijeme i dobrovoljne organizacije u Hrvatskoj. In J. Baloban (Ed.) *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden marketing.

210. Declaration «The attack on civil society organizations because they oppose the amendment of the electoral system is inadmissible and erodes trust in state authorities» (2017). Available from <http://crjm.org/wp-content/uploads/2017/07/2017-05-19-Declaratie-ONG-NEafiliere-politica-EN.pdf>

211. Declaration «The attempt to limit foreign funding of NGOs endangers the functioning of democracy in Moldova and cannot, under any circumstances, be accepted» (2017). Available from <https://crjm.org/en/tentativa-de-a-limita-finantarea-din-exterior-a-ong-urilor-pune-in-pericol-functionarea-democratiei-in-republica-moldova/>

212. Declaration on the worsening environment for civil society organizations and mass-media in the Republic of Moldova. National Platform of the Eastern Partnership Civil Society Forum (2017). Available from www.transparency.md/index.php/2017/03/03/declaration-on-worsening-environment-for-civil-society-organizations-and-mass-media-in-the-republic-of-moldova/

213. Deletant, D. (1995). *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. London: M.E. Sharpe.

214. Ekiert, G., Foa, R. S. (2011). *Civil Society Weakness in PostCommunist Europe: A Preliminary Assessment*. Carlo Alberto Notebooks, 198. Available from <https://www.carloalberto.org/assets/working-papers/no.198.pdf>
215. Ekiert, G., Foa, R. S. (2012). *The Weakness of Postcommunist Civil Society Reassessed*. Harvard University, CES Papers – Open Forum.
216. Ekiert, G., Kubik, J. (2014). The Legacies of 1989: Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy*, 25 (1), 46-58.
217. Ely, J. (1994). Libertarian Ecology and Civil Society. *Society and Nature*, 2 (3), 98-151.
218. Emerson, M., Cenușă, D., Kovziridze, T., Movchan, V. (Eds.) (2018). *The Struggle for Good Governance in Eastern Europe*. London: Centre for European Policy Studies.
219. Emerson, M., Hriptievschi, N., Kalitenko, O., Kovziridze, T., Prohntichi, E. (2017). *Anti-Corruption Policies in Georgia, Moldova and Ukraine*. Available from <http://www.3dcftas.eu/>
220. *Fighting Corruption. What Role for Civil Society? The Experience of Organisation for Economic Co-operation and Development* (2003). Available from <http://www.oecd.org/investment/anti-bribery/anti-briberyconvention/19567549.pdf>
221. Fluri, Ph., Badrack, V. (2016). *Anti-Corruption Measures in Ukraine after the Revolution of Dignity: Key Legislative Aspects*. Kyiv: Center for Army, Conversion and Disarmament Studies.
222. Foa, R. S., Ekiert, G. (2017). The weakness of postcommunist civil society reassessed. *European Consortium for Political Research*, 56 (2), 419-439.
223. Foxall, A. (2017). *A «Captured State»: Moldova Between Russia and the West*. London: The Henry Jackson Society.
224. Gherasimov, C. (2017). *Moldova: The Captured State on Europe's Edge*. Available from <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/moldova-captured-state-europe-s-edge>

225. Gherasimov, C. (2018). *The Rule of Law Is Under Attack in Moldova*. Available from <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/rule-law-under-attack-moldova>
226. Gliński, P. (2003). Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny. In Deniszczuk M., Supińska J. (Eds.), *Sektor obywatelski w słabej demokracji* (pp. 22–30). Warsaw: Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych.
227. Grigorescu, A. (2006). The corruption eruption in East-Central Europe: The increased salience of corruption and the role of intergovernmental organizations. *East European Politics and Societies*, 20 (3), 516-549
228. Grimes, M. (2008). *The conditions of successful civil society involvement in combating corruption: A survey of case study evidence*. Gothenburg: University of Gothenburg.
229. Grubiša, D. (2011). Anti-corruption Policy in Croatia: Benchmark for EU Accession. *Croatian Political Science Review*, 47 (5), 69-95.
230. Haberfeld, M. R., Klockars, C. B., Ivkovic, S. K., Pagon, M. (2000). Police officer perceptions of the disciplinary consequences of police corruption in Croatia, Poland, Slovenia and the United States. *Police Practice and Research*, 1, 41-72.
231. Helmke, G., Levitsky, S. (2004). Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, 4 (2), 725-740.
232. Helmke, G., Levitsky, S. (2006). *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. Johns Hopkins University Press.
233. Hetterich, R. (2016). Czech Public Procurement: the Fight Against Corruption. *Post-Communist Reform in the Czech Republic: Progress and Problems*, 4, 35-43.
234. Holmes, L. (1997). Corruption and the crisis of the post-communist state. *Crime, Law & Social Change*, 27, 275-297.
235. Holmes, L. (2006). *Rotten states?: Corruption, Post-Communism, and Neoliberalism*. Durham: Duke University Press.

236. Hooghe, M., Quintelier, E. (2013). Political Participation in European Countries: The Effect of Authoritarian Rule, Corruption, Lack of Good Governance and Economic Downturn. *Comparative European Politics*, 12 (2), 209-232.

237. Howard, M. (2002). The weakness of post-communist civil societies. *Journal of Democracy*, 13(1), 157-169.

238. IMAS, *Socio-Political Barometer* (2017). Available from http://imas.md/pic/archives/6/Socio-Politic%20Barometer%20December%202017_EN%20.pdf

239. *În cadrul vizitei de lucru la Budapesta, Igor Dodon a avut o întrevvedere cu Președintele Ungariei, Janos Ader* (2017). Available from <http://presedinte.md/rom/comunicate-de-presa/in-cadrul-vizitei-de-lucru-la-budapesta-igor-dodon-a-avut-o-intrevedere-cu-presedintele-ungariei-janos-ader>

240. *Institute for Public Policies, Public Opinion Barometer, November 2017* (2017). Available from www.bop.ipp.md.

241. *International Republican Institute, Survey of public opinion of the rezidents of the Republic of Moldova, February – March, 2017* (2017). Available from http://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_march_2017.pdf

242. Jagland, T. (10 Aug. 2015). Bring Moldova Back From the Brink. *New York Times*.

243. Karklins, R. (2005). *The system made me do it: corruption in post-communist societies*. Armonk, NY; London: M. E. Sharpe.

244. Katsios, S. (2016). Corruption as a Governance Challenge and the Role of Civil Society. *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, 16 (1), 192-197.

245. Knight, R. (2018). *Confronting state capture in Moldova*. Available from <http://ams.hi.is/wp-content/uploads/2018/06/Confronting-State-Capture-in-Moldova-2.pdf>

246. Kobylińska, A., Makowski, G., Solon-Lipiński, M. (Eds.) (2012). *Mechanizmy przeciwdziałania korupcji w Polsce. Raport z monitoring*. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.

247. Kolankiewicz, E., Komorowska, Z., Wasilewska, M. (2008). *Organizacje pozarządowe a fundusze strukturalne*. Warszawa: Stowarzyszenie na rzecz Forum Inicjatyw Pozarządowych.
248. Konończuk, W., Cenuša, D., Kakachia, K. (2017). *Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms*. Available from http://www.3dcftas.eu/system/tdf/Oligarchs_14%20June_FINAL_0.pdf?file=1&type=node&id=358&force=
249. Kopecky, P., Mudde, C. (2003). *Uncivil Society: Contentious Politics in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge.
250. Kornai, J., Rose-Ackerman, S. (2004). *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition (Political Evolution and Institutional Change)*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
251. Kostadinova, T. (2012). *Political Corruption in Eastern Europe*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
252. Kushnarov, I. (2017). Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziałania jej: przykład Ukrainy. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 8, 305-316.
253. Kushnarov, I. (2017). Korupcja polityczna jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Ukrainy. In *Nowoczesne techniki, innowacje i praktyczne doświadczenie w dziedzinie nauk społecznych*. Lublin: Lublin Science and Technology Park S.A., Maria Curie-Skłodowska University, 106-108.
254. Kushnarov, I. (2018) Korupcja polityczna na Ukrainie: główne przejawy, metody przeciwdziałania. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 125-136.
255. Kutnjak Ivkovic, S., Klockars, C., Cajner-Mraović, I., Ivanušec, D. (2002). Controlling Police Corruption: The Croatian Perspective. *Police Practice and Research*, 3 (1), 55-72.

256. Lampart, D. (2015). Skuteczność zwalczania korupcji w Polsce Obronność. *Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, 3 (15), 81-92.
257. Lauth, H.-J. (2000). Informal Institutions and Democracy. *Democratization*, 7 (4), 21-50.
258. Ledić, J. (1997). Croatia. In L.W. Poinier (Ed.), *The New Civic Atlas – Profiles of Civil Society in 60 Countries* (pp. 30–31). Washington: CIVICUS.
259. *LEGE privind aprobarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2018–2020 și a Planului de acțiuni pentru implementarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2018–2020* (2018). Available from <http://www.parlament.md/LinkClick.aspx?fileticket=Jzx2WGncgyk%3D&tabid=90&language=ro-RO>
260. Lomax, B. (1997). The Strange Death of Civil Society in Post-Communist Hungary. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 13, 41-63.
261. Lutsevych, O. (2013). *How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine*. Available from https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevych.pdf
262. Macrinici, S. (2018). *Shrinking space for Civil Society in Moldova*. Available from <https://www.soros.md/files/publications/documents/Civil%20Society%20Macrinici.pdf>
263. Macrinici, S., Chirtoacă, I. (2018). *Report “One Year of Implementation of the 2% Mechanism in Moldova”*. Chisinau.
264. Makowski, G. (2008). Organizacje pozarządowe i władza publiczna. Drogi do partnerstwa. In: Makowski G., Schimanek T. (Eds.), *Nowe płaszczyzny dialogu obywatelskiego między władzą i organizacjami pozarządowymi w Polsce* (pp. 73-92). Warszawa: Institute of Public Affairs.

265. Makowski, G. (2009). *Zmiana czy stagnacja? Polityka państwa wobec organizacji pozarządowych po wyborach w 2007 r.* In: L. Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk (Eds.), *Demokracja w Polsce 2007–2009*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.

266. Minakov, M. (2015). *Corrupting Civil Society in post-Euromaidan Ukraine?* Carnegie Moscow Centre. Available from <http://carnegie.ru/commentary/59749>.

267. Minkenberg, M. (2002). The Radical Right in Post-Socialist Central and Eastern Europe: Comparative Observations and Interpretations. *East European Politics and Societies*, 16 (2), 335-362.

268. *Monitoring Public Policies in Moldova 2017* (2017). Available from http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/10/TI_Moldova_Idis_Viitorul_Monitoring_public_policies_in_Moldova-_October_2017.pdf

269. Morris, S. D., Klesner, J. L. (2010). Corruption and trust: Theoretical consideration and evidence from Mexico. *Comparative Political Studies*, 43 (10), 1258-1285.

270. Mungiu-Pippidi, A. (2010). *Tale of Two Villages*. Budapest: Central European University Press.

271. Mungiu-Pippidi, A. (2010). The Experience of Civil Society as an Anticorruption Actor in East Central Europe. *Romanian Journal of Political Science*, 15.

272. Mungiu-Pippidi, A. (2015). *A Quest for Good Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.

273. Mungiu-Pippidi, A., Johnston, M. (2017). *Transitions to Good Governance: Creating Virtuous Circles of Anticorruption*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

274. Munteanu, I. (2018). *Moldova Should Reinvent Itself to Fight Corruption*. <https://emerging-europe.com/voices/moldova-reinvent-fight-corruption/>

275. Neicovcen, S., Vidaicu, D., Cioaric, V. (2016). *Fundraising by Moldovan civil society organizations from domestic sources: opportunities and perspectives*. CONTACT Center.

276. North, D. (1990). *Institutions, Institutional Changes, and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
277. Olteanu, T. (2016). Corruption and Favoritism in Romania. In J. Leitner and H. Meissner (Eds.), *State Capture, Political Risks and International Business, Cases from Black Sea Region Countries* (pp. 155-170). London: Routledge.
278. Olteanu, T., Beyerle, S. (2017). The Romanian people versus corruption. The Paradoxical Nexus of Protest and Adaptation. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 10 (3), 797-825.
279. Olteanu, T. (2012). *Korrupte Demokratie?: Diskurs und Wahrnehmung in Österreich und Rumänien im Vergleich*. Wiesbaden:VS-Verlag.
280. Osborne, S. P. (Ed.) (2008). *The Third Sector in Europe: Prospects and challenges*. New York.
281. Pawelke, A. (2010). Anti-corruption in Slovakia. The Role of Civil Society. *Romanian Journal of Political Science*, 10 (2), 96-117.
282. Pejovich, S. (1999). The Effects of the Interaction of Formal and Informal Institutions on Social Stability and Economic Development. *Journal of Markets and Morality*, 2, 164-181.
283. *Plahotniuc, despre protestul de duminică din centrul capitalei* (2017). Available from <https://www.youtube.com/watch?v=saG-oPStuaU>
284. Plecka, D., Turska-Kawa, A., Wojtasik, W. (2013). Obywatelskie kompetencje polityczne. *Kultura i Edukacja*, 96 (3), 73-97.
285. Prohnițchi, E. (2018). *A fight against corruption in Moldova: what's wrong and what can be done?* Available from <https://www.soros.md/files/publications/documents/Anti-Corruption%20Prohniitchi.pdf>
286. *Public Policies Institute, Barometer of Public Opinion. April, 2016* (2016). Available from http://www.ipp.md/public/files/Barometru/BOP_10.2016.pdf
287. *Punctul pe Azi TV Show* (2017). Available from https://www.youtube.com/watch?list=PLFFshvOJiVM_8Zh5orfwO0UFXalKxnut&v=WTotAd8zPvQ

288. Popescu, A.-I. (2016). Political process drivers of corruption in Eastern Europe. *Centre for European Studies, Alexandru Ioan Cuza University. CES Working Papers*, 8 (4), 705-715.

289. *Radiography of attacks against nongovernmental organizations from the Republic of Moldova, September 2016 – December 2017* (2018). Available from <https://crjm.org/wp-content/uploads/2018/03/2016-2017-radiography-NGO-attacks-EN.pdf>.

290. Ralchev, P. (2004). The role of civil society in fighting corruption and organized crime in Southeast Europe. *Southeast European and Black Sea Studies*, 4 (2), 325-331.

291. Rek, M. (2015). Researching the Role of Civil Society and Media in Curbing Corruption: a Need for a more Indepth Interdisciplinary Approach. *Innovative Issues and Approaches in Social Sciences*, 8 (1), 60-76.

292. Rose, R., Mishler, W., Haerpfer, C. (1998). *Democracy and its alternatives: Understanding post-communist societies*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

293. Rothstein, B., Eek, D. (2009). Political corruption and social trust: An experimental approach. *Rationality and Society*, 21 (1), 81-112.

294. Rothstein, B., Uslaner, E. M. (2005). All for one: Equality, corruption, and social trust. *World Politics*, 58 (1), 41-72.

295. Rupnik, J. (2007). From Democratic Fatigue to Populist Backlash. *Journal of Democracy*, 18, 17-25.

296. Sandor, S. D. (2003). Great Expectations – Can Civil Society Tackle Corruption in Central and Eastern Europe? *E-Journal EU Monitoring and Advocacy Program of the Open Society Institute (EUMAP)*, 7, Retrieved from <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/civil-society-corruption-20030701.pdf>

297. Sandu, A. (2016). Critical Perspectives on Evaluating the Corruption in the Republic of Moldova Review on the doctoral thesis of Iurie Gațcan «Corruption as a social

phenomenon and the anti-corruption mechanisms (the case of the Republic of Moldova)». *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Social Sciences, Vol. V, Iss. 1, 71-77.*

298. Shevliakov, I. (2015). Ukraine. The State of Corruption. In Sobják, A. (Ed.), *Anti-corruption in Moldova and Ukraine. A V4 Handbook of Best Practices* (pp. 27–37). Warsaw: The Polish Institute of International Affairs.

299. Simral, V. (2011). *The Games of the Velvet Revolution: An Integrative Approach to the Transition in Czechoslovakia 1989*. In Perpetual motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe & Russia / T. Bhambry, C. Griffin, JTO Hjelm, C. Nicholson, OG. Voronina (Eds.). London: School of Slavonic and East European Studies, 115-133.

300. Sliusarenco, D., Foltea, I. (2018). The rise of illiberal civil society in Moldova. In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 48-54). London: The Foreign Policy Centre.

301. Smolar, A. (1996). Civil Society after Communism: From Opposition to Atomization. *Journal of Democracy, 4, Iss. 1, 24-38.*

302. Smolar, A. (1996). From opposition to atomization. *Journal of Democracy, 7 (1), 24-38.*

303. Sobják, A. (Ed.) (2015). *Anti-corruption in Moldova and Ukraine. A V4 Handbook of Best Practices*. Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.

304. Stepanenko, V. (2006). Civil Society in Post-Soviet Ukraine: Civic Ethos in the Framework of Corrupted Sociality? *East European Politics and Societies, Vol. 20, Iss. 4, Fall, 571-598.*

305. Stepanenko, V. (2015). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. In В. Ворона, М. Шульга (Eds.), *The post-maidan civil society: between the war and the challenges of reforms* (pp. 62-72). Київ: Інститут соціології НАН України.

306. Stryjek, T. (2013). Europa Środkowa (Środkowo-Wschodnia), czyli o pochwalie różnorodności i komparatystyki. *Kwartalnik Historyczny Rocznik CXX, 4*, 761-791.
307. Stubbs, P. (2001). Politička ekonomija civilnog društva. In M. Meštrović (Ed.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut. CIVICUS – Civil Society Index Analytical Country Report for Croatia.
308. Štulhofer, A. (2004). Perception of Corruption and the Erosion of Social Capital in Croatia 1995-2003. *Politička misao, 41 (5)*, 74-86.
309. Swardt, C. de (2015). *Corruption in Civil Society Organisations*. Available from <https://disrupt-and-innovate.org/corruption-in-civil-society-organisations/>
310. *The 2016 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2017). Washington.
311. Tiut, A. (2009). *Corruption and Civil Society in Romania: Striving for an Answer, or at Least a Clear Picture*. Available from <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/romania-corruption-civil-society-20030729.pdf>
312. Toma, R. (2015). Twenty-Five Years After the Fall of Communism: The Cultural Peculiarities of Fighting Corruption and Building Civil Society in Romania. *Sociology Compass, 9 (11)*, 951-961.
313. *Transparency International, Global Corruption Barometer, 2016* (2016). Available from <http://www.transparency.md/index.php/2016/11/16/barometrul-global-al-coruptiei-2016-guvernele-din-europa-si-asia-centrala-esueaza-la-capitolul-combaterea-coruptiei/>
314. Trivunovic, M., Taxell, N., Johnsen, J., BIASON, R. de CÁSSIA (2013). *The role of civil society in the UNCAC review process. Moving beyond compliance?* <https://www.u4.no/publications/the-role-of-civil-society-in-the-uncac-review-process-moving-beyond-compliance/>
315. Tudoroiu, T. (2015). Democracy and state capture in Moldova. *Democratization, Vol. 22, Iss. 4*, 655-678.

316. Turska-Kawa, A. (2015). *Psychologiczne determinanty korupcji politycznej*. In: A. Turska-Kawa, M. Czaja (Eds.). *Postawy wobec korupcji w samorządzie terytorialnym*. Katowice: Fundacja Akademicka IPSO ORDO.
317. Udovyyk, O. (2017). Beyond Conflict and Weak Civil Society; Stories from Ukraine: Cases of Grassroots Initiatives for Sustainable Development. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, Vol. 4, Iss. 2, 187-210.
318. *United Nations High Commissioner for Human Rights, Opening statement at Human Rights Council 36th session* (2017). Available from <http://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=22041&LangID=E>
319. Uslaner, E. M. (2005). Inequality, Trust, and Civic Engagement. *American Politics Research*, 33 (6), 868-894.
320. Vandor, P., Traxler, N., Millner, R., Meyer, M. (Eds.) (2017). *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Vienna: ERSTE Foundation, WU Vienna.
321. Walzer, M. (Ed.) (1995). The Concept of Civil Society. In *Toward a Global Civil Society* (pp. 7-27). NY: Berghahn Books.
322. Wheaton, B., Kavan, Z. (1992). *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder, CO: Westview. Press.
323. Worth, M. (2015). *Whistleblower Protection in Southeast Europe: An Overview of Laws, Practice, and Recent Initiatives*. Regional Anti-corruption Initiative and Blueprint for Free Speech.
324. Worth, M., Dyrnishi, A. (2017). *Protecting whistleblowers in Southeast Europe*. Southeast Europe Coalition on Whistleblower Protection; Blueprint for Free Speech.
325. *Young Moldova: Problems, Values and Aspirations. Research into the opinions of young people in the Republic of Moldova 2016–2017* (2017). Chişinău: Center of Sociological Investigations and Marketing «CBS-AXA».

326. Zakaria, P. (2012). Is Corruption an Enemy of Civil Society? The case of Central and Eastern Europe. *International Political Science Review*, 34 (4), 351-371.

327. Zakaria, P. (2013). In the Name of Corruption: Charting Perception of Corruption and Its Effects on Citizens in Croatia. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans*, Vol. 5, Iss. 2 (9), 43-62.

328. Zakaria, P. (2016). The Influence of Socioeconomic Trends and Experiences on Individual Perception of Corruption: The Case of Croatia. *Public Integrity*, 18 (4), 419-440.

329. *2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2014). USAID, pp. 142–150.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ЙОГО АНТИКОРУПЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ В КРАЇНАХ СУБРЕГІОНУ «ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА»

2.1. Угорське громадянське суспільство як актор антикорупційної протидії: можливості для діяльності в умовах наростання неоавторитарних тенденцій.

На прикладі Угорщини розкриємо взаємовплив конструктивного інституту громадянського суспільства та деструктивного інституту корупції. Таке дослідницьке завдання актуалізувалося в контексті посилення у цій країні неоавторитарних тенденцій, ініційованих урядом В. Орбана та керівною партією «Фідес» («Fidesz»). Угорщина після десятиліть недемократичного режиму, попри вже друге десятиліття членства в ЄС, зберігає великі проблеми побудови демократичного інституційного ландшафту; політика інституту держави в Угорщині стрімко радикалізується, зростає вплив партій-популістів.

Структуруємо вклад матеріалу за трьома блоками: 1) як відбувалося становлення угорського громадянського суспільства, які чинники вплинули на його еволюцію; 2) якими є масштаби корупції; як змінювалася динаміка корупційних практик; 3) якою є роль саме інституцій громадянського суспільства Угорщини в протидії корупції; чи існують тут перешкоди для громадської антикорупції.

Хоч істотним рушійним чинником еволюції угорського громадянського суспільства були, як і в інших країнах ЦСЄ, події кінця 1980-х років, «передумови його розвитку доцільно вбачати в історичному минулому» [20, с. 135]. Звернемо увагу на кілька знакових подій, які, на нашу думку, вплинули на формування угорського громадянського суспільства.

1) Найперше відзначимо вплив «Весни народів» (Угорська революція, 1848–1849 рр.), у результатах якої вбачаємо закладення підмурка для становлення

народних ініціатив: скасування кріпацтва та цензури, поступове розширення виборчого права, проведення інших антифеодальних реформ тощо. Ще в 1830-х роках на угорських землях відбувся бурхливий підйом національного руху, виникла низка течій – нові консерватори, ліберали та ін. Згодом з'явився радикальний рух студентства й інтелігенції (група «Молода Угорщина»); у 1840-х роках сформувалася мережа товариств соціального захисту, взаємодопомоги, підтримки вітчизняної промисловості. Попри те, що чимало реформ Угорської революції було згорнуто, її значення для становлення громадянського суспільства було значним, адже розвинулися нові ліберальні рухи.

2) У перші роки існування Австро-Угорщини існувало багато формальних обмежень для еволюції громадських ініціатив, наприклад, «будь-які збори за 24 години до їх проведення мали бути заявлені місцевим органам влади, які могли їх дозволити або заборонити. Право визначати правомірність тих чи інших зборів надавалося начальнику поліцейного управління. Взагалі політичні зібрання могли відбутися лише у присутності чиновника або жандармського офіцера, які на свій розсуд у будь-який момент могли їх закрити» [33, с. 69]. Але попри обмеження проводилися таємні зібрання, де обговорювалися гострі проблеми. Юридично право на створення громадянських об'єднань регулював § 26 закону «Про національне рівноправ'я» (1868), який визначав, що окремі громадяни під державним наглядом можуть створювати свої товариства й об'єднання. При створенні будь-якого об'єднання треба було представити у письмовій формі його статут, а дозвіл на діяльність мав дати міністр внутрішніх справ. На практиці це особливо торкалося національних об'єднань (а з початку 1870-х років – й робітничих, селянських спілок), чия діяльність забороняли за найменшого натяку на політичну спрямованість. На ці факти звертає увагу у своїх дослідженнях Н. Мандрик.

3) Г. Зеленько [14, с. 13–14] відзначає вплив на становлення громадянського суспільства Угорщини т. зв. «першої хвилі демократизації» (1918–1932). Тоді й в інших країнах ЦСЄ (Польщі, Чехословаччині) запроваджувалися парламентські

республіки, еволюціонував інститут виборів, розширювалися політичні свободи, розвивалася мережа об'єднань громадян.

4) Знаковою для становлення громадянського суспільства в Угорщині була антиурядова демонстрація 23.10.1956 р. у Будапешті, ініційована студентами та інтелігенцією, подальше формування робітничих рад на підприємствах, інші форми народної самоорганізації. Вони тривали до повного придушення радянськими військами останніх осередків протесту. На думку українського дослідника-історика Я. Грицака, угорські громадські ініціативи були зумовлені дещо ранішими протестами в Польщі: «угорське повстання 1956 р. почалося під впливом польських подій – т. зв. «польського жовтня» 1956 р.» [9]. Але якщо польська громадськість регулярно бунтувала проти влади (хоч це були радше соціальні, а не політичні виступи робітників – 1956, 1970, 1976 роки), то угорська – обмежилася разовим повстанням. Дослідник Д. Ткач вважає, що протест 1956 року уможливився в умовах тотального насадження соціалізму, бо ідеологія та цінності соціалізму не сприймалися більшістю населення країни, а також з огляду на появу структур громадської самоорганізації, активну участь у них молоді [49, с. 20]. На нашу думку, причиною деякої слабкості в наступні роки угорського громадянського суспільства було й те, що угорцям бракувало таких потужних протестних акторів, які були в Польщі – міцна церква та ліберальна католицька інтелігенція¹⁰.

5) Певний вплив на Угорщину та розвиток її громадянського суспільства мали зміни після 1956 року (до їх згорання СРСР у 1968 році), проведені Я. Кадаром: економічні новації сприяли лібералізації економіки, розвивався приватний сектор сільського господарства та сфери обслуговування, усувалися перешкоди дрібному підприємництву, розширялися права працівників колективних господарств; країна стала більш відкритою для туризму; тут була єдина в країнах комуністичного табору траса «Формули-1» тощо [20, с. 135]. Г. Зеленько вважає, що збереження в Угорщині

¹⁰ У Польщі саме з цього середовища вирости майбутній папа Ян Павло II, перший прем'єр-міністр некомуністичної Польщі Т. Мазовецький, філософ Ю. Тішнер та ін.

вагомого приватного сектора забезпечувало «психологічні і матеріальні умови для оформлення громадсько-політичних рухів» [14, с. 14]. Але загалом діяльність громадянського суспільства, опозиційних рухів після 1956 року, в період підконтрольності СРСР, не була такою успішною, як у Польщі [54, с. 244].

Американський учений угорського походження А. Арато вважає, що після подій 1956 року угорське громадянське суспільство було надто апатичним та індивідуалістичним, щоб створити цілісний, єдиний рух [1, с. 56]. Водночас угорська демократична опозиція, очолювана Я. Кішем, згуртувалася довкола журналу «Beszélő»¹¹ (уперше цей самвидав підготовлений у грудні 1981 року) й утворила серцевину незалежної від держави публічної сфери. До 1988 року виникло багато незалежних груп, коаліцій, яких об'єднувала ідея політико-економічних змін у ЦСЄ.

б) Важливою датою для угорського громадянського суспільства було 15 березня 1989 р., коли відбулися великі демонстрації та мітинги: в Будапешті їх учасниками була 31-а організація, загалом понад 100 тис. протестувальників. Громадськість поставила питання «Чого бажає угорська нація?», на яке відповіддю було: створення багатопартійної системи, проведення вільних виборів, створення правової держави, запровадження основних свобод, незалежність Угорщини від впливу СРСР. Відтак угорське громадянське суспільство формувалося на плюралістичній основі в формі незалежних громадських рухів, відродження «історичних» партій і новостворених партій. Дослідниця О. Турута вважає, що саме угорські комуністи-реформатори слугували каталізатором процесу відродження громадянського суспільства [54, с. 244], тому демонтаж тоталітарної політичної системи («Осінь народів») відбувся тут мирно, без бурхливих політичних потрясінь.

¹¹ Відзначимо, що і сьогодні в Угорщині є самвидат і його роль в умовах посилення авторитарних тенденцій дозволяє провести паралелі з подіями 60-річної давності [Див.: 161]. Ці видання важливі найперше у сільській місцевості, де ускладнений доступ до інформації, критичної до влади та провладної партії «Fidesz», а також невисоким є рівень охоплення Інтернетом. На сьогодні в Угорщині склалася парадоксальна ситуація, за якої залишилося кілька незалежних газет та онлайн-новинарних веб-сайтів.

Такі передумови визначили «підґрунтя для подальшої еволюції громадянського суспільства Угорщини» [20, с. 135]. Відзначимо, що на початку 1990-х років НУО бурхливо розвивалися [14, с. 22–23], і тим прикрішим є сьогоденний наступ держави на угорське громадянське суспільство, який перервав його поступ.

Найпоширенішими формами громадсько-політичного активізму на початку демократизації були: проведення референдумів, збір підписів, організація страйків, масових демонстрацій (найперше – в дні трагічних, визначних історичних дат угорської нації) [20, с. 135–136]. У 2006–2007 роках мирні акції доповнювалися протестними вимогами до уряду. З масових протестів відзначимо блокаду таксистів (1990), демонстрацію аграріїв (1997), блокаду автобанів (2002). «Одними з найрадикальніших були акції в вересні 2006 року, зумовлені розкриттям (оприлюдненням 25-хвилинної плівки зі закритого партійного засідання) фактів про те, що угорський прем'єр-міністр Ф. Дюрчань і очолювана ним Угорська соціалістична партія зумисне спотворили дані про державний бюджет для збільшення шансів на перемогу на парламентських виборах, які відбулися незадовго до протестів (09.04.2006 р.). Тоді акції протесту охопили десятки тисяч протестувальників з вимогами відставки уряду» [20, с. 136]. Вони стали найсерйознішими протестами від 1956 року.

Якщо оцінювати політичну активність угорців, рівень їх громадсько-політичного активізму, то понад 4/5 опитаних ніколи не брали участі в жодному громадському об'єднанні чи акціях, а ті, хто все ж долучалися до публічних ініціатив, проявляли себе не у політиці, а у сферах спорту, охорони довкілля, релігії, культури [26, с. 368]. Станом на 2017 рік в Угорщині налічувалося майже 56 тис. НУО, більшість з яких діяли у столиці. Більшість фондів та асоціацій працювали не у сферах, дотичних до антикорупції, а предметом їх інтересу була освіта (32,5 %), соціальна допомога (15,9 %), культура (14,5 %), охорона здоров'я (9,5 %), розвиток поселень (3,5 %) та релігія (5,4 %) [79, с. 100]. На нашу думку, є наявні проблеми в

площині політичної культури угорців, адже більшість не надто розуміє колективну цінність громадянського суспільства. Угорська спільнота стає дедалі аполітичнішою, апатичною до питань державної політики та суспільства, а це означає, що вони також менше цікавляться роботою акторів громадянського суспільства та не бачать себе в таких спільнотах.

Звуження простору для НУО в Угорщині почалося з 2010 року, коли В. Орбан був повторно обраний прем'єр-міністром [20, с. 136]. З поступальною динамікою тиск на «третій сектор» триває уже десятиліття. Угорський прем'єр-міністр почав трансформувати всю систему угорської системи публічного права, створивши систему, в якій глава уряду має необмежений вплив через централізацію влади та неформальні відносини на основі особистої залежності. Результати цього процесу – фактична «приватизація» або ослаблення державою незалежних інституцій, які традиційно є частиною системи стримувань і противаг, відіграють ключову роль у забезпеченні верховенства права через поділ влади. В. Орбан назвав свою систему «неліберальною демократією» (англ. *illiberal democracy* [92]¹²), яка гарантує політичні права, але не побудована на них. Велика проблема в тому, що угорська влада вважає: європейські політичні системи не потребують системи стримувань і противаг, натомість правильніше посилювати співпрацю державних установ [77].

Вкажемо на кілька тенденцій: 1) в останнє десятиліття Угорщина відходить від демократії, що є загрозою для розвитку громадянського суспільства; 2) звужується простір дії громадянського суспільства; 3) громадські протести та демонстрації залишаються інструментами привернення уваги громадськості та політиків до суспільно значущих питань; 4) оскільки влада обмежує доступ до іноземного фінансування, скорочує державне фінансування НУО, то інститути громадянського

¹² Термін «неліберальна демократія» належить сучасному американському політологу Ф. Закарії (книга «Майбутнє свободи. Неліберальна демократія вдома і за кордоном») на позначення становлення авторитарних або напівавторитарних режимів, що мають усі формальні ознаки демократій. Керівна група (партія) ігнорує процедурні моменти, дискримінує опозицію, замінює принцип верховенства права верховенством ухвалених нею ж законів, які змінюються на угоду поточному моменту (популізм наростає з наближенням виборів).

суспільства дедалі частіше вдаються до краудфандингу (зокрема, в Угорщині популярності набуває платформа Adjukössze.hu) [20, с. 136].

У підсумковому документі з визначення Індексу стійкості організацій громадянського суспільства країн ЦСЄ та Євразії за 2016 рік [115] констатовано, що за 20-ть років визначення Індексу стійкості організацій громадянського суспільства в Угорщині намітився регрес, відбулося зниження загальної стійкості НУО [115, с. 13]. Це зумовлене обмеженням урядом простору діяльності громадянського суспільства, клеймуванням активістів. Особливість Угорщини проявилася в тому, що погіршення позицій цієї країни відбулося одразу за усіма показниками, за якими визначається Індекс стійкості організацій громадянського суспільства [115, с. 7–8]: нормативно-правове середовище, організаційний потенціал, фінансова стійкість, адвокація, надання послуг, інфраструктура та громадський імідж.

Угорський «третій сектор» фактично є виключеними з кола провайдерів послуг; їх адвокативні зусилля не досягають результату, що одразу негативно позначилося на організаційному потенціалі та інфраструктурі. Уряд практично не звертає увагу на акції окремих активістів чи організацій, тому це робить беззмістовними традиційні канали адвокації, на взірець консультацій на офіційному рівні, петиції, збору підписів тощо [20, с. 136]. Водночас велелюдні акції угорська влада все ж не може ігнорувати, наприклад, на початку 2016 року акції проти централізації системи освіти охопили понад 50 тис. осіб; тоді влада принаймні організувала круглий стіл і вислухала протестувальників. Щодо топ-корупції, то нам не вдалося знайти інформацію про будь-які перемовини влади з протестувальниками.

«Окремо відзначимо вкрай несприятливе для демократизації Угорщини існування тут від 2010 року під брендом НУО структур, створених не громадськістю, а урядом задля організації провладної підтримки та протидії опозиційно налаштованому до держави громадянському суспільству. Тобто, формується патологічна ситуація роздвоєності громадянського суспільства: одна його частина

фінансується урядом, ініційована ним же, діє задля пропаганди урядового курсу та нейтралізації критиків (англ. anti-CSO). Друга ж частина – це істинне громадянське суспільство – контролер держави, який зазнає утисків» [20, с. 136]. Прикладом проурядових НУО є Форум громадянського альянсу (Civil Összefogás Fórum), які фактично є підрозділом керівної партії «Фідес» [79, с. 106]. На підтримку влади організуються проурядові протести, т. зв. «Марші миру» (Békemenet), проводяться медійні акції для дискредитації опозиційних політиків, розробляються ніби-то від імені громадськості законопроекти, спрямовані на звуження діяльності тих НУО, які змагаються за права людини, зокрема, намагаються протидіяти корупції [20, с. 136].

Основними формами тиску угорської влади на незалежне громадянське суспільство є «дискредитація, залякування, адміністративні та кримінальні переслідування суб'єктів громадянського суспільства, скорочення фінансування та інші форми перешкоджання роботі НУО. Це, з одного боку, послаблює угорські НУО, а з іншого – посилює згуртування тих нечисельних незалежних від влади організацій, які від недовіри в цих умовах адвокації переходять до масових акцій, найперше на місцевому рівні, щоб заохотити громадськість брати владу у свої руки» [20, с. 137]. Можливо, саме завдяки цьому на місцевих виборах в Угорщині у лютому 2018 року в окремих регіонах опозиційні сили перемогли кандидатів від партії «Фідес» [78]. Втім, на виборах 08.04.2018 р. ця угорська партія знову була активно підтримана виборцями (не в останню чергу завдяки масштабній електоральній корупції).

Великою проблемою для угорських НУО є неможливість долучатися до прийняття на рівні інститутів держави рішень загальнодержавного чи локального значення. Окремі угорські антикорупційні організації навіть відмовляються від взаємодії з урядом, щоб це не зашкодило їх репутації [79, с. 109]. «Подекуди представники влади неформально спілкуються з представниками НУО, непрозоро натякаючи їм, за яких умов організацією може бути отримане фінансування або її думка буде почута» [20, с. 137].

Понад 88 % угорських НУО в ході незалежних опитувань [79, с. 110] вказали на фінансові труднощі для свого функціонування. «Сьогодні вони настільки значні, що навіть перешкоджають членству в міжнародних структурах через несплату членських внесків. Також НУО втрачають можливість найму оплачуваних професіоналів, важливих для виконання певних проєктів, згортають роботу за багатьма напрямками, зокрема в частині антикорупції. В Угорщині склалася така несприятлива ситуація, за якої фінансування отримують найперше НУО, лояльні до держави. Усі процедури, пов'язані з участю акторів громадянського суспільства в конкурсах на отримання грантів та інших допомог, максимально забюрократизовані для того, щоб зняти з конкурсів критично налаштовані до держави структури» [20, с. 137].

Угорщина часто змінює правила функціонування НУО, що змушує їх витратити зусилля не на статутну діяльність, а на перереєстрацію чи іншу адаптацію до змін законодавства [20, с. 137]. Наприклад, у зв'язку з прийняттям нового Цивільного кодексу (2014) НУО були зобов'язані адаптувати свої статuti до нього та перереєструватися, а після реєстрації он-лайн суд має підтвердити рішення про реєстрацію. Тобто, для організацій громадянського суспільства ускладнення починаються уже від моменту легалізації. Окрім цього в Кодексі містяться норми, які можуть стати перепорою для діяльності НУО, найперше благодійних фондів. Нове законодавство щодо НУО видозмінило тлумачення «суспільної користі» – тепер це «гідна підтримка, корисна державі та уряду». Відтак поступово участь угорських НУО в соціальному діалозі та законодавчому процесі знижується [79, с. 105]. «Представлені громадянським суспільством думки ігноруються, звернення „губляться”» [20, с. 137].

Влітку 2017 року «угорська влада ухвалила жорсткий закон, який змінив правила діяльності в країні НУО, які фінансуються з-за кордону (у розмірі понад 24 тис. євро). Вони зобов'язувалися до перереєстрації як «підтримувані з-за кордону організації»; санкція за відмову – закриття» [20, с. 137]. Мотивація влади щодо таких

нововведень – це «сприятиме підвищенню прозорості в роботі НУО та допоможе боротися з відмиванням коштів і фінансуванням тероризму» [42]. «Такі норми є дискримінаційними щодо НУО¹³; цю позицію висловили ООН, Європейська Комісія та низка інституцій. З огляду на такі нормативно-правові новації формується громадська думка демократичної спільноти, що угорська влада ставиться до фінансування НУО та проектів громадянського суспільства закордонними донорами як до ворожого або щонайменше недружнього щодо Угорщини акту. Безумовно, такі норми є перешкодою для діяльності продемократичних угорських НУО, адже вони потребують свободи діяльності, надійного правового захисту з боку держави» [20, с. 137]. Видається, що поява дискримінаційних норм спрямована, найперше, проти тих організацій, які фінансуються Дж. Соросом: Transparency International – Угорщина, Угорська Гельсінська спілка та Спілка громадянських свобод Угорщини (TASZ). Це ті НУО, які працюють у правозахисній, антикорупційній сферах [17, с. 50].

З огляду на появу таких дискримінаційних нормам, котрі не є відповідними праву ЄС, позаяк посягають на свободу об'єднань, Європейською комісією було відкрито провадження. Але не стримує угорську владу: уже в 2018 році угорським парламентом розпочато та завершено розгляд законопроектів (умовні назви «Стоп Сорос!», «Зупинити Сороса») щодо громадських організації, які мають стосунок до біженців¹⁴: вони мають пройти процедуру реєстрації тривалістю до дев'яти місяців; їх планується контролювати поліцією, спецслужбами; вони мають сплачувати податок 25 % від грантів і пожертв із-за кордону тощо. Така радикалізація була формою електоральної пропаганди керівної партії «Фідес» під час виборчої кампанії

¹³ Відзначимо, що такі норми діють у Росії, КНР, Ізраїлі.

¹⁴ Як відомо, у вересні 2015 року Угорщина закрила кордон для біженців і запропонувала провести референдум (02.10.2016 р.) проти пропонованої ЄС системи квот для біженців. Громадянське суспільство організувало кампанію, завдяки якій частина угорців не прийшли на дільниці, а частина – псували бюлетені задля визнання їх недійсними. Явка виборців була недостатньою (45 %), тому результати референдуму були визнані недійсними. За таку активність угорські НУО були звинувачені В. Орбаном в підриванні інтересів національної держави.

2018 року до Національної асамблеї Угорщини; ця партія та В. Орбан уже отримали оцінку правопопулістських [102].

Одним із наслідків антигромадянської кампанії угорського уряду стало перенесення від середини травня 2018 року офісів міжнародної благодійної організації «Фонд “Відкрите Суспільство”», заснованої Дж. Соросом із Будапешта до Берліна. Фонд Дж. Сороса вважає, що роботу організації зневажено угорською владою, адже впродовж 2017–2018 років на різні форми дискредитації Фонду було використано понад 100 млн євро бюджетних коштів.

20.06.2018 року угорський парламент всупереч міжнародному законодавству ухвалив пакет законів «Зупинити Сороса» [65] з метою ніби-то захисту країни від напливу нелегальних мігрантів. Примітно, що ці законодавчі новації були прийняті в Всесвітній день біженців. Запроваджені обмеження для діяльності НУО, криміналізуючи надання будь-якої допомоги нелегальним шукачам притулку. Злочинами вважається навіть друк брошур з інформацією для біженців, надання їм їжі та юридичної допомоги. За висновками Венеціанської експертної комісії Ради Європи, «положення угорського законодавства несправедливо криміналізують організовану діяльність НУО, не пов'язану безпосередньо з матеріалізацією нелегальної міграції, включно з “підготовкою чи поширенням інформаційних матеріалів” чи “ініціювання запитів про надання притулку мігрантів”» [47].

Ухвалення згаданих законодавчих актів є першим випадком в ЄС й засвідчує поглиблення антидемократичної трансформації Угорщини. Відзначимо, що законодавчі новації не зумовили сплеску активності угорського громадянського суспільства; ми не простежили антиурядових протестів на підтримку ініціатив Дж. Сороса. Вочевидь, це достатньо інформативний маркер рівня контрольованості громадянського суспільства Угорщини державою. Угорське громадянське суспільство не сконсолідувалося на захист самого себе, цим самим даючи державі перспективу посилення контролю над собою.

Перейдемо до аналізу корупції як проблеми, у якій голос громадянського суспільства має бути почутий найперше. Позиції Угорщини в щорічному Індексі сприйняття корупції є не лише незадовільні, а сигналізують про ріст корупції. Відбувається погіршення показників: зі 100-а можливих балів у 2012 році було набрано 55-ть, 2013 – 54, 2014 – 54, 2015 – 51, 2016 – 48, 2017 – 45, 2018 – 46-ть балів [76]. За підсумками 2017 року Угорщина опустилася на 66-е місце в світі; нижче з-поміж країн ЄС – тільки Болгарія (71-е місце, 43 бали, але з прогресом +2 бали за останній рік). Таке падіння за останні роки – тривожний показник розвитку Угорщини [64]. Водночас у 2018 році зафіксовано незначний підйом (64-е місце у світі). Дослідники, аналізуючи внутрішню політику прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана, вважають, що він уже вибудував складну та глибоко корумповану систему, спрямовану на задоволення потреб певних осіб, що дозволяє розглядати Угорщину як «мафіозну державу» [55]. Уряд В. Орбана, декларуючи протидію корупції (наприклад, у 2010 році прем'єр-міністр оголошував «війну» «офшорним лицарям»), сам із партійним оточенням є учасником корупційних злочинів (непрозорі тендери, виведення капіталів в офшори («Panama Papers»)) [29, с. 206].

Громадянське суспільство Угорщини не надто виразно, але все ж озвучує претензії до В. Орбана через те, що його родина (фактично клан) систематично збагачується шляхом вигравання тендерів на великі соціальні проекти, фінансовані найперше ЄС [96]. «Це є прикладом корупційного «захоплення» держави, коли неформальна інституціалізація в форматах непотизму, клановості, корупції тощо починає визначати розвиток країни та руйнує її імідж на міжнародній арені. Прикладів корупції верхівки угорського істеблішменту та створених ними корупційних кланів є чимало. Хоча фінансування різних проектів і надходить від ЄС, але розподіл фінансів визначають національні органи влади, що уможливорює зловживання на національному рівні» [20, с. 138]. У 2013 році система надання грантів перейшла під безпосередній контроль прем'єр-міністра В. Орбана. Завдяки йому – прямо чи опосередковано – кошти надходили до підприємств членів родини

прем'єр-міністра – батька Д. Орбана, братів Д. Орбана-мол. та А. Орбана, зятя І. Тіборча. У грудні 2017 року компанія «Gamma Analcont», що належить Д. Орбану-мол., виграла тендер на співфінансування проекту ЄС щодо розвитку інтелектуальної системи інженерного контролю в енергетичній галузі. «Зловживання тільки І. Тіборча призвели до розтрати понад 40 млн євро дотацій ЄС; вони виявлені Європейським бюро з питань боротьби зі шахрайством» [20, с. 138]. Угорські органи мають зобов'язання провести незалежне розслідування, але поки партія «Фідес» займає керівні позиції, є сумніви щодо прозорості такого слідства, позаяк існує конфлікт інтересів. Угорський уряд уже неодноразово ігнорував випадки шахрайств із фінансами від ЄС; лише в 0,9 % заяв від ЄС угорськими компетентними органами виявлялися та визнавалися помилки [95]. Восени 2018 року угорська поліція припинила розслідування справи про корупції І. Тіборча, що викликало негативну реакцію найперше комітету з бюджетного контролю Європарламенту.

«Ще одним прикладом є компанія «Dolomit», яка належить Д. Орбану-старшому (батькові прем'єр-міністра). Зазвичай, вона навіть не бере участі в конкурсах і тендерах, але є субпідрядником багатьох проектів, фінансованих ЄС» [20, с. 138]. Від моменту, коли В. Орбан вдруге прийшов до влади у 2010 році, доходи тільки цієї компанії зросли на 330 %, а її річний чистий прибуток у 2015 році був майже в 10 разів більшим, ніж на початку десятиліття [69]. За даними, отриманими угорськими медіа в ході незалежних розслідувань, у період від 2013 року компанії родини Орбанів, які працюють переважно в гірничодобувній, цементній і транспортній галузях, подвоїли свої доходи. Це уможливилось, найперше, завдяки непрозорим механізмам. Наприклад, отримання контрактів на державні закупівлі в Угорщині зараз узалежене виключно від особистих знайомств, а не якості пропозиції; державні контракти найперше переходять до родини глави уряду [20, с. 138].

Різноманітні опитування громадської думки угорців стабільно фіксують великий відсоток тих, хто визнає серйозність проблеми корупції для Угорщини та

прихильні до думки про корумпованість більшості політиків і державних чиновників [114]. «Але водночас це розуміння не конвертується в антикорупційний тиск на владу, як, до прикладу, це відбувається в Румунії» [20, с. 139].

Проведений моніторинг протестів в Угорщині виявив небагато акцій, спрямованих саме на протидію корупції:

– восени 2014 року пройшла серія антикорупційних протестів із вимогою відставки очільниці податкової та митної адміністрації Угорщини І. Віди, підозрюваної в корупції, а також усього уряду В. Орбана [23]. Тоді ж низку угорських високопосадовців було внесено до списків осіб, позбавлених права в'їзду до США через підозри в корупції [99; 111];

– 08.03.2015 р. у Будапешті проведено антикорупційну демонстрацію, яка була спробою згуртувати в одному заході угорські опозиційні політичні партії та громадські організації [88]. Представники громадянського суспільства озвучили проблеми фальсифікації результатів виборів, розподілу державних земель прихильникам керівної партії «Фідес», ігнорування слідчими органами справ про корупцію. Тоді чи не вперше в Угорщині було озвучено потребу згуртування антикорупційної мережі акторів громадянського суспільства;

– 14.04.2018 р. багатотисячна мирна хода за результатами останніх парламентських виборів, переможних для коаліції партій ФІДЕС – ХДНП; озвучувалася вимога нових виборів. Продовження протестів (мітинг «3.0. Ми – більшість. Протест за демократію») в перший день роботи новообраного парламенту (08.05.2018 р.). Організаторами заходів були інтернет-блогери та громадські активісти. Протести спрямовані зокрема й проти складання списку «людей Сороса»¹⁵.

¹⁵ Імена близько 200 угорських правозахисників, журналістів, політиків, вчених, викладачів, які гостро критикують чинну владу, опубліковано в провладному виданні «Figyelő» (квітень, 2018 р.).

Втім, для нас тривожним видався факт, що, як показав наш моніторинг упродовж двох тижнів після оприлюднення нового Індeksu сприйняття корупції за 2017 рік (лютий – березень 2018 року), резонансне падіння антикорупційних позицій Угорщини не спричинило акцій протесту угорської спільноти. Тільки в контексті результатів виборів 2018 року тема корупції набула суспільного резонансу.

Відзначимо, що й самі актори угорського громадянського суспільства стають фігурантами корупційних справ. Зокрема, процес надання державного фінансування НУО в Угорщині є корумпованим, непрозорим, містить ознаки конфлікту інтересів. Складається парадоксальна ситуація: НУО, які мають завдання протидіяти корупції, мають самі вдатися до корупції задля уможливлення отримання фінансування для подальшої статутної діяльності. Така практика руйнівна для демократичного поступу будь-якої країни; вона тільки поглиблює деструктивну інституціоналізацію.

Видається, що корупція є однією з причин ослаблення демократичних інститутів Угорщини. Відхід цієї країни від демократизації, падіння в Індексі сприйняття корупції не в останню чергу пояснюємо посиленням тиску уряду В. Орбана на незалежне громадянське суспільство, незалежні медіа та суд. В Угорщині поступово знижується цінність в очах державних інститутів верховенства закону, що створює ширші можливості для корупції. Ця країна набуває ознак «лідера» з впровадження обмежувальних заходів щодо інституцій громадянського суспільства.

Припускаємо, що такий тиск інституту держави уможливився, бо нині в Угорщині ще слабка культура співпраці між акторами громадянського суспільства, є дефіцит довіри між ними, не накопичився необхідний колективний соціальний капітал. Приклад Угорщини показує, як громадянське суспільство, котре швидко та багатообіцяюче розвивалося після падіння комунізму, стало залежним від держави та поступово вимушено віддаляється від громадських потреб та інтересів. Такий тривожний процес сприятиме дедалі більшому корупційному «захопленню держави», якщо голос угорського громадянського суспільства не стане відчутним [20, с. 139].

«Угорщина є особливим випадком, коли в державі-учасниці ЄС уряд стратегічно застосував обмежувальні заходи проти громадянського суспільства, фактично виключивши його з процесу прийняття рішень, обмеживши сферу його дії та фінансування. Дії уряду довели, що діяльність «третього сектора» у сфері протидії корупції та інших проблемних сферах поступово унеможлиблюється з огляду на дискримінуючі правові та адміністративні заходи» [20, с. 139]. Держава, яка раніше сприяла «третьому сектору», в останні роки відходить від взаємодій у системі «влада – громадянське суспільство», але водночас угорська громадськість сама має вийти на рівень тої політичної культури та активності, за яких влада буде вимушена поважати цього суб'єкта політики та співпрацювати з ним. Без цього процесу корупційні практики мають лише перспективу поглиблення.

2.2. Польський досвід міжінституційного протистояння інститутів громадянського суспільства та корупції.

Польща є серед тих країн, які досягли за останні десятиліття певного успіху в зменшенні корупційних практик [29, с. 206]. Не в останню чергу це уможливилось завдяки активним громадянам, згуртованих ідеєю модернізації своєї країни. Потребує вивчення, якою ж була антикорупційна роль громадянського суспільства, оцінити її значущість. Структуруємо вклад матеріалу за трьома блоками: 1) як відбувалося становлення польського громадянського суспільства та які чинники вплинули на його еволюцію; 2) якими є масштаби корупції, як вони змінювалися; 3) якою є роль саме акторів громадянського суспільства Польщі в антикорупції.

«Хоч істотним рушійним чинником еволюції польського громадянського суспільства були події кінця 1980-х років, передумови його розвитку доцільно вбачати в історичному минулому Польщі» [18, с. 37]. Звернемо увагу на кілька аспектів, відзначених дослідниками.

1) С. Чекаленко [57, с. 264] вважає, що на формування громадянського суспільства в Польщі вплинуло довготривале протистояння суспільної самоорганізації та ворожої щодо неї держави, яке формувалось від XVIII–XIX століть, ще під час поділів Польщі. Тоді, на думку дослідника, об'єднавча активність стала інструментом національного відродження поляків; цей процес відбувався в усіх сферах громадського життя – в економічній взаємодопомозі, освіті, культурі, релігійній активності тощо.

2) Г. Зеленько [14, с. 13–14] відзначає вплив на становлення громадянського суспільства в Польщі «першої хвилі демократизації» (1918–1932), коли в багатьох країнах ЦСЄ запроваджувалися парламентські республіки, інститут виборів, еволюціонували політичні свободи, інтенсивно розвивалися об'єднання громадян. Дослідниця підкреслює значення збереження упродовж існування соціалістичної системи в Польщі вагомого приватного сектора, що забезпечувало психологічні, матеріальні умови для оформлення громадсько-політичних рухів.

3) Ю. Якименко слушно зауважує, що Польща весь період контролю з боку СРСР виявляла спротив: «не вдалося запровадити масово систему колгоспів, функціонували дрібні приватні підприємства, не вдалося викоренити традиційно велику роль католицької церкви в житті поляків», «тільки Польщею гастролювали в 1967 році „Rolling Stones”, тільки варшавське радіо озвучувало альбоми „Pink Floyd”, тільки у Польщі був єдиний на всі країни соціалізму недержавний, до того ж релігійний, навчальний заклад (Католицький університет у Любліні) і т. ін.» [61, с. 214]; католицька ліберальна інтелігенція могла видавати свою газету «Tygodnik Powszechny». Це, на думку дослідника, вирізняло Польщу з-поміж інших країн ЦСЄ. У продовження думок Ю. Якименка відзначимо, що ті ніші, ті незалежні формування, які виникали в період насадження соціалізму в різноманітних сферах називали «другим (або паралельним) суспільством», «антиполітикою» (А. Михнік), «островами позитивного відхилення» (Я. Черногурський) або «паралельним світом» (В. Бенда) [57, с. 265]. Безумовно, самвидав, незалежне релігійне життя, незалежні

профспілки, дискусійні групи тощо сприяли формуванню альтернативної соціально-політичної культури та свідомості.

4) А. Телегуз [48, с. 13–14] підкреслює, що політично активний сегмент польської спільноти самоорганізовувався ще в 1970-х роках: робітничий, студентський і селянський рухи, вільні профспілки в усіх регіонах Польщі з метою обстоювання демократичних свобод і соціальних прав. Зауважимо: видається, що початки такого руху доречно вбачати в 1960-х роках, прикладом чого є Познанські протести (1956). Ю. Якименко вказує, що Гельсінські угоди (1975) прискорили процеси самоорганізації: якщо у першій половині 1970-х років опозиціонери організовували протестні листи, групи самоосвіти, дискусійні клуби тощо, то в другій половині 1970-х почалася їх відкрита боротьба проти режиму [61, с. 214]. «Виступ у серпні 1980 року робітників-суднобудівників у Гданську під проводом Л. Валенси, започаткував широкий громадянський протест у форматі антикомуністичного робітничого руху. Попри заборону (прийняття нового закону про профспілки, 1982 р.) польською владою незалежної профспілки «Солідарність», громадянський протест зберігся упродовж майже семи років у підпільному форматі» [18, с. 37].

5) Важливу роль у становленні громадянського суспільства Польщі відіграли дисидентські рухи. «Для порівняння: в інших країнах ЦСЄ, за винятком Словенії, сильних дисидентських рухів не було, а в Румунії вони взагалі режимом Н. Чаушеску швидко придушувалися. Дисидентські групи стали своєрідними майданчиками для становлення польського громадянського суспільства» [18, с. 37].

6) Окремо наголосимо на партійній еволюції, позаяк ті партії, які не здійснюють на певний момент владу, є структурними елементами громадянського суспільства. Попри існування в 1952–1989 роках партійної системи з партією-гегемоном (Польська об'єднана робітничая партія), існували організаційно автономні, але фактично підконтрольні гегемону Об'єднана селянська партія та Демократична партія [8, с. 159]. Різноманітними антисоціалістично налаштованими групами в

середовищі партій у 1967–1968 роках були організовані студентські виступи в університетських центрах [67]. На початку 1980-х років виник широкий ідеологічний спектр нелегальних громадських організацій – від соціалістичних (Польська соціалістична партія) до ліберальних («Незалежність»), які стали основою для формування опозиційних політичних партій [8, с. 158].

На кінець 1980-х років польське суспільство уже мало високий ступінь ментально-психологічної готовності народу до демократичних змін супроти привнесеного ззовні комуністичного режиму [10, с. 174]. «Передумови такої готовності виникли не в одночасся, а нагромаджувалися тривалий час. Формуванню польського громадянського суспільства сприяло згуртування усіх прошарків суспільства в підтримці робітників-страйкарів, а також під час подальших судових процесів над робітниками» [18, с. 38]. Результатом цього було те, що саме Польща була першою з-поміж країн ЦСЄ, які вступили на шлях демократизації; тут, як слушно відзначає О. Кукуруз, уперше в регіоні сформувалася опозиція [28, с. 1].

«Піднесення громадянського суспільства припало на 1988 рік, воно стало більш радикальним у своїх державотворчих вимогах. Від організації захисту прав робітників громадянське суспільство Польщі 1988–1989 роках перейшло до завдань загальнодержавного значення. Саме події 1989 року зумовили еволюцію польського громадянського суспільства та динамічний розвиток неурядового сектора» [18, с. 38]. Г. Вонсович відзначає, що на українських теренах початок уживання терміна «громадянське суспільство» пов'язується найперше з польською «Солідарністю» [6, с. 6]. Розпочаті польським громадянським суспільством перетворення в 1990-х роках одразу містили, на думку В. Нечитайла, чітке бачення кінцевої мети та уявлень про необхідні кроки, а не перебували на роздоріжжі векторів подальшого розвитку; за нетривалий час було визначено базові цінності суспільства, стратегію розвитку країни [38, с. 18]. Якщо порівнювати тогочасне польське громадянське суспільство з аналогічними спільнотами країн ЦСЄ, то слушною є оцінка українського історика В.

Газіна, який схарактеризовує його, на відміну від багатьох інших, як рішуче, енергійне й ефективне [7, с. 3–4].

«Зусиллями «Солідарності» та інших акторів громадянського суспільства було те, що Польща стала першою країною східного блоку, яка сформувала некомуністичний уряд» [18, с. 38]. Наприклад, до таких інших акторів можна віднести і римо-католицьку церкву: «завдяки масовому поширенню католицизму в цих країнах костьол виконував функцію посередника при врегулюванні політичного конфлікту між владою й опозицією в 1989 році» [45, с. 38].

Водночас зі здобутками польське громадянське суспільство мало й низку труднощів у розвитку вже на початку 1990-х років:

– політична система Польщі швидко стала мультипартійною. Цьому сприяла спрощена процедура реєстрації за наявності критично низької мінімальної кількості членів (15-ть осіб). Це зумовило появу понад 250 «канапових» партій [15, с. 178]; ця кількість швидко змінювалася¹⁶. «Зауважимо: чимало з тогочасних партій утворилися через розкол колишніх однопартійців по «Солідарності». Така партійна турбулентність призвела до значної роздрібненості партій, парламентських криз, що ослаблювало польське громадянське суспільство» [18, с. 38];

– «тогочасна структура польського громадянського суспільства була диспропорційною. У ній домінували політичні партії, а інші елементи громадянського суспільства (які до того ж почали формуватися значно раніше за партії, ще за соціалістичної системи), мали незначний вплив» [18, с. 38]. Г. Зеленько звернула увагу, що лише під впливом процесів приватизації, соціально-економічних реформ, проведених у 1990-х роках, було усунено згадані диспропорції в структурі громадянського суспільства [14, с. 22].

Зазвичай польська влада була прихильна до ідеї розвиненого громадянського суспільства та співпраці з ним. Антиприкладів є небагато. Наприклад прем'єр-

¹⁶ Відзначимо зменшення кількості партій: у 2007 році їх було уже 130 [14, с. 25], у 2014 – менше сотні, станом на 15.07.2018 р. – 73 [112].

міністр Я. Качинський у 2006 році висловився, що ідея громадянського суспільства слугувала найперше політичним інтересам дисидентів, які хотіли мати інструмент політичного впливу, позаяк не змогли побудувати сильну партію; політик схарактеризував громадянське суспільство, як «безглузду побудову» [113].

«Як і громадянське суспільство в будь-якій країні, польське є багатоелементним: НУО (в Польщі це, найперше, асоціації та фонди), ті політичні партії, які не здійснюють державну владу, незалежні медіа тощо» [18, с. 38]. Якщо в 1990-х роках польське громадянське суспільство стрімко розвивалося за фінансової підтримки Заходу, найперше – північноамериканських фондів [68; 89], то від початку XXI століття намітилися ознаки стагнації в його еволюції, динамічний розвиток «третього сектора» сповільнився [63, с. 78]. Після вступу Польщі до ЄС у 2004 році донори почали поступово зменшувати фінансову підтримку країн ЦСЄ.

Помітним є дисбаланс між кількісними та якісними параметрами розвитку сьогоденного польського громадянського суспільства. Це ілюструють дані, наприклад, за 2014 та 2016 роки. Так, у 2014 році кількісно «третій сектор» Польщі охоплював близько 72 тис. асоціацій і подібних громадських організацій, 12,9 тис. профспілок, 10,7 тис. фондів, 1,8 тис. соціально-релігійних організацій, 0,3 тис. організацій роботодавців, менш як 0,1 тис. політичних партій [98]. За даними за 2016 рік у Польщі зареєстровано уже аж 17 тис. фондів і 100 тис. асоціацій, але близько чверті зареєстрованих організацій неактивні, тобто наразі працює близько 90 тис. фондів та асоціацій [63, с. 78]. Аналіз відсоткового співвідношення між урядовими організаціями за основним напрямком їх діяльності засвідчив: такими питаннями, як законність, права людини (тобто, сфери, максимально наближені до антикорупції) займаються лише 2 % організацій. Натомість переважають НУО, які заопікуються спортом, туризмом, відпочинком (34 %), освітою, вихованням (15 %), культурою та мистецтвом (13 %) тощо [63, с. 79].

Отже, хоч у Польщі загалом зареєстровано таку значну кількість НУО, з них близько третини узагалі не діють [72], а лиш незначна частина (яку кількісно не

можуть означити навіть польські дослідники [81, с. 250]) залучені до випрацювання антикорупційної політики, а також питань належного врядування. Водночас оцінка правового регулювання діяльності інституту громадянського суспільства та його акторів у Польщі засвідчує: норми польського права уможливають вільне проведення різних заходів, зокрема й тих, що спрямовуватимуться на протидію корупції [81, с. 252]. Не в останню чергу причину доцільно розглядати й в площині проблем фінансування НУО. Зазвичай, їх річний бюджет не перевищує 2,5 тис. євро, причому більшість надходжень – від держави, органів місцевого самоврядування [72, с. 71–76]. Коштами від ЄС можуть заручитися лише найсильніші організації (не більше 10 % від загальної кількості польських НУО, які здатні впоратися зі складними процедурами отримання грантів ЄС [82]). Понад половину польських НУО не мають більш, як трьох донорів [72, с. 71–76]. Можливість отримання підтримки від фізичних осіб є законодавчо унормована, але близько 20 % поляків у різних опитуваннях відзначали, що робили незначні пожертви на користь організацій «третього сектора» [62]. Видається, що загалом у Польщі є низький рівень культури благодійності [81, с. 255], але це питання потребує окремого вивчення для уточнення висновків.

«Польським НУО надана можливість займатися діяльністю, яка уможливорює отримання доходу, але лише невелика кількість організацій на практиці отримують його від такої своєї діяльності» [18, с. 39]. Не в останню чергу з причини відсутності коштів польські НУО не можуть залучити професійних працівників [70] (правників, економістів та ін.), які є необхідними в такій сфері, як антикорупція – ця діяльність мусить мати професійне підґрунтя, інакше перетвориться на дешевий популізм.

Дослідники [63, с. 93] польського громадянського суспільства вказують на низку тенденцій його розвитку: простежується небажання уряду фінансово підтримувати «третій сектор»; звужується доступ до фондів ЄС; виникають організаційні проблеми (нестача людських ресурсів, відсутність добре обізнаних у певних питаннях працівників тощо). Відзначається необхідність скасування тих

податкових, фіскальних норм польського законодавства, які стримують приватних донорів у їх можливій підтримці «третього сектора» [81, с. 252]. Сучасний стан громадянського суспільства в Польщі оцінюється польськими дослідниками як незадовільний з огляду на: слабку співпрацю громадськості задля спільного блага; невисоку загальну зацікавленість суспільно-політичним життям; погане фінансування польських НУО; слабку базу членства; недостатню прозорість діяльності НУО [90]. Зокрема, проблеми з транспарентністю роботи польських НУО проявляються найперше в частині вимоги донесення до громадськості необхідної інформації, звітності (вимагається законом «Про загальний доступ до публічної інформації», 2001 р.). Зокрема, від 2003 року функціонує Бюлетень публічної інформації (<https://www.bip.gov.pl/>), на якому має бути в відкритому доступі уся значуща публічна інформація, але дослідники питання відзначають, що від польських НДО надходить недостатньо інформації [81, с. 256].

Звернімося до з'ясування масштабів корупції в Польщі, проаналізуємо динаміку корупційних практик. До того часу, як в ЄС не прийняли Румунію та Болгарію, Польщу вважали найкорумпованішою країною ЄС [37]. Це «попри те, що Польща криміналізувала корупційні злочини та вже послідовно адаптовувала національне законодавство до міжнародних і європейських конвенцій» [18, с. 39]. Ще до прийняття в ЄС, у 2002 році, була затверджена перша антикорупційна стратегія уряду; вона визначала план впровадження механізму взаємодії урядових установ і громадськості при проведенні антикорупційних розслідувань, а також пропагувала нетерпимість до корупції в суспільстві. На тлі серії гучних корупційних скандалів (наприклад, «афери Ривіна» [27]) президент Л. Качинський і керівна партія «Право і справедливість» від 2005 року перейшли від «паперового етапу» розробки стратегій до проведення антикорупційної кампанії. Було створено Центральне антикорупційне бюро (2006 рік), наділене широкими повноваженнями [86, с. 84].

У новітній польській історії є багато драматичних сюжетів на корупційну тематику: втрата перспективного політичного майбутнього за незадекларований

подарунок, судові вирокі щодо футбольної команди тощо [2]. «Так, у 2007 році до 3,5 роки ув'язнення було засуджено экс-міністра спорту Т. Ліпця за отримання хабара понад 25 тис. дол. США; у 2009 році велося слідство щодо лідера фракції керівної на той час партії «Громадянська платформа» З. Хлебовського (його підозрювали в лобіюванні інтересів польського грального бізнесу); у 2013 році розглядалася справа щодо экс-міністра транспорту С. Новака (він не вписав у майнову декларацію годинника, вартістю понад 2,5 тис. дол. США, а також отриманий у лізинг автомобіль Volvo)» [18, с. 39]. Величезним джерелом для корупційних зловживань став футбольний чемпіонат «Євро-2012» (тендери щодо будівництва інфраструктури) [29, с. 206].

«За даними польського Міністерства юстиції лише за 2015 рік було зафіксовано близько 18 тисяч корупційних злочинів; вирокі винесені щодо понад 2,4 тис. осіб, але в основному санкціями були штрафи або умовні ув'язнення; лише 41 корупціонер був засуджений до тюремного ув'язнення. Ці та інші справи засвідчують доволі високий рівень роботи польських антикорупційних органів – Центрального антикорупційного бюро, Агенції внутрішньої безпеки та Центрального слідчого бюро поліції» [18, с. 39].

«Формою консолідації польського суспільства в антикорупційній протидії було опитування населення (листопад 2007 р.) щодо доцільності збереження Центрального антикорупційного бюро. Громадська думка вивчалась після низки звинувачень щодо ніби-то політичної заангажованості бюро (викриття корупції найперше серед політичних опонентів Л. і Я. Качинських)» [18, с. 39]. Переважна більшість поляків висловились за збереження Антикорупційного бюро, лише 10 % – за ліквідацію структури [56]. Цей результат можна розглядати як народне визнання ефективності роботи бюро, а також прояв консолідації суспільства довкола потреби активної антикорупційної протидії.

Якщо звернутися до Індексу сприйняття корупції, який щороку визначає Transparency International, то у період 2012–2016 років Польща повільно, але

набирала бали (2012 – 58, а у 2016 – вже 62), піднімаючись у списку. Але за результатами досліджень за 2017 рік, відбувся спад – до 60 балів, що змістило Польщу з 29-го одразу аж на 36-е місце у світі [109]. Незмінними позиції залишилися за результатами замірів 2018 року. Схожі спади Індексу простежуються й деяких інших країнах ЦСЄ (наприклад, Угорщині). «У Польщі зниження в Індексі були одразу оцінені як поразка уряду керівної партії «Право і справедливість», котра боротьбу з корупцією має серед пріоритетів» [18, с. 40].

Наукова розвідка польського Центру дослідження громадської думки 2017 року [91] вказує на добре сформоване негативне ставлення більшості громадян до проблеми корупції. «Переважна більшість опитаних поляків (76 %) вважають корупцію в країні великою проблемою, 15 % оцінюють її масштаби як незначні, а 1 % – дуже незначні. Серед корумпованих сфер суспільного життя найчастіше респонденти відзначали політику (48 %) та сферу охорони здоров'я (38 %), суди та прокуратуру (32 %), а також органи місцевого самоврядування (30 %). Опитування засвідчило: поляки сприймають антикорупційні заходи позитивно. Для 59 % опитаних політичний клімат у Польщі навколо теми корупції сприяє боротьбі з цим явищем. Водночас близько третини респондентів (29 %) переконані, що в польській владі відсутня політична воля протидіяти корупції» [18, с. 40].

Інституції громадянського суспільства розглядаються Польщею як важливі актори антикорупційної протидії [81, с. 10], але актуалізується питання рівня активності власне громадянського суспільства в боротьбі з корупцією. «Якщо аналізувати участь польських НУО в формуванні національної антикорупційної політики, то складно ствердити, що польське громадянське суспільство є порівняно діяльним у цьому процесі» [18, с. 40]. Можемо констатувати антикорупційну активність кількох організацій, які в основному локалізовані в Варшаві. Це Фондація ім. Стефана Баторія (Fundacja im. Stefana Batorego; Program Przeciw Korupcji); Гельсінський Фонд з прав людини (Helsinki Fundacja Praw Człowieka); Асоціація лідерів локальних громадських груп (Stowarzyszenie Liderów Lokalnych Grup

Obywatelskich); Transparency International – Polska. Однією із найуспішніших у громадській антикорупційній протидії в Польщі є діяльність Фундації ім. Стефана Баторія [21, с. 42]. Нею здійснюється велика програма «Відповідальна держава», в рамках якої перманентно проводяться моніторинги: «Барометр корупційного ризику в державних закупівлях», «Моніторинг кандидатів на державні посади»¹⁷ та ін.

У спільному дослідженні [81, с. 261] польського Інституту публічних справ і Transparency International щодо корупції та ролі різноманітних державних і недержавних інституцій а антикорупції відзначено: польський «третій сектор» не має стабільного фінансування; домінують державні кошти в бюджеті організацій, що може розглядатися й як певний недолік тих організацій, метою яких є антикорупція, нагляд за належним урядуванням тощо; виникають проблеми з прозорістю самих НУО. «Видається, що для польського «третього сектора» важливо активізувати залучення коштів від приватних донорів задля організації ефективної роботи своїх спільнот» [18, с. 41].

Польські громадяни «вкрай нечасто мобілізуються саме проти корупції. Наприклад, у 2017 році найбільші акції протесту поляків стосувалися суперечливої реформи судоустрою, жорсткішання законодавства про аборти, але аж ніяк не проти корупції. Водночас в інших країнах ЦСЄ (найперше, в Румунії та Словаччині) це було основною темою протестів. Польські антикорупційні виступи громадськості, якщо такі проводилися узагалі, були настільки незначними, що не потрапляли у світові медіа, новинарні сайти, і навіть моніторинг польських електронних джерел не дозволив нам віднайти інформацію про проведені відносно масштабні антикорупційні акції протестів поляків за останні роки. Припускаємо, що причиною може бути те, що корупція не є топ-проблемою Польщі в оцінці громадськості, адже ті питання, які сильно сколихують спільноту, все ж відгомін швидко знаходять.

¹⁷ Результати моніторингів детальніше див.: [http://www.batory.org.pl/programy_operacyjne/ przeciw_korupcji/barometr_ryzyka_korupcji_w_zamowieniach_publicznych](http://www.batory.org.pl/programy_operacyjne/przeciw_korupcji/barometr_ryzyka_korupcji_w_zamowieniach_publicznych); <http://monitoringkandydatow.org.pl/>

Водночас, оскільки Польща не є, образно кажучи, „територією, вільною від корупції”, тому будь-яке резонансне викриття може стати детонатором згуртування громадськості в її протидії корупційним практикам» [18, с. 41].

Багато досліджень показують, що найефективнішим механізмом обмеження корупції є зміна соціального ставлення до неї [110], тобто мова про програми, спрямовані на підвищення рівня громадянської компетентності [97]. Втілювати такі програми формування демократичної політико-правової культури є тим завданням, яке в успішних демократіях найперше реалізують саме національні громадянські суспільства. Досвід скандинавських країн слугує добрим прикладом цьому.

Отже, вплив тих польських інституцій громадянського суспільства, які мають своїм завданням антикорупційну протидію, на сьогодні не можна вважати значним [81, с. 249]. Рівень залученості польського «третього сектора» до вироблення антикорупційної політики сьогодні не можемо визначити як високий. «Але водночас Польща є добрим прикладом для інших країн ЦСЄ, як завдяки активному громадянському суспільству змінюється вектор розвитку держави та привертається увага до проблем належного урядування» [18, с. 41].

2.3. Антикорупційні ініціативи в системі активізму громадянського суспільства Чехії.

Останні три десятиліття в історії Чехії наповнені знаковими для розвитку країни подіями: «Оксамитова революція» (1989), мирний поділ країни (1993), прийняття до НАТО (1999) та ЄС (2004) [22, с. 21]. У Чехословаччині на початку 1990-х років було в найкоротшім часі з-поміж країн ЦСЄ змінено тоталітарну систему [39, с. 283]. «Чехія першою в регіоні підписала договір про асоціацію з ЄС, у такий спосіб задекларувавши свої євроінтеграційні прагнення» [22, с. 21]. Г. Зеленько відзначає: «Чехію називають “майже ідеальною лабораторією” постсоціалістичної трансформації. На відміну від решти країн, Чехія досягла

найвищого рівня консолідації політичних сил щодо процесів реформування» [14, с. 23]. «Водночас проблема корупції не оминула цю країну і чеське громадянське суспільство виступає активним лобістом антикорупційних ініціатив» [22, с. 21].

Для характеристики громадської антикорупції в Чехії найперше: 1) визначимо рівень сформованості громадянського суспільства Чехії; 2) дослідимо міру руйнівного впливу інституту корупції у Чехії. Аналіз цього уможливить перехід до з'ясування, наскільки сильним є вплив конструктивного інституту громадянського суспільства Чехії на деструктивний інститут корупції в цій країні.

«Формування громадянського суспільства у будь-якій країні є питанням, пролонгованим в часі. Новітнє чеське громадянське суспільство, на нашу думку, сформувалося як результат кількостолітньої еволюції громадянських ініціатив, які ми означимо як етап протогромадянського суспільства» [22, с. 22]. Знаковими подіями для формування новітнього чеського «третього сектора», були:

– зародження громадянського суспільства почалося наприкінці XVIII століття: «Приватне вчене товариство» (1770 р. засн.; пізніша назва – Королівське чеське товариство наук), згуртування провідних чеських діячів довкола пражського видавництва «Чеська енциклопедія» (1790 р. засн.) [22, с. 22]. Одним із найбільших представницьких інструментів, який слугував справі культурно-національної модернізації [3, с. 203], було товариство «Чеська матиця» (1831 р. засн.);

– Чехословаччина є серед тих країн ЦСЄ, яка зазнала в 1918–1939 роках «першої хвилі демократизації» [14, с. 14]. І. Ткаченко відзначає, що «позитивний імпульс розвитку громадського сектора дали події 1918 року, які зумовили виникнення Чехословацької держави» і від цього часу можна говорити про неперервний розвиток громадянського суспільства з перервами на нацистську окупацію та радянський режим [52, с. 278]. «На цей історичний період припадає інтенсивний розвиток громадських організацій, політичних партій, розширення громадянських і політичних прав» [22, с. 22]. Наприклад, у 1938 році на чеських землях налічувалося понад 9 тис. НУО [35, с. 166]. Отже, від Австро-Угорської

імперії та аж до початку Другої світової війни на чеських землях лібералізм, плюралізм і демократія були присутніми, і вони, на думку Г. Зеленько, «наклали відбиток на традиції громадянської взаємодії» [12, с. 95];

– від приходу на чехословацькі землі до влади комуністів (1948 р.) відбувається занепад неурядового сектора: кількість громадських організацій того часу зменшилась від 60 тисяч до 683-х; легально діяли лише організації, підтримувані режимом. Влада комуністів «взяла під контроль майже всі сфери суспільного життя, унеможливаючи громадський активізм» [22, с. 22]. Але, на думку Н. Марадик, «навіть комуністичний режим не зміг повністю знищити громадянську культуру чехословацького народу» [35, с. 164];

– у часі режиму «реального соціалізму» розвивався самвидав, дисидентський рух. Найзначнішими подіями були «Празька весна» (1968 р.) і протести 1989 року, які зумовили демократизацію. Знаковою постаттю на цьому етапі еволюції чеського громадянського суспільства є один із найвідоміших дисидентів – В. Гавел: ще під час «Празької весни» він в ході політичних дебатів закликав до демократизації суспільства. Основу підпільного чеського громадянського суспільства становила «Хартія-77», на основі якої був створений «Громадянський форум» – ініціатори демократичних перетворень 1989 року [22, с. 22]. На думку Н. Марадик, «у 1980-х роках відбулося своєрідне „пробудження“ чехословацького суспільства» [35, с. 165]. «Оксамитова революція» почалася зі студентських протестів. Після 1968 року вже сформувалося нове покоління, «не обтяжене спогадами про репресії» [24, с. 18]; воно виявляло невдоволення існуючою системою державного управління, було достатньо сміливим, щоб об'єднати незадоволених комуністичним режимом і виступити проти нього [100, с. 115].

Чеський дослідник П. Кірілі відзначає: чеське суспільство було найпередовішим у ЦСЄ: таким воно було, і перед приходом до влади комуністів, і в 1989 році. Тим пояснюється легший перехід до ринкових відносин та імплементація демократичних цінностей. Соціалістичний лад був глибоко неприйнятним для чехів,

що сприяло демократизації. Отже, наявність у чехів традицій громадянської взаємодії зумовила те, що «у 1990-х роках у цій країні не стояло питання щодо заснування громадянської культури, потрібно було лише реставрувати її» [35, с. 167]. Українська політолог Г. Зеленько чинниками, які сприяли розвитку громадянського суспільства в Чеській Республіці називає: швидкий темп руйнування соціалістичної системи; культурні традиції та ступінь суспільної самоорганізації; високий рівень соціально-економічного розвитку [12]. Уже в 1990 році було унормовано діяльність громадських організацій.

«На відміну від Болгарії або ж України, Чехія рішуче поставила заслін колишній компартійній номенклатурі в її намірі продовжувати формально або ж неформально керувати країною. Це було зроблено шляхом багаторічної люстрації, розпочатої в жовтні 1991 року (перший досвід у ЦСЄ)» [22, с. 22].

Відзначимо дві полярні концепції громадянського суспільства, представлені першим і другим президентами Чехії (до 1993 р. – Чехословаччини) – В. Гавелом і В. Клаусом [35, с. 165]. «Якщо Гавел акцентував на надважливій ролі НУО, то Клаус розглядав основою політичної системи партії, а іншим акторам громадянського суспільства відводив порівняно незначне місце в політиці» [22, с. 22–23].

«Чеське громадянське суспільство стрімко пройшло шлях від одиничних ініціатив до масового громадського руху. Наприклад, у 1993 році в Чехії налічувалося уже 22,7 тис. НУО, у 1998 – 39,5 тис., 2008 – 52,6 тис. і т. д.» [22, с. 23].

Вкажемо на кілька особливостей чеського «третього сектора»:

- його основу становлять не політичні, правозахисні організації (до яких відносяться й антикорупційні), а екологічні, культурні, спортивні, професійні асоціації та ін. Це загалом типово для структур новітніх громадянських суспільств, у котрих сегмент антикорупційних НУО незначний;

- великий відсоток у загальній структурі чеських НУО становлять «сплячі» організації, які свого часу створювалися «під проект», «під гранд» і под. [22, с. 23];

– нерівномірний розподіл НУО територією країни; найбільша їх концентрація – «в Празі, Центральночеському краї та краї Височіна» [35, с. 167].

І. Ткаченко [52, с. 282–284] виділяє низку етапів еволюції чеського громадянського суспільства періоду демократизації: 1) період революційного ентузіазму (1990–1992); в той час великою була роль іноземних донорів; 2) період коливань щодо векторів розвитку громадянського суспільства (1993–1996); зумовлений згаданими дебатами між В. Гавелом і В. Клаусом. На цьому етапі було посилено законодавчу базу функціонування та фінансування НУО; 3) значне зниження активності громадського сектора через збільшення регуляторного впливу держави на інституції громадянського суспільства (1997–2001); 4) проведена децентралізація чеської влади (як частина підготовки до вступу в ЄС) сприяла розвитку організацій громадянського суспільства в регіонах (2002–2004); 5) удосконалення системи функціонування «третього сектора» та його взаємодії з владою, унормування питання публічних контактів і консультацій, інкорпорація загальноєвропейських проблем у діяльність чеського громадянського суспільства (після 2004 року).

На думку Н. Марадик, процес консолідації громадянського суспільства в Чехії ще не завершився; простежуються негативні тенденції, що перешкоджають цьому. Однак очевидним є те, що інституціональна модель громадянського суспільства, утверджена упродовж 1990-х – на початку 2000-х років, ефективна. Інститути громадянського суспільства виконують свою основну функцію – артикулюють інтереси громадян. У свою чергу населення позитивно ставиться до філософії та інститутів громадянського суспільства [34, с. 127].

Попри те, що вже три десятиліття чеські уряди протидіють корупції, п'ята частина чехів у соціологічних опитуваннях Євробарометра [87] стверджує, що хабарі є соціальною нормою (серед них значна частка молоді, що вочевидь є результатом негативно спрямованої соціалізації в межах родин, якими у період соціалізму був широко практикований корупційний прагматизм); 95 % вважають, що корупція

широко поширена в їхній країні, а 80 % називають протидію корупції найважливішим завданням уряду.

Чеський дослідник М. Цейп дійшов висновку, що хабарництво в Чехії перетворилося на загальновизнаний стиль життя: міра корумпованості в чеській спільноті настільки значна, що люди бояться її більше, ніж злочинності та безробіття; лише кожен десятий чех погодився б (але анонімно) свідчити в суді проти хабарника; третина населення долучена до більших чи дрібніших корупційних оборудок [104]. Ситуація, коли значна частина чехів ставиться до корупції апатично, або ж сприймає її як норму, видається загрозливою.

«Попри те, що антикорупційні програми реалізуються в Чехії починаючи від 1998 року, політична історія Чехія наповнена прикладами корупції високопосадовців, наприклад:

– у 2012 році за корупцію були засуджені міністр транспорту В. Барта та депутат Я. Шкарка. Але Верховний суд звільнив їх від відповідальності, бо вони скоїли злочин, перебуваючи залі парламенту, тому на них поширилась депутатська недоторканність;

– у 2013 році в ході великої антикорупційної спецоперації була затримана низка чеських високопосадовців: керівник секретаріату прем'єр-міністра Я. Надь, керуючий справами Кабінету міністрів Л. Поул, начальник військової розвідки генерал М. Кованду та ін. Серед звинувачень – підозра в співпраці з олігархами й лобістами, через яких протеговані компанії отримували значні державні замовлення в обхід тендерним процедурам. Низка кримінальних справ довела зв'язки чеських політиків із мафіозними структурами. Парадокс у тому, що уряд П. Нечаса прийшов до влади у 2010 році з великою антикорупційною програмою, але саме через корумпованість багатьох міністрів пішов у відставку, а корупційний скандал переріс у політичну кризу» [22, с. 23];

– чеського прем'єр-міністра А. Бабіша (бізнес-олігарха, власника конгломерату 230 фірм агрохімічної галузі [104], а також медіа-імперії) у 2017 році

було звинувачено в зловживаннях розподілу субсидій ЄС [103]. Одна з компаній А. Бабіша в часі обіймання ним посади міністра фінансів (2014–2017) шахрайськи отримала 2 млн євро коштів ЄС на розвиток готельного комплексу «Гніздо лелеки» («Сарі Ннездо»). З посади міністра фінансів він був звільнений за підозрою в податковому шахрайстві, корупції та протизаконному впливі на медіа. Ймовірно, виправданими є назви-маркери цього політика – «чеський Трамп» [104], «чеський Берлусконі». «Примітно, що не зважаючи на кримінальну справу та позбавлення А. Бабіша (вересень 2017 р.) депутатського імунітету, він повернув собі цей імунітет після перемоги на парламентських виборах (жовтень 2017 р.); очолюваний А. Бабішем популістський і м'яко євроскептичний рух ANO 2011 переміг на парламентських виборах і його лідер з грудня 2017 року очолює чеський уряд попри періодичні масові протести чеської громадськості¹⁸. Ще один парадокс у тому, що А. Бабіш, якого звинувачують у корупції, побудував свою останню виборчу кампанію на антикорупційних гаслах» [22, с. 24].

Відзначимо, що Чехія за 2017 рік дещо покращила свою позицію в щорічному Індексі сприйняття корупції Transparency International, піднявшись із 55 балів до 57 (42-е місце). За даними 2018 року позиції змінилися – 59 балів (38-е місце). Попри те, що показники Чехії нижчі за середні по ЄС, за останні шість років є зрушення в напрямку мінімізації корупційних практик (у 2012 році було набрано лише 49-ть балів). Втім зберігається низка проблем, законодавчих прогалин, які є простором для громадської антикорупції. Прикладом є питання відсутності унормування лобіювання, що зумовлює політичну корупцію законодавчого процесу.

¹⁸ У листопаді 2018 р. відбулася серія протестів чехів проти А. Бабіша. Приводом до них стало інтерв'ю зі сином Бабіша, в якому той заявив про його викрадення та переховування в анексованому Росією Криму представниками його батька. Це, ніби-то було зроблено, щоб перешкодити його свідченням у кримінальній справі про ймовірну розтрату А. Бабішем 2 млн євро субвенцій від ЄС. Попри протести, чеській опозиції через брак голосів парламентарів (23.11.2018 р.) не вдалося відправити політика, запідозреного в корупції, у відставку.

Громадськість виступила з ініціативами призупинення небажаного впливу на законотворення шляхом унормування цього питання [22, с. 24].

Чеський уряд досі не запропонував будь-які значні антикорупційні реформи, які були б широко підтримані громадськістю. Натомість впроваджуються норми, які істотно не відрізняються від уже існуючих, виражене зволікання в прийнятті окремих антикорупційних актів [73, с. 39]. Відсутність ефективного законодавства в цілому зумовлює недостатню ефективність протидії корупції [71, с. 2–3]. Чеське суспільство має традиційно низький рівень довіри органам державної влади. «Широко вкорінена корупція та погане керування державними ресурсами [...] значно зменшують легітимність і функціонування існуючого демократичного режиму» [40, с. 32]. «Але саме це сприяло появі сильного лобі акторів громадянського суспільства, які тиснуть на державні інституції в вимозі запровадження прозорих процедур, які б мінімізували корупцію» [22, с. 24].

Зауважимо: попри виражену корупцію в Чехії, тут донедавна антикорупційні протести були нечастими. У 2017–2018 роках вони активізувалися; їх детонатором найперше є постать спершу міністра фінансів, а нині прем'єр-міністра Чехії А. Бабіша. Відзначимо й антикорупційні ініціативи чеського «третього сектора», зокрема, антикорупційної платформи «Реконструкція держави» (Rekonstrukce STATU; RotS), «Frank Bold», «Центру прикладної економіки» («Zindex»), «Відродження» («Oživení») та ін. [17, с. 51]. Однією з найперших і найдієвіших антикорупційних організацій є Transparency International – Česká republika, яка діє від 1998 року» [22, с. 24].

«Однією з найвідоміших антикорупційних кампаній чеського громадянського суспільства є національна антикорупційна платформа «Реконструкція держави». Вона діє з 2012 року за участю понад 20 чеських НУО; підтримується міжнародними грандами, народним краудфандингом. Численні корупційні справи проти чеських топ-чиновників зумовили розробку дев'яти антикорупційних законопроектів, а саме щодо: прозорості фінансування політичних партій; майнових декларацій під час

вступу на посаду; контрактів в Інтернеті; скасування анонімних акцій; призначень членами правління державних компаній; незалежного державного управління, відсутності політичного втручання у кримінальні розслідування; прозорості законодавчого процесу; розширення повноважень Вищого бюро аудиту. Частина зі зазначених законопроектів уже трансформована в чинні закони. Згадані законотворчі пропозиції платформи «Реконструкція держави» спонукали появу схожих ініціатив в інших країнах ЦСЄ, наприклад, в Угорщині (*Ez a minimum a korrupció ellen*), Словаччині (*Štrngám za zmenu!*)» [22, с. 24].

Організації, які є учасниками платформи «Реконструкція держави», здійснюють й самостійні антикорупційні ініціативи. Наприклад, «Frank Bold», протидіючи системній корупції в Чехії, забезпечує юридичне консультування, захист у справах, які стосуються корупції, а також працює над прийняттям законів, програм, які допомагають громадянам контролювати уряди, забезпечувати відкритість, прозорість прийняття публічних рішень. Зокрема, «Frank Bold» у 2015 році виступила основним лобістом прийняття закону, за яким усі державні контракти мають бути зареєстровані та доступні для ознайомлення. Робота «Frank Bold» нині зосереджена на контролі за політиками, державними службовцями в частині розпорядження державними активами, зловживання ними задля нецільового фінансування (потреби партії, виборча кампанія тощо).

Відзначимо діяльність «Центру прикладної економіки» (*Centrum aplikované ekonomie*, інша назва організації – «Zindex») та організації «Oživení». НУО «Zindex» діє з 2011 року зусиллями дослідників Карлового університету в Празі; спеціалізується на виявленні корупції в державних закупівлях. НУО «Oživení», створена в 1997 році, здійснює антикорупційне консультування та аудит, вироблення антикорупційних стратегій» [22, с. 25].

Залученості громадянського суспільства Чехії до протидії корупції сприяла низка нормативних актів, зокрема законів «Про вільний доступ до інформації» (1999 р., зі змінами 2002 р.), «Про державні закупівлі» (у редакції 2012 р.) та ін. Чеське

громадянське суспільство активізувалося спершу з вимогами прийняття цих актів, а згодом – щодо внесення змін до них, розробки механізмів їх реального впровадження. Наприклад, закон «Про державні закупівлі» зумовив низку громадських ініціатив щодо «нових правил і створення Централізованого реєстру контрактів державних закупівель, який запроваджував сучасну систему загальнодоступних контрактів, укладених органами державного управління та державними компаніями» [40, с. 23]. Ще однією темою ініціатив акторів громадянського суспільства був закон «Про державну службу», який попри прийняття ще у 2002 році (на виконання євроінтеграційних вимог) до 2015 року неодноразово відкладався до впровадження. У результаті Чехія «була єдиною країною-членом ЄС, що мала непрацюючий закон про державну службу» [40, с. 26]. «Фактично штучно зберігалися умови, за якими була відсутня незалежна, ефективна та деполітизована державна служба. На цій проблемі постійно акцентували такі НУО, як «Реконструкція держави», «Інвентаризація демократії» та Transparency International – Česká republika та ін.» [22, с. 25].

Одним із напрямків діяльності антикорупційних НУО є створення та обслуговування «гарячих ліній». Наприклад, у 2007–2010 роках таку антикорупційну лінію вперше організувала та обслуговувала Transparency International – Česká republika. Згодом номер 199 почав обслуговуватися НУО «Oživení» [80].

Відтак, досвід Чехії засвідчує: роль громадянського суспільства в просуванні реформ у антикорупції може бути достатньо значною. «Без акторів громадянського суспільства в Чехії унеможливилось б публічне обговорення теми корупції та змушування політиків уважати ці питання релевантними» [22, с. 25].

2.4. Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації «третього сектора».

На становлення словацького громадянського суспільства вплинула низка історичних, політичних, соціокультурних чинників. Вкажемо на окремі з них.

1. На відміну від багатьох народів ЦСЄ, словаки в минулому не мали своєї державності чи автономії. Майже тисячоліття вони перебували під угорським пануванням, пізніше – входили до Австро-Угорської імперії. Відповідно, традиції формування їх як самоусвідомленої нації сформувалися порівняно пізніше [19, с. 51].

2. Наприкінці XVIII століття зароджується словацький просвітницько-культурний рух [4, с. 140], який набув обрисів політичного від часу «Весни народів». Тоді засновується перша політична організація – Словацька національна рада (1848). Перша легальна національна організація – культурно-просвітницьке товариство «Словацька Матиця» (1863 р. засн.). Наприкінці XIX століття утворилися перші політичні партії, почали формуватися ідейні течії, які акцентували на наданні словакам національно-політичних прав [32]. Від 1860-х років і до Першої світової війни розвивався словацький національно-політичний рух, який мав важливе значення для подальшого формування національного громадянського суспільства.

3. Події Першої світової війни тимчасово призупинили громадянську активність на словацьких землях. Вона була відновлена після 1918 року, але в складі Чехословаччини. У роки Другої світової війни засади демократії та політичного плюралізму були ліквідовані; партії, крім керівної клерикальної Словацької національної партії, були розпущені.

4. Після встановлення в 1948 році комуністичного прорадянського режиму аж до 1989 року існували перешкоди подальшій еволюції громадянського суспільства. Спроба лібералізувати режим («Празька весна», 1968 р.) ще більше посилила окупаційний тиск. Комуністичний період привніс лише антирезультати для громадянського суспільства. Хоча серед словаків були дисиденти, але їх роль найперше помітна в спілці з чеською демократичною опозицією. Словацький дисидентський рух, на думку І. Чміль, був слабшим, ніж у Чехії [58, с. 123]. «У роки комуністичного контролю «більшість словаків визнавали принцип “моя хата з

краю”: вони покійрно прилаштовувалися до комуністичних реалій» [16]. Словацький самвидав розвинувся аж у 1980-х роках («Bratislava nahlas»). На словацьких землях діяли організації, які можна розглядати як протогромадянське суспільство, але вони найперше пов’язані були не з політикою, а спортом, культурою, дозвіллям і под. [93, с. 23]. Напередодні «Осені народів» налічувалися сотні громадських організацій, які перебували під контролем режиму.

5. У протестах 1989 року основною рушійною силою стали чехи; словаки радше долучилися до них. Демонстрації в словацьких містах (Братислава, Кошице, Жиліна та ін.) видаються не такими потужними, як у чеських (Прага, Брно, Острава та ін.). Рушійною силою цих акцій був «Громадянський форум» на чолі з чеською «Хартією 77» і словацькою організацією «Громадськість проти насильства» [19, с. 52]. У період 17–25 листопада кількість протестувальників налічувала до 800 тис. осіб по країні (25.11.1989 р. було проведено найчисельнішу акцію протесту). Таких потужних акцій в історії Словаччини більше не було.

6. Для Словаччини ключовим чинником розвитку громадянського суспільства стали демократичні реформи (закріплення широких громадянських і політичних прав), які проводилися на словацьких землях у складі федеративної Чехословаччини від листопада 1989 року до поділу країни («оксамитового розлучення» [36, с. 11]). У межах цього короткого періоду Словаччина поступово відмовлялася від моделі суспільства, заснованій на соціалізмі радянського типу. Цей процес вимагав одночасного формування дієвого громадянського суспільства. Провідною словацькою громадсько-політичною силою цього періоду залишалось об’єднання «Громадськість проти насильства».

Такими, на нашу думку, були передумови формування новітнього словацького громадянського суспільства. Поява з 01.01.1993 року на політичній карті світу нової суверенної держави – Словацької Республіки – започаткувала новий етап розвитку національного громадянського суспільства. Станом на початок 1993 року було зареєстровано близько 6 тис. громадських структур [51, с. 443]. Але «Словаччина

опинилася серед тих постсоціалістичних країн, які набули досвіду авторитарного відкату. Розвиток словацького громадянського суспільства упродовж кількох років (1993–1998) був обтяжений реліктами соціалістичного минулого: напівавторитарне правління націонал-популістів руйнувало підвалини демократії практикою партійного «кумівства», порушенням принципу законності, створенням системи патронажу, роздробленістю політичних еліт, радикалізацією політики. Фактично відбувся авторитарний реверс. Процеси приватизації для «своїх», переслідування незалежних журналістів, насилля над критиками влади тощо віддаляли перспективу євроатлантичної та європейської інтеграції Словаччини. Цю державу через авторитарний стиль управління В. Мечіара порівнювали з Білорусією О. Лукашенка та Сербією С. Мілошевича» [19, с. 52].

«Фактична „приватизація” держави партійною машиною Руху за демократичну Словаччину В. Мечіара призвела до повного домінування в політико-владних відносинах політичного чинника» [46, с. 12]. Прем'єр-міністр В. Мечіар демонстрував амбівалентне, інколи – відверто негативне ставлення до словацького «третього сектора». У 1996 році уряд навіть впроваджував дискримінаційні акти щодо «третього сектора» (реакцією була антиурядова громадська кампанія «Третій сектор SOS» з вимогами скасувати обмежувальні норми). Погодимось з В. Ткаченком, що, з одного боку, режим Мечіара перешкоджав поступальному розвитку словацького суспільства, але з іншого – він спровокував посилення ролі громадського сектора в проведенні модернізації; саме «зростання незадоволення суспільства стало причиною поглиблення взаємодії та об'єднання зусиль різноманітних громадських організацій» [51, с. 446].

Свого часу Словаччина не мала відповідника польської «Солідарності» чи українського «Народного руху України за перебудову»; антикомуністична опозиція не була в цій країні сильною; традиції політичної культури не були розвиненими [44, с. 453]. Проте громадянський антимечіарівський рух з'явився як відповідь на новітню диктатуру та потенційну загрозу втрати інтеграційних перспектив.

«Словацький Майдан»-1998 як мирна акція, спрямована на електоральну ротацію, фактично оформив громадянське суспільство, розбудив активність словаків, почав видозмінювати їх політико-правову ментальність. Прикладом дієвого впливу громадського сектора Словаччини на політичну модернізацію країни став рух за чесні, відкриті вибори «ОК'98» (названий за роком виборчої кампанії, результати якої змінили вектор розвитку країни). «ОК'98» – це відкрита, непартійна ініціатива з метою покращення інформованості виборців про парламентські та муніципальні вибори 1998 року, а також збільшення явки виборців. Були залучені тисячі волонтерів, підготовлено понад шістдесят інформаційних, освітніх і моніторингових проєктів. Наприклад, проєкт «Дорога для Словаччини» («Cesta pre Slovensko») – це 15-денний марш 850-а містами та селищами, упродовж якого 350 активістами було роздано виборцям понад 500 тис. брошур, проведено десятки публічних заходів, спрямовані на забезпечення вільного волевиявлення. Особливий акцент робився на необхідності реалізації вибору на користь європейської інтеграції.

Цінність виборчої кампанії-1998 для розвитку словацького громадянського суспільства – в об'єднанні довкола електоральних ініціатив багатьох НУО. Завдяки їм явка виборців була однією з найбільших за усю історію виборів у Словаччині – 83 %. Було досягнуто основної мети – не допустити до влади партій, які перешкоджають європейській та євроатлантичній інтеграції. Переможний результат закріпився в 1999 році перемогою Р. Шустера над В. Мечіаром на президентських виборах. Те, що громадянське суспільство згуртувалося навколо спільної європейської ідеї, уможливило повернення Словаччини в європейський ціннісний простір.

До фінішного етапу прийняття Словаччини до ЄС та НАТО громадянське суспільство зросло кількісно. Лише громадських організацій, фондів, асоціацій у 2003 році налічувалося понад 22 тис. [51, с. 443]. Їх потенціал влада використала найперше задля зростання лояльності словаків до НАТО. Позаяк у словаків спершу була недостатня підтримка цього блоку (близько 35 % [43]), то уряд активно залучив

НУО до інформаційної кампанії щодо необхідності приєднання країни до військово-політичного союзу. В результаті за короткий час підтримка сягнула понад необхідні 50 % виборців, а станом на березень 2002 року досягла 61 % [60, с. 6]. Уважаємо, що членство Словаччини в ЄС і НАТО могло не відбутися, якби не тогочасне згуртування словацького суспільства. Саме громадський сектор відіграв консолідуючу роль у Словаччині в умовах прискореної суспільно-політичної модернізації та здійснення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. За образною характеристикою І. Ткаченка, «громадський сектор виявився справжнім локомотивом словацького суспільства на шляху європейської інтеграції у посткомуністичну добу» [51, с. 445].

Прийняття до ЄС, на перший погляд, мало б зумовити новий активний підйом Словаччини та її громадянського суспільства. Водночас саме в перші роки членства в ЄС загострилися проблеми, на які слушно вказав Г. Месежніков: «схильність до корупції та “кумівства” у процесі розподілу державного бюджету й коштів із державних джерел, зокрема фондів ЄС» [31, с. 44]. Кількісно структури громадянського суспільства зросли, у 2010 році їх налічувалося близько 37 тис. [51, с. 443], але особливої їх активності в протидії неформальній інституціоналізації держави нами не зафіксовано. Тільки резонансні корупційні скандали («Gogila», «Sasanka») перед виборами 2012 року стали детонаторами чергової активності «третього сектора». Тоді відбулася низка антикорупційних протестів, на яких ми зупинимося нижче.

Окрім періоду авторитаризму В. Мечіара, словацька влада завжди тісно співпрацювала з інституціями громадянського суспільства та поважала незалежність «третього сектора» [51, с. 444]. Неприйнятним в новітній Словаччині вважалося й вважається прийняття норм, які б ущемляли громадянське суспільство. Наприклад, ультраправа партія «Котлеба – Народна партія Наша Словаччина» у 2016 році ініціювала законопроект щодо внесення змін до законодавства про НУО, які фінансуються з-за кордону. Їх пропонували на проросійський ктшалт уважати

«іноземними агентами» та обліковувати у спеціальному реєстрі. Проте на відміну від Росії, чи Угорщини, які запровадили такі дискримінаційні норми, уряд та Національна Рада Словацької Республіки¹⁹ відхилили таку ініціативу, як невідповідну стандартам демократії.

Зауважимо: від 2015 року законодавчо унормовано, що якщо впродовж року компанія пожертвувала кошти на суму 0,5 % від сплачених податків, то може ще 2 % своїх податкових зобов'язань спрямовувати на НУО. Якщо ж розмір пожертви був менший за вказані 0,5 % чи узагалі не робилися, то суб'єкт оподаткування все ж може призначити 1 % своїх податків на потреби «третього сектора». Водночас організаційна спроможність НУО є невисокою через нестачу фінансів [105, с. 222], невеликий обсяг фінансування з-за кордону [105, с. 224].

За даними на 2016 рік у Словаччині налічувалося понад 48 тис. НУО, абсолютна більшість з яких – громадські об'єднання (понад 45 тис.), решта – неінвестиційні фонди та ін. [105, с. 221]. Цифри ніби-то значні, але все ж, як слушно відзначає політолог М. Лендшел, формування громадянського суспільства в Словаччині відбувалося повільніше, аніж у Польщі та Чехії [30].

Словаччина уже кілька років поспіль накопичує протестний потенціал. Ці процеси увиразнилися в масових акціях протесту на початку 2018 року. Поруч із румунським, словацьке громадянське суспільство постає як найактивніший актор антикорупційної протидії в країнах ЦСЄ. Проаналізуємо антикорупційну силу впливу громадянського суспільства Словаччини.

Відзначимо: сприйняття Словаччини у світі динамічно змінюється. Якщо в 1997 році Держсекретар США М. Олбрайт називала її «чорною дірою в серці Європи», то у 2007 році про Словаччину вже говорили як про «татринського тигра» (за аналогією з прогресивними «азійськими тиграми»), а на початку 2018 року її оцінювали як автократичну мафіозну державу. Було сподівання, що вступ до ЄС

¹⁹ Цю ініціативу підтримали лише 18 зі 150 депутатів.

безповоротно змінить розвиток Словаччини. Проте, після доєднання до європейських і євроатлантичних інтеграційних об'єднань корупція, клієнтизм, фаворитизм та інші неформальні деструктивні практики зберігаються [19, с. 52].

Громадянське суспільство є тим актором, який, як свідчить закордонний досвід, здатен протидіяти неформальній інституціалізації політики. На думку А. Павелка, «громадянське суспільство Словаччини відіграє важливу роль у боротьбі з корупцією. Антикорупційні НУО підвищували обізнаність громадськості щодо негативних наслідків корупції, виступали за важливі законодавчі зміни та разом зі словацькими медіа взяли на себе роль контролю за урядом» [94]. Провідними антикорупційним НУО Словаччини є Transparency International Slovensko та Aliancia Fair-play. Вони спеціалізуються на розслідуваннях випадків корупції та законопроектних ініціативах [19, с. 52].

Простір для антикорупційних ініціатив громадянського суспільства вбачаємо, найперше, в посередніх результатах Словаччини в щорічному Індексі сприйняття корупції: 2012 – 46, 2013 – 47, 2014 – 50, 2015 – 51, 2016 – 51, 2017 – 50, 2018 – 50-ть балів. За результатом 2017 року – це 54-е місце серед досліджуваних країн світу, 2018 – уже 57-е місце. У межах ЄС – це невисокі позиції, але позаду Словаччини перебувають ще кілька держав-учасниць ЄС (Італія, Хорватія, Румунія, Греція, Угорщина, Болгарія). Втім, такий результат свідчить не про стабільність, а радше про стагнацію Словаччини, яка може до 2020 року за такої корупційної динаміки опинитися на найгірших в ЄС позиціях. Кількість засуджених за корупцію за 2015–2017 роки знизилася, а 94 % винесених вироків передбачають лише умовне покарання; абсолютна більшість розкритих справ стосувалася побутової корупції в розмірі до 100 євро [55]. За період 2014–2017 роки лише чотири виборні посадові особи були визнані винними у корупції: один очільник села і три місцеві радники [107]. Відзначимо, що слідство у Словаччині періодично ведеться щодо високопосадовців, але справи часто закриваються. Прикладом може слугувати

справа щодо міністра освіти Л. Шігеті щодо отримання урядової субсидії на 116 тис. євро, яка була порушена ще у 2006 році [66; 84].

Корупційні справи проти топ-чиновників у Словаччині слухаються дуже довго. Так, лише після десяти років слідства та судових розглядів у жовтні 2017 року вперше в історії Словаччини було притягнуто до відповідальності двох високопосадовців [74]. Екс-міністр будівництва М. Янушек та екс-міністр регіонального розвитку І. Штефанов ув'язнені відповідно на 12 і 9 років, а також виплатять штраф 30 тис. євро за порушення процедури оголошення тендеру, розміром 120 млн євро. У тендері, оголошеному ними з порушеннями, «перемогла» компанія, наближена до керівництва Словацької національної партії.

Виділимо три «хвилі» антикорупційних протестів у Словаччині, організовані громадянським суспільством: 1) у лютому – березні 2012 року (після словацького варіанту «касетного скандалу»); 2) низка протестів у квітні – вересні 2017 року із вимогами відставки через корупцію уряду Р. Фіцо; протестувала найперше молодь; 3) у лютому – березні 2018 року після вбивства журналіста-розслідувача Я. Куцяка [17, с. 52]. Проаналізуємо кожен з цих антикорупційних «хвиль».

1. У 2011 році Словаччині вибухнув свій, схожий на український, «касетний скандал». Він був зумовлений оприлюдненням протоколів прослуховування спецслужбами (кодова назва «Gorilla») державних високопосадовців (найперше, екс-прем'єра М. Дзурінди періоду його другої урядової каденції, 2010–2012 рр.). Ці записи дозволи припустити існування топ-корупції, наявність корупційних змов між політиками та представниками великого бізнесу [5]. Йшлося про надання державних замовлень певним бізнес-структурам в обхід відкритих конкурсів, надання особливих умов для приватизації об'єктів державної власності. Наприклад, саме за прем'єрства М. Дзурінди концерн «Penta» почав контролювати значну частину словацької медицини. Водночас відзначимо, що поліція та прокуратура уважали оприлюднені записи сфальшованими.

Згадані корупційні підозри були озвучені саме в часі проведення парламентської виборчої кампанії (дострокові вибори 10.03.2012 р.). Йшлося про те, що «Penta» фактично купує окремих словацьких політиків, забезпечуючи собі надійне лобі в парламенті. Це звинувачення торкнулося низки партій. Тоді акції протесту громадянського суспільства об'єднали понад десять тисяч словаків. Попри складні погодні умови (низька температура повітря) на початку лютого 2012 року поліція розганяла протестувальників від будівлі парламенту не лише сльозогінним газом, а й водометами. Силові органи продовжували протидіяти громадянському суспільству й за день до згаданих виборів. Понад тисячу осіб, протестуючи проти корупції словацьких високопосадовців, намагалися пройти до будівлі парламенту, але були розігнані сльозогінним газом, собаками, гумовими кийками тощо [19, с. 53].

2. Протести у квітні, червні та вересні 2017 року студентської та навіть школярської молоді. Ініціаторами акції були 18-річні словаки, які змобілізували протестувальників через соціальні мережі. Вихід ініціативи саме від молоді засвідчує поступовий прихід в політику покоління, народженого в часі переходу до європейських цінностей, і яке готує їх просувати. Так, у квітні 2017 року в Братиславі відбулися протести за відставку прем'єр-міністра Р. Фіцо та його кабінету, а також спеціального (антикорупційного) прокурора [85]. Примітно, що як і в випадку з румунським президентом К. Йоганнісом, глава Словаччини А. Кіска підтримав протестувальників. У червні 2017 року протести були спрямовані найперше проти міністра внутрішніх справ Р. Каліняка [106], запідозреного у ділових відносинах із забудовником Л. Баштернаком (щодо останнього велося слідство за підозрою в податковому шахрайстві). Основними гаслами протестувальників були «Каліняк, йди у відставку», «Залиште нашу державу в спокої». У вересні 2017 року протести продовжилися з найпершою вимогою відставки Р. Фіцо.

3. Вбивство журналіста-розслідувача корупції Я. Куцяка²⁰ наприкінці лютого 2018 року спричинило найбільшу за останню чверть століття політичну кризу в Словаччині. Це перше в Словаччині вбивство журналіста-розслідувача детонувало в суспільстві протестний антикорупційний механізм. Куцяк шукав підтвердження, що представники італійської мафії завдяки двом радникам прем'єр-міністра Словаччини Р. Фіцо мали доступ до уряду та таємної інформації. Також журналіст шукав словацькі зв'язки в «Панамських документах». Куцяк розслідував податкові шахрайства, фігурантами яких були топ-менеджери з налагодженими зв'язками з керівною в Словаччині лівоцентристською партією «Курс – соціальна демократія». Він розкривав корупційні схеми на сході Словаччини (махінації з субсидіями ЄС, виділеними на розвиток словацького сільського господарства), які, як припускав журналіст, були пов'язані з калабрійським мафіозним синдикатом «Ндрангета»²¹.

Поштовхом для громадського активізму протестного типу було не лише посягання на життя журналіста-розслідувача, але й поведінка прем'єр-міністра Р. Фіцо щодо цього злочину: під час прес-конференції він поклав на стіл мільйон євро готівкою, пообіцявши так винагородити за інформацію про вбивць Я. Куцяка. У такій поведінці високопосадовця вбачаються паралелі з мафією як неформальним деструктивним інститутом [19, с. 54]. За словами Президента Словаччини А. Кіски: «Сьогодні недовіра людей до держави є занадто великою. Це виправдано. Багато людей вважають, що трагедія вбивства Куцяка та його нареченої в багатьох аспектах відбиває словацьку реальність. Це жахлива візитівка нашої країни після 25-річного існування. Щось погане приховане під поверхнею, щось погане в основі нашої держави» [55].

²⁰ Я. Куцяк працював на порталі Aktuality.sk, який належить словацькому відділенню німецького медійного концерну «Ringier Axel Springer».

²¹ Це могутнє італійське кримінальне угруповання свого часу контролювало політичну та судову систему Італії. Сьогодні воно вийшло за державні кордони у ті країни, де відчувається слабкість формальних інститутів політики, еліта схильна до корупції, а також відсутня солідарність громадянина та влади.

Від 28.02.2018 року акції протесту, організовані найперше рухом «За чесну Словаччину», стали найбільшими після подій 1989 року акціями протесту в історії Словаччини. Як і під час протестів-1989, мітингарі символічно дзвеніли зв'язками ключів, символізуючи цим вимогу змін. Понад 25 тис. словаків вийшли на мирний марш 2 березня. У мітингах під гаслом «Атака журналістів – напад на всіх нас» 9–10 березня вже взяли участь понад 120 тис. протестувальників, з яких близько 60 тис. – у Братиславі; 16 березня – понад 65 тис. у Братиславі та велелюдні акції у багатьох містах Словаччини. Тиск громадянського суспільства зумовив відставку міністра внутрішніх справ Р. Каліняка, а за кілька днів – і прем'єр-міністра Р. Фіцо. Водночас, ситуація з топ-корупцією навряд кардинально зміниться, адже право на формування уряду збереглося за словацькими соціал-демократами (П. Пеллегріні), а Р. Фіцо продовжуватиме очолювати партію. Тому словацьке громадянське суспільство вимагало проведення дострокових виборів задля якнайповнішого очищення влади. Якщо на початку акцій протесту-2018 йшлося лише про відставку уряду Фіцо, то згодом було поставлено питання про притягнення Р. Фіцо до кримінальної відповідальності та дострокову ротацію парламенту.

Відзначимо, що відставка прем'єр-міністра Словаччини не зупинила протести: після двотижневої перерви 4.04.2018 р. протести за участю близько 50 тис. осіб були відновлені з вимогою відставки очільника чеської поліції Т. Гашпара [11]. Це стало продовженням серії громадянських протестів «За порядну Словаччину», який є вимогою глибокого політичного очищення країни від корупції та непрозорості влади. Велелюдні протести відбулися в Братиславі та Гуменному 15.04.2018 р., тобто через сім тижнів після вбивства Я. Куцяка протести не зупинилися. Серед основних вимог – більш рішуча боротьба держави з корупцією, відставка нового глави поліції та спеціального прокурора, які не досягли успіху в розслідуванні справи про убивство журналіста. Основне гасло протесту – «Словаччина повинна бути країною, де карається корупція, а не сміливість». Відставка в березні 2018 року згаданих вище високопосадовців (Р. Фіцо, Р. Каліняка) не відновила довіру словаків до влади,

найперше через відсутність поступу в розслідуванні згаданого вбивства. 27.04.2018 р. відбулися наступні велелюдні протести, результатом якого стало підписання петиції про дострокові вибори у Словаччині (чергові вибори мали б відбутися у 2020 році). Вже є очевидним, що вбивство Я. Куцяка детонувало протестний потенціал словаків задля очищення суспільства від корупції.

Можна провести певні паралелі Р. Фіцо з угорським прем'єр-міністром В. Орбаном. І перший, і другий в організації акцій протесту вбачають «руку Сороса», а потенційних протестувальників уже традиційно в дусі неліберальної демократії прийнято «попереджати» [108] про можливі провокації на акціях протесту задля їх утримання від участі в них. Такі антитехнології стримування протестувальників застосовувалися, до прикладу, й в Україні під час Євромайдану: тоді головним «аргументом» влади була ймовірність зараження туберкульозом, вірусними інфекціями в місцях масового скупчення протестувальників.

Протести 2018 року є виступом організованого словацького громадянського суспільства супроти того, щоб не допустити переродження Словаччини на ще одну європейську автократію, підконтрольну олігархату. Очевидним є, що Словаччина потребує не лише перезавантаження влади, а і якнайшвидшої деполітизації поліції та прокуратури. Це засвідчує відсутність досі справді великих судових справ про корупційні зловживання, що викликає питання: чи можливим у Словаччині є проведення незалежного розслідування компетентними органами; чи відсутній на ці органи тиск влади? Ці питання потребують окремого дослідження, які доцільно розглядати в контексті курсу нового глави держави – ноовибраної опозиціонерки З. Чапутової.

Висновки до розділу 2.

1. Угорське громадянське суспільство формується з перервами від середини ХІХ століття. На тлі інших країн ЦСЄ воно відзначається деякою апатичністю, індивідуалістичністю, бо ні в другій половині ХХ століття, ні нині не

створено цілісного громадського руху. Результатом цього стало поглиблення нинішніх авторитарних тенденцій (неліберальна демократія В. Орбана), від 2010 року спостерігається наступ держави на громадянське суспільство. Наростає аполітичність угорців, знижується загальна стійкість НУО.

Потреба в активному громадянському суспільстві зумовлена накопиченим вузлом проблем, фактичним корупційним «захопленням держави». При цьому антикорупційна активність громадянського суспільства вкрай низька: моніторинг протестів в Угорщині засвідчив лише два сплески антикорупційних протестів – у 2014 і 2015 роках; незначними були й інші ініціативи (моніторингові, законопроектні тощо). Приклад Угорщини показує, як громадянське суспільство, котре розвивалося після падіння комунізму, узалежнилося від держави та поступово вимушено віддаляється від громадських потреб та інтересів. Не розвинутою є культура співпраці між акторами громадянського суспільства, існує дефіцит довіри між ними, не накопичився необхідний колективний соціальний капітал.

2. Формування громадянського суспільства в Польщі розпочалося ще від XVIII–XIX століть і було пришвидшене першою хвилею демократизації (1918–1932). Особливістю Польщі є те, що упродовж усього часу підконтрольності СРСР тут проявлявся значний спротив, великою була роль церкви, католицької ліберальної інтелігенції, сильним був дисидентський рух. Це сприяло формуванню альтернативної соціально-політичної культури та свідомості.

Хоч нині в громадськості добре сформовані антикорупційні цінності, але польське громадянське суспільство не можна вважати активним у протидії корупційним практикам співвідносно обсягам корупції в країні. Найбільшими є антикорупційні ініціативи Фондації ім. Стефана Баторія, Гельсінського Фонду з прав людини, Асоціації лідерів локальних громадських груп, Transparency International – Polska та ін. Водночас громадськість вкрай нечасто мобілізується проти корупції. Це не свідчить про соціально-політичну пасивність поляків, бо останнім часом було

багато велелюдних акцій (щодо реформи судоустрою, жорсткішання законодавства про аборти та ін.), але тема корупції поки що не набула протестного звучання.

3. Формування елементів раннього громадянського суспільства у Чехії припадає на кінець XVIII століття. Великий вплив на його становлення мала перша хвиля демократизації (1918–1939). Завдяки тому, що від Австро-Угорської імперії і до початку Другої світової війни на чеських землях лібералізм, плюралізм і демократія підтримувалися чехами, сформувалася стійка традиція громадянської взаємодії, реанімована в ході демократичного транзиту.

Попри те, що вже три останні десятиліття чеські уряди протидіють корупції, а громадянське суспільство активно лобіює антикорупційні ініціативи, рівень топ-корупції залишається високим, а корупційний прагматизм характеризує поведінку чехів від побутового до соціально-політичного рівнів. За істотних проблем корупційного характеру в Чехії, у цій країні донедавна антикорупційні протести були нечастими. Вони активізувалися у 2017–2018 роках, причому причиною більшості з них є одна і та ж постать корумпованого політика: спершу міністра фінансів, а нині прем'єр-міністра Чехії А. Бабіша. Як значні відзначимо антикорупційні ініціативи платформи «Реконструкція держави» («RotS»), «Frank Bold», «Центру прикладної економіки» («Zindex»), «Відродження» («Oživení»), Transparency International – Česká republika. Вважаємо, що без акторів громадянського суспільства в Чехії унеможливилось б публічне обговорення проблеми корупції та змушування політиків уважати ці питання релевантними.

4. На формування громадянського суспільства Словаччини вплинула тривала відсутність власної державності чи автономії. Елементи протогромадянського суспільства вбачаються в зародженому на словацьких землях наприкінці XVIII століття просвітницько-культурному русі, який розвивався до Першої світової війни. У міжвоєнний період різні форми громадського активізму еволюціонували, але були зліквідовані встановленням прорадянського режиму. Словацький дисидентський рух був слабшим за чеський. Чинниками розвитку словацького громадянського

суспільства були демократичні реформи, проведені на словацьких землях у складі федеративної Чехословаччини (1989–1993), а також авторитарний відкат (1993–1998). Режим В. Мечіара хоч і став перешкодою поступу словацького громадянського суспільства, але спровокував посилення ролі громадського сектора в проведенні подальшої модернізації (інтеграційні перспективи).

Провідними антикорупційними НУО Словаччини є Transparency International Slovensko й Aliancia Fair-play (спеціалізуються на розслідуваннях кейсів корупції та законопроектних ініціативах). За останні роки фіксується стагнація щодо протидії корупції в Словаччині. Словацьке громадянське суспільство, поруч із румунським, нині найактивнішими акторами антикорупційної протидії в країнах ЦСЄ (протестна складова). Виділяємо три «хвилі» антикорупційних протестів, організовані громадянським суспільством: 1) лютий – березень 2012 року (після словацького варіанту «касетного скандалу»); 2) квітень – вересень 2017 року (вимоги найперше молоді щодо відставки через корупцію уряду Р. Фіцо); 3) лютий – квітень 2018 року (зумовлені вбивством журналіста-розслідувача Я. Куцяка та подальшим неефективним розслідуванням цього резонансного вбивства). Протести-2018 стали виступом організованого словацького громадянського суспільства, щоб не допустити переродження Словаччини на ще одну європейську автократію, підконтрольну олігархату.

Список використаних джерел до розділу 2.

1. Арато, А. (1995). Концепция гражданского общества: восхождение, упадок и воссоздание – направления для дальнейших исследований. *Полис*, 3, 48-57.
2. Банахевич, Ю. (2017). *Польша і корупція: Життя чиновників «відкривають» законом*. Available from <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2222765-polsa-i-korupcia-zitta-cinovnikiv-vidkriut-zakonom.html>

3. Бевзюк, Є. В. (2013). Становлення та утвердження «Чеської матиці» як національно-просвітницького центру на землях Богемського королівства. *Гілея*, 72, 200–206.
4. Боровець, І. (2012). Словацький національно-політичний рух у другій половині ХІХ ст.: внутрішня диференціація та пошук зовнішніх союзників. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, 3, 140-154.
5. Бутирський, З. (2011). *У Словаччині вибухнув «касетний скандал»*. Available from <http://p.dw.com/p/13avK>
6. Вонсович, Г. Б. (2012). Еволюція уявлень про громадянське суспільство в період постсоціалістичної модернізації у країнах ЦСЄ (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття). In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 6-9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
7. Газін, В. П. (2012). Історична долі ЦСЄ: до і після комунізму. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 3-6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
8. Гайданка, Є. І. (2014). Плюралізація партійної системи Польської Республіки: передумови та етапи становлення. *Грані*, 5, 157-161.
9. Грицак, Я. (2017). *Як Україна – не Росія, так і Польща – не Угорщина*. Available from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/12/11/151796/>
10. Задорожний, І. (2010). Трансформація політичної системи Польщі в умовах переходу до демократії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, Соціологія, Філософія*, 14, 174-179.
11. Зайцев, Б. (2018). *Перезавантаження Словаччини: чому відставка прем'єра не зупинила протести*. Available from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/04/6/7080022/>

12. Зеленюко, Г. (2007). Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 10, 86-100.
13. Зеленюко, Г. І. (2003). *«Навздогінна» модернізація: досвід Польщі та України*. Київ: Критика.
14. Зеленюко, Г. І. (2007). *Інституціоналізація громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи та України)*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
15. Зеленюко, Г. І. (2007). *Політична матриця громадянського суспільства: досвід країн Вишеградської групи та України*. Київ: Знання України.
16. *Зрозуміти словаків* (2011). Available from http://www.vgolos.ua/articles/zrozumity_slovakiv_108448.html?print
17. Кабанцева, І. А. (2018). Антикорупційна протидія громадянського суспільства в країнах Вишеградської групи. In *Матеріали всеукраїнського круглого столу із міжнародною участю «Європа: виклики для України»* (pp. 49-52). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.
18. Кабанцева, І. А. (2018). Неформальний конструктивний інститут громадянського суспільства vs неформальний деструктивний інститут корупції: польський досвід міжінституційного протистояння. *Політичне життя*, 2, 36-43.
19. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. «Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін»*, 23, 51-56.
20. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Угорщини як актор протидії корупції: можливості для діяльності в умовах наростання неоавторитарних тенденцій. *Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія Міжнародні відносини*, 2, 134-140.

21. Кабанцева, І. А. (2018). Роль інституту громадянського суспільства у протидії корупції: можливості та труднощі. In Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих учених *Соціально-політичні проблеми сучасності* (pp. 41-42). Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.
22. Кабанцева, І. А. (2018). «Третій сектор» Чехії як актор антикорупційної протидії. *Політичне життя*, 3, 21-26.
23. Каплюк, К. (2014). *Понад десять тисяч угорців протестували проти корупції*. Available from <http://p.dw.com/p/1DjsA>
24. Кірілі, П. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Модель посткомуністичної трансформації Чеської Республіки* (pp. 16-30). Київ: Стилос.
25. Кіш, Є. (2013). Особливості формування громадянського суспільства Угорщини у ХХ столітті. *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія Історія*, 1 (30), 99-103.
26. Кіш, Є. (2014). Політичні цінності громадянського суспільства Угорщини. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*, 4-5 (72-73), 362-376.
27. *Корупційний скандал в Польщі: нові версії* (2003). Available from <http://ru.telekritika.ua/column/2003-02-05/1012>
28. Кукуруз, О. В. (2008). *Політична опозиція в Україні та Республіці Польща в умовах демократичної трансформації: порівняльний аналіз*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.
29. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*. Київ: Юридична думка.
30. Ленд'єл, М. О. (2011). *Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи*. Ужгород: Мистецька лінія.

31. Месежніков, Г. (2013). Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз. In Г. Перепелиця (Ed.), *Посткомуністичні трансформації у Словаччині* (pp. 31-46). Київ: Стилос.
32. Малацай, І. В. (2003). *Словацький національно-патріотичний рух (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.)*. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
33. Мандрик, І. О. (2012). Організація системи державного управління Угорщини у перші роки дуалізму (1887–1871). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*, 29, 67-73.
34. Марадик, Н. (2009). Особливості процесу переходу до демократії в Чеській республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, соціологія, філософія*, 13, 125-128.
35. Марадик, Н. (2009). Тенденції та перспективи розвитку громадянського суспільства в Чеській Республіці. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Політологія, Соціологія, Філософія*, 12, 164-168.
36. Марадик, Н. В. (2009). *Перехід до демократії в Чеській Республіці*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
37. Науменко, Д. (2015). *Як боролися з корупцією Естонія та Польща*. Available from https://ukr.lb.ua/economics/2015/05/18/305287_yak_borolisya_z_koruptsiieyu_estoniya.html
38. Нечитайло, В. В. (2012). Політична опозиція як важливий інститут політичної системи: польський урок для України. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 17-20). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.
39. Приходько, В. П. (2002). Трансформація масових громадянських рухів у Чехії та Словаччині в 1990–1991 рр.: порівняльний аналіз партійно-політичної структуризації. *Carpatica – Карпатика*, 16, 283-293.

40. Ріхачкова, В., Криж, В. (2015). Чеська Республіка: прозорість політичних інституцій та роль європейських інтеграційних процесів у підвищенні їх відкритості. In *Шлях до ЄС Вишеградських країн: уроки для України* (pp. 22-37). Київ: Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва».

41. Семенова, В. В. (2012). Особливості формування інститутів громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 34-38). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

42. Сидоржевський, М. (2017). *В Угорщині ухвалили жорсткий закон щодо фінансування неурядових організацій*. Available from <http://p.dw.com/p/2ecEQ>

43. Сірук, М. (16 берез. 2010). Як у Словаччині подолали «кучмізм»: уроки для України. *День*.

44. Скриль, С. А. (2016). Становлення громадянського суспільства у державах Центральної та Східної Європи наприкінці ХХ ст. *Молодий вчений*, 10 (37), 452-455.

45. Смірнова, В. В. (2012). Особливості формування інститутів громадянського суспільства в країнах Центрально-Східної Європи. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 34-38). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка.

46. Стойко, О. М. (2006). *Особливості реформування політико-владних відносин у перехідних суспільствах (на прикладі країн Вишеградської групи)*. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

47. Супрун, О. (2018). *Венеціанська комісія закликає Угорщину скасувати пакет законів проти мігрантів*. Available from <http://www.unn.com.ua/uk/news/1737662-venetsianska-komisiya-zaklikaye-ugorschinu-skasuvati-paket-zakoniv-proti-sorosa>

48. Телегуз, А. В. (2009). *Роль незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» у творенні новітньої Польської держави (1980–1991 рр.)*. Київ: Дипломатична академія України при МЗС України.
49. Ткач, Д. (2016). Уроки Угорської революції 1956 року. *Зовнішні справи*, 9, 19-23.
50. Ткач, Д. І. (2004). *Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.
51. Ткаченко, І. В. (2015). *Громадський сектор у Словаччині: досвід суспільної модернізації*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 441-448). Київ: Фенікс.
52. Ткаченко, І. В. (2015). *Особливості функціонування громадянського суспільства у Чеській Республіці*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 277-284). Київ: Фенікс.
53. Ткаченко, І. В. (2017). *Досвід Словаччини в консолідації постсоціалістичного суспільства*. Available from <http://www.kontrast.org.ua/news/2529.html>
54. Турута, Е. (2013). Формирование гражданского общества и становление демократии в Центральной и Восточной Европе. *Закон и жизнь*, 9.3, 241-245.
55. Ферзек, К. (2018). *Як вбивство журналіста спричинило у Словаччині політичну кризу*. Available from <http://p.dw.com/p/2tllK>
56. Хвацький, М. (2013). *Центральне антикорупційне бюро: польський досвід протидії корупції*. Available from <http://corruptua.org/2013/07/tsentralne-antikoruptionsiye-byuro-polskiy-dosvid-protidiyi-koruptionsiyi/>
57. Чекаленко, Л. Д. (2012). Специфіка формування громадянського суспільства в Республіці Польща. In *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи*, 261-272.

58. Чміль, І. І. (2016). *Становлення, функціонування і трансформація суспільно-політичних рухів у політичні партії (на прикладі країн Центрально-Східної Європи)*. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка.
59. Шатилов, М. (2013). Чехія: корупція як засіб проти корупції. <http://p.dw.com/p/19DIx>
60. *Шлях Словаччини до НАТО* (2007). Київ: Демократичні ініціативи.
61. Якименко, Ю. (2017). Еволюція опозиції у Республіці Польща. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія Філософсько-політологічні студії*, 15, 213-220.
62. Baczko, A., Ogrocka, A. (2008). *Wolontariat, filantropia i 1%. Raport z badań*, Stowarzyszenie Klon/Jawor, Warszawa: Trust for Civil Society in Central and Eastern Europe CEE i Fundację im. Stefana Batorego.
63. Belokurova, E. (Ed.) (2017). *2016 Report on the State of Civil in the EU and Russia*. Berlin: EU-Russia Civil Society Forum.
64. Beswick, E. (2018). *Hungary's ranking slides in latest Corruption Perceptions Index*. <http://www.euronews.com/2018/02/21/hungary-s-ranking-slides-in-latest-corruption-perceptions-index>
65. Dunai, M. (2018). *Hungary approves 'STOP Soros' law, defying EU, rights groups*. Available from <https://www.reuters.com/article/us-hungary-soros/hungary-approves-stop-soros-law-defying-eu-rights-groups-idUSKBN1JG1VN>
66. *Exminister Szigeti je nevinný, podľa súdu podvod nespáchal* (2017). Available from <https://domov.sme.sk/c/20649137/byvaly-minister-szigeti-je-nevinny-podla-sudu-podvod-nespachal.html>
67. Friszke, A. (1997). *The March 1968 Protest Movement in Light of Ministry of Interior Reports to the Party Leadership*. Available from: <http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol1no1/friszke.html>

68. Gliński, P. (2003). Polska po przejściach. Barometr społeczno-ekonomiczny. In Deniszczuk M., Supińska J. (Eds.), *Sektor obywatelski w słabej demokracji* (pp. 22-30). Warsaw: Stowarzyszenie Studiów i Inicjatyw Społecznych.
69. Górzyński, O. (2018). *Unijne miliony dla rodziny premiera. Tak bogaci się klan Orbanów*. Available from <https://wiadomosci.wp.pl/unijne-miliony-dla-rodziny-premier-tak-bogaci-sie-klan-orbanow-6219509262956161a>
70. Grabowska, M., Mocek, S. Wnuk-Lipiński, E. (2010). *Podstawowe dane o stowarzyszeniach i społecznych podmiotach wyznaniowych działających w 2008 r.* Warszawa: Departament Badań Społecznych.
71. Heeks, R. (2015). *Understanding Success and Failure of Anti-Corruption Initiatives*. Available from <https://www.cmi.no/publications/file/3978-understanding-success-and-failure-of-anti.pdf>
72. Herbst, J., Gumkowska, M., Radecki, P. (2010). *Podstawowe fakty o organizacjach pozarządowych. Raport z badań 2008*. Warszawa: Stowarzyszenie Klon/Jawor.
73. Hetterich, R. (2016). Czech Public Procurement: the Fight Against Corruption. *Post-Communist Reform in the Czech Republic: Progress and Problems*, 4, 35-43.
74. *Historic verdict as first ex-ministers were sentenced for the bulletin-board tender* (2017). Available from <https://spectator.sme.sk/c/20675424/historically-first-ex-ministers-were-sentenced-for-the-bulletin-board-tender.html?ref=av-center>
75. Hooghe, M., Quintelier, E. (2013). Political Participation in European Countries: The Effect of Authoritarian Rule, Corruption, Lack of Good Governance and Economic Downturn. *Comparative European Politics*, 12 (2), 209-232.
76. *Hungary Corruption Index* (2018). Available from <https://tradingeconomics.com/hungary/corruption-index>

77. *Hungary Premier Orban Sticks to Maverick Path as US ties sour* (2014). Available from www.bloomberg.com/news/articles/2014-12-15/hungary-premier-orban-sticks-to-maverick-path-as-u-s-ties-sour
78. *Hungary: Local Win Gives Opposition Hope Against Orban* (25 Feb. 2018). The New York Times.
79. Hunyadi, B., Wessenauer, V. (2017). Hungary: Advanced Negative Trends. In *2016 Report on the State of Civil in the EU and Russia*. Berlin: EU-Russia Civil Society Forum.
80. *Initiatives and practices of the Czech Republic in the area of prevention of corruption* (2011). https://www.unodc.org/documents/treaties/UNCAC/WorkingGroups/workinggroup4/2011-August-22-24/Replies_to_CU_2011_45/20110513_Czech_Republic_English.pdf
81. Kobylińska, A., Makowski, G., Solon-Lipiński, M. (Eds.) (2012). *Mechanizmy przeciwdziałania korupcji w Polsce. Raport z monitoring*. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych.
82. Kolankiewicz, E., Komorowska, Z., Wasilewska, M. (2008). *Organizacje pozarządowe a fundusze strukturalne*. Warszawa.
83. Kostadinova, T. (2012). *Political Corruption in Eastern Europe*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
84. Kováč, P. (2017). *Why did we have to wait ten years for the verdict in the bulletin-board case?* Available from <https://spectator.sme.sk/c/20675861/why-did-we-have-to-wait-ten-years-for-the-verdict-in-the-bulletin-board-case.html?ref=av-center>
85. Kysel', T. (2017). *Študenti dúfajú, že ich vláda nebude ignorovať. Ďalšie protesty nevyučujú*. Available from <https://www.aktuality.sk/clanok/464277/studenti-dufaju-ze-ich-vlada-nebude-ignorovat-dalsie-protesty-nevylucuju/>
86. Lampart, D. (2015). Skuteczność zwalczania korupcji w Polsce Obronność. *Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, 3(15), 81-92.

87. Lazarová, D. (2015). *A fifth of Czechs consider bribes to be a normal part of life*. <http://www.radio.cz/en/section/curaffrs/a-fifth-of-czechs-consider-bribes-to-be-a-normal-part-of-life>
88. Lestyánszky, Á. (2015). *Péter Juhász: Hungarian authorities won't investigate corruption*. Available from <https://budapestbeacon.com/peter-juhasz-hungarian-authorities-wont-investigate-corruption/news/articles/2014-07-28/orban-says-he-seeks-to-end-liberal-democracy-in-hungary>
89. Makowski, G. (2008). Organizacje pozarządowe i władza publiczna. Drogi do partnerstwa. In: Makowski G., Schimanek T. (Eds.), *Nowe płaszczyzny dialogu obywatelskiego między władzą i organizacjami pozarządowymi w Polsce* (pp. 73-92). Warszawa: Institute of Public Affairs.
90. Makowski, G. (2009). *Zmiana czy stagnacja? Polityka państwa wobec organizacji pozarządowych po wyborach w 2007 r.* In: L. Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk (Eds.), *Demokracja w Polsce 2007–2009*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
91. *Opinie na temat korupcji w Polsce. Komunikat z badań nr 63/2017* (2017). Warszawa: Centrum Badania Opinii Publicznej.
92. *Orban Says He Seeks to End Liberal Democracy in Hungary* (2014). Available from www.bloomberg.com/
93. Osborne, S. P. (Ed.) (2008). *The Third Sector in Europe: Prospects and challenges*. New York.
94. Pawelke, A. (2010). Anti-corruption in Slovakia. The Role of Civil Society. *Romanian Journal of Political Science*, Vol. 10, Iss. 2, 96-117.
95. Pivarnyik, B. (2017). *Hungarian authorities turn a blind eye to fraudulent EU funding applications*. Available from <https://budapestbeacon.com/hungarian-authorities-turn-blind-eye-fraudulent-eu-funding-applications/>

96. Pivarnyik, B. (2018). *It is up to the Chief Prosecutor to investigate Orbán's son-in-law*. Available from <https://budapestbeacon.com/chief-prosecutor-investigate-orbans-son-law/>
97. Plecka, D., Turska-Kawa, A., Wojtasik, W. (2013). Obywatelskie kompetencje polityczne. *Kultura i Edukacja*, 96 (3), 73-97.
98. *Podstawowe dane o sektorze non-profit w 2014 roku* (2017). Available from <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/podstawowe-dane-o-sektorze-non-profit-w-2014-roku,2,5.html#>
99. *Protests in Hungary. Opposing Orban* (20 Nov. 2014). The Economist.
100. Simral, V. (2011). *The Games of the Velvet Revolution: An Integrative Approach to the Transition in Czechoslovakia 1989*. In Perpetual motion? Transformation and Transition in Central and Eastern Europe & Russia / T. Bhambry, C. Griffin, JTO Hjelm, C. Nicholson, OG. Voronina (Eds.). London: School of Slavonic and East European Studies, 115-133.
101. Sipos, Z. (2018). *Hungary: a «samizdat» movement brings independent news to the people*. Available from <https://www.indexoncensorship.org/2018/01/hungary-samizdat-movement-independent-news/>
102. Stone, J. (15 Feb. 2018). Hungary's right-wing government plans law allowing it to ban organisations that help immigrants. *Independent*.
103. Tait, R. (17 Jan. 2018). Czech government resigns as PM fights corruption allegations. *The Guardian*.
104. Tait, R. (22 Oct. 2017). Trump-style billionaire populist on brink of power in Czech Republic. *The Guardian*.
105. *The 2016 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2017). Washington: U.S. Agency for International Development.
106. *Thousands of Slovaks protest corruption, demand resignation of interior minister* (2017). Available from https://www.euractiv.com/section/politics/news/thousands-of-slovaks-protest-corruption-demand-resignation-of-interior-minister/?utm_

term=Autofeed&utm_campaign=Echobox&utm_medium=Social&utm_source=Twitter#
link_time=1496727273

107. *TIS: Despite progress, Slovakia still fails to catch corrupt “big fish”*. (2017). Available from <https://spectator.sme.sk/c/20695881/tis-despite-progress-slovakia-still-fails-to-catch-corrupt-big-fish.html>

108. Tomek, R., Laca, P. (2018). *Slovak Premier Sees Soros Behind Plan to Topple His Government*. Available from <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-03-06/slovak-premier-sees-soros-behind-plan-to-topple-his-government>

109. Tumidalski, W. (2018). *Polska spadła w tegorocznym Indeksie Percepcji Korupcji*. Available from: <http://www.rp.pl/Prawo-karne/302229891-Polska-spadla-w-tegorocznym-Indeksie-Percepcji-Korupcji.html>

110. Turska-Kawa, A. (2015). *Psychologiczne determinanty korupcji politycznej*. In A. Turska-Kawa, M. Czaja (Eds.). *Postawy wobec korupcji w samorządzie terytorialnym*. Katowice: Fundacja Akademicka IPSO ORDO.

111. Varga, Á. (2014). *Kleptocracy Banned: The Hungarian Tax Authority Scandal*. Available from <https://www.boell.de/en/2014/11/24/kleptocracy-banned-hungarian-tax-authority-scanda>

112. *Wykaz partii wpisanych do ewidencji partii politycznych* (2018). Available from: http://pkw.gov.pl/322_Wykaz_partii_politycznych

113. Wywiad Cezarego Michalskiego z Jarosławem Kaczyńskim: «PIS nie jest partią niezadowolonych» (21 kwietnia, 2006). *Dziennik*.

114. Zöldi, B. (2014). *Hungarian sociologists' study on corruption voted best in world*. Available from <https://budapestbeacon.com/hungarian-sociologists-study-corruption-voted-best-world/>

115. *2016 Индекс устойчивости организаций гражданского общества – Беларусь* (2017). Available from http://actngo.info/sites/default/files/files/indeks_ustoychivosti_ogo_2016.pdf

РОЗДІЛ 3

АНТИКОРУПЦІЙНІ СТРАТЕГІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У КРАЇНАХ ОСТАННІХ РОЗШИРЕНЬ ЄС

3.1. Громадянське суспільство Румунії: досвід антикорупції.

В період соціалізму Румунія мала одну з найбільш замкнутих і авторитарних систем у ЦСЄ [98, с. 801]. Через агресивний характер режиму Н. Чаушеску тут у період оксамитових революцій в інших країнах ЦСЄ («Осінь народів») громадянське суспільство було практично відсутнє. Навіть румунська православна церква була підконтрольна тоталітарній владі та не зуміла взяти на себе ту прогресивну роль, яку відіграли на початку транзиту демократії католицька церква в Польщі або ж лютеранська церква на східнонімецьких землях [1, с. 145]. Через переслідування режимом Н. Чаушеску творчої еліти, не сформувався критичний прошарок соціуму, з якого вирости, наприклад, Хартія-77 у Чехословаччині, рух світських католиків і колишніх комуністів-інтелектуалів Польщі. Прикладом обмеженого дисидентства можна уважати хіба що протести румунських гірників у 1970-х роках [70].

Коли в 1989 році відбулася Румунська революція (насильницьким, а не мирним як у більшості країн ЦСЄ шляхом), виник деякий вакуум: за масової підтримки нового ладу не було інституційних структур, які б прийшли на зміну старим. Створена в перші дні після повалення Н. Чаушеску політична організація «Фонд національного порятунку» не змогла стати голосом громадянського суспільства, більшість його лідерів мали комуністичне минуле. Водночас, у більшості країн ЦСЄ демократичні революції були підготовлені саме «процесом визрівання/реанімування елементів громадянського суспільства, що існувало в самій тоталітарній системі, але поза її владними структурами» [9, с. 7].

Проблеми Румунії були типовими для посткомуністичних країн: державу поглинув великий бізнес, виборці мали низьку громадянську компетенцію та інтерес

до політики. Але саме довкола ідеї членства Румунії в ЄС, подолання перешкод євроінтеграції почало згуртовуватися новітнє громадянське суспільство.

1990-ті – початок 2000-х років характеризувалися системною корупцією в Румунії. Корумпованим був як уряд, так і президент (Е. Константінеску (1996–2000) був змушений відмовитися від участі в наступних виборах). Проблема недостатньої протидії корупції була головною претензією ЄС в частині можливого прийняття Румунії до складу ЄС [47, с. 366]. Напередодні вступу до ЄС Румунію розглядали як одну з найкорумпованіших країн-кандидатів, що ставило під сумнів можливість її членства. Зокрема, експерти «Freedom House» уважали, що до 2002 року показники корумпованості Румунії незмінно погіршувалися; потім відбувся незначний прогрес – прийнято нове антикорупційне законодавство, антикорупційна стратегія, але тогочасні зміни не змінили ситуацію докорінно. Схожими є дані Transparency International за 1999–2002 роки, які засвідчують спад прогресу Румунії в подоланні корупції (1999 рік – 3,3; 2000 – 2,9; 2001 – 2,8; 2002 – 2,6) [4, с. 137]. Хоч ще в 1996 році Румунія прийняла антикорупційне законодавство, але воно мало низку прогалин, недоліків. Наприклад, кожному громадянину гарантувалося право на звернення до прокуратури з клопотанням про перевірку майна, доходів державних службовців. Але водночас реалізація цього права була можлива лише, якщо громадянин міг аргументувати неправдивість декларації чиновника.

У часі підготовки Румунії до вступу до ЄС на цю країну здійснювався сильний міжнародний тиск. На виконання вимог ЄС Румунією у 2003 році було прийнято пакет антикорупційних законів, зокрема доступ до фінансових декларацій став відкритим, що створило передумови для обговорення громадянським суспільством доброчесності державних службовців. Законодавчі нововведення стали для інституцій громадянського суспільства підмурівком для обґрунтування законності своїх реформаційних вимог. Саме тому в межах акцій, організованих громадянським суспільством, на яких ми зупинимося нижче, ні партії, ні політики не наважувалися відкрито протидіяти громадській антикорупції.

Антикорупційній боротьбі румунського громадянського суспільства сприяв прийнятий закон про доступ до публічної інформації²². Зокрема, завдяки йому «третій сектор» міг через подання запиту на отримання інформації про розподіл асигнувань на інфраструктуру. Ці асигнування були інтегровані з картою міграції мерів міст, завдяки чому доведено: міських голів залучали до керівної партії з інших партій за допомогою коштів на інфраструктуру. Цей приклад показує, які інструменти використовувало румунське громадянське суспільство, аби окреслити коло тих політиків, державних службовців, доброчесність яких мала бути підтверджена громадськістю.

У 2004 році в Румунії було проведено масштабну антикорупційну кампанію, за результатами якої близько сотні депутатів зі сумнівною репутацією опинилися поза складом парламенту [30, с. 193]. Напередодні парламентських і президентських виборів-2004 румунське громадянське суспільство вперше організувалося в широку коаліцію за чесність у політиці – «Коаліцію за чистий парламент» [37]; вона уможливилася завдяки фінансовій підтримці «Balkan Trust», румунського відділення «Фонду Сороса» та «Freedom House». Ініціатива Коаліції вийшла від Академічного товариства Румунії, зокрема румунської дослідниці-політолога, експертки Ради Європи з антикорупції, очільниці Європейського центру досліджень боротьби з корупцією А. Мунгіу-Піппіді. Ідею коаліційної протидії за чесність у політиці румуни запозичили в чехів; схожа кампанія проводилася й у Південній Кореї, але ніде вона не була такою результативною, як у Румунії.

У 2004 році, за кілька місяців до виборів, електорат мав дуже низьку довіру до політиків, адже очільниками держави були колишні компартійні функціонери, які контролювали медіа. ЄС вимагав змін, натомість боротьба влади з корупцією була радше імітацією: діяло вибіркове правосуддя, а топ-корупція мала неформальний захист. Саме тому ініціатива «Коаліції за чистий парламент» була на часі.

²² Прийняття цього закону було виконанням однієї з умов прийняття Румунії до НАТО.

Критеріями до кандидатів на виборах-2004 було визначено: чи був кандидат співпрацівником спецслужби часів Н. Чаушеску «Секуритате» (до 1989 року); як часто він змінював партійну приналежність (не більш, як двічі) та чи обіймав керівні посади в румунській комуністичній партії; чи мав кандидат конфлікт інтересів, найперше, під час приватизації, зокрема, чи не обіймав він високі посади, водночас ведучи бізнес; чи звинувачувався кандидат у корупції, шахрайстві, нецільовому використанні ресурсів; чи долучався кандидат до сумнівної приватизації державної власності; чи мав кандидат приватні активи, які не відповідають поданій декларації; якщо кандидат на виборну посаду мав бізнес, то чи не мала його компанія боргів перед бюджетом; чи звинувачувався кандидат у кримінальних злочинах та ін. [65].

Фактично це була одна з перших у Румунії ініціатив громадськості, невдоволеної неефективною антикорупційною політикою влади. «Коаліція за чистий парламент» обговорила запропоновані критерії з лідерами парламентських партій, причому всі, окрім однієї партії (Партія за велику Румунію), публічно підтримали громадську антикорупцію. Подальшими кроками Коаліції був збір інформації про кандидатів, перевірка її достовірності. На основі цього було укладено списки кандидатів, не відповідних критеріям доброчесності. Списки спрямовувалися політичним партіям із прохання зняти вказаних кандидатів з участі в виборах-2004 або ж додатково вивчити інформацію про тих із них, хто заперечуватиме звинувачувальну публічну оцінку. Наприклад, у першій редакції списку лише від Соціал-демократичної партії було аж 143 особи, з яких 30 кандидатів під тиском громадянського суспільства були партією все ж зняті, а окремі кандидати зуміли відстояти свою репутацію. У підсумку перелік кандидатів від двох коаліційних партій (Соціал-демократична партія, Гуманістична партія), які на думку громадянського суспільства мали б зняти свої кандидатури, налічував 95 осіб. Окрім кандидатів від двох згаданих партій, у переліку були представники від опозиційного Альянсу справедливості та правди, 46 – від партії «Велика Румунія» та Демократичного альянсу угорців Румунії. У результаті кампанії Коаліції партія з

найнижчим рейтингом вилучила зі списків 14 осіб, а з найвищим – 40. Загалом Коаліцією зафіксовано факти щодо 202 недоброчесних політиків, а «партійній люстрації» було піддано близько 98 осіб [48]. Загалом дії Коаліції були одним із небагатьох прикладів тогочасної громадської антикорупції.

Хоч «Коаліція за чистий парламент» спершу не мала підтримки жодної політичної партії, але поступово опозиційні сили знайшли мотивацію підтримати широкий громадський антикорупційний рух, бо він вигідно вирізнявся на тлі провладних партій за антикорупційними критеріями, що додавало шансів на збільшення свого представництва у владі. У результаті навіть урядовим силам (найперше, соціал-демократам) довелося підтримати акції «Коаліції за чистий парламент», аби не бути звинуваченими суспільством у толеруванні корупції.

Якщо підсумувати результати кампанії «Коаліція за чистий парламент», то все ж 98 кандидатів не були обрані через виключення з виборчих списків партій, але 104 пройшли; соціал-демократів було позбавлено панівного становища. І хоч кампанія була лише частково результативною, це була перша велика перемога румунського громадянського суспільства з очищення влади. Ця акція набула значного резонансу завдяки світовим медіа, які визнали її висвітлення значущим (Reuters, BBC, Financial Times, Le Monde, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Presse та ін.).

Ініціатива румунського громадянського суспільства увиразнилася розповсюдженням країною близько 2 млн листівок з остаточною редакцією переліку корумпованих кандидатів на виборні посади. Отже, акція була максимально озвучена задля активізації суспільства навіть у найвіддаленіших гірських районах Румунії. Довкола роздачі листівок згуртувалася ціла низка НУО (Громадський альянс, Продемократична асоціація, студентські організації та ін.), загалом понад дві тисячі активістів-волонтерів. Такі акції з персональним зверненням до румунських виборців мали неабияке значення за ситуації, коли у 2004 році електронні соціальні

мережі лише зароджувалися²³ та й загалом румунський сегмент Інтернету був дуже незначним. Оскільки невеликий відсоток румунів регулярно читали політичну періодику, то персональне вручення листівок забезпечило якнайкращу поінформованість населення. Проведені Коаліцією розслідування за підтримки значної частини медіа змогли налаштувати громадську думку проти політичного класу та його привілеїв.

Доказом того, що антикорупційна робота для громадянського суспільства лише стартувала в умовах протидії системи²⁴, було те, що й новобраний у 2004 році президент (Т. Басеску), й уряд (очолений Альянсом за демократію), які декларували протидію системній корупції, уможливили ситуацію, за якої румунське громадянське суспільство було вимушене захищатися за п'ятьма судовими позовами за ніби-то наклепи. Позивачами виступали колишні очільник Служби безпеки, міністри юстиції, оборони, очільники Соціал-демократичної партії. Водночас румунські суди на цей момент уже очистилися від корупції, бо практично за усіма позовами суди був виграні «Коаліцією за чистий парламент» уже в першій інстанції.

Зауважимо, що «румунське громадянське суспільство показало: в умовах невмотивованості держави будувати прозору політику, публічне викриття стає дієвим антикорупційним механізмом, застосовуваним інституціями громадянського суспільства» [22, с. 34]. Також зацентруємо ще на двох важливих наслідках аналізованої вище кампанії: 1) після виборів-2004 виникла низка «дочірніх» громадських антикорупційних спільнот – «Коаліція за чисті університети», «Коаліція за чистий уряд», діяльність яких теж слугувала очищенню румунського суспільства та держави від системної корупції; 2) почався експорт моделі коаліційної

²³ Facebook почав працювати від 2004 року, Twitter – від 2006. І не одразу нові медіа набули популярності в румунів за умов невисокої на той час інтернет-охопленості населення; в окремих районах інтернет-охопленість невисока й нині. Тобто, у першій половині 2000-х років не можемо констатувати значення нових медіа й інтернет-активізму для організації румунським громадянським суспільством антикорупційної протидії.

²⁴ Цей опір система румунської влади чинить й нині, що засвідчують протести у Румунії 2017–2018 років.

протидії громадянського суспільства в інші країни, найперше – ЦСЄ, наприклад, наприкінці 2006 року було утворено Громадянську кампанію «За чистий Європейський Парламент – Болгарія-2007».

Деяке «очищення» персонального складу парламенту та відповідна зміна уряду в 2004 році зумовила позитивні зрушення: було відкрито низку кримінальних справ щодо запідозрених у корупції, запроваджено більш детальну декларацію активів тощо. Водночас перед громадянським суспільством на той момент стояло чимало завдань, які схвалювана міжнародна спільнота. Наприклад, хоч у 1996 році в Румунії було запроваджене декларування чиновниками майна та доходів, але ці декларації про активи не перевірялися державними установами, тобто вони мали формальний характер аж до ініціатив 2004 року «Коаліції за чистий парламент». Саме під тиском громадськості з 2005 року в румунське законодавство були внесені зміни, спрямовані на створення державного органу, який перевіряв би ці декларації.

14.10.2006 р. в румунському місті Сіная з ініціативи Академічного Товариства Румунії була заснована Східноєвропейська мережа НУО «Коаліція за чисті парламенти в Східній Європі» [5]. За аналогією з румунським антикорупційним рухом 21-а НУО з країн ЦСЄ заснували «Інтеграційну мережу Східної Європи» з метою розвитку громадянського суспільства, електоральної культури на основі моделі «Коаліції за чистий парламент».

У 2007 році Румунія вперше долучилася до виборів Європейського парламенту. Напередодні силами громадянського суспільства кандидати були перевірені за низкою критеріїв [64]: чи має кандидат доходи значного розміру, набуті в результаті конфлікту інтересів під час його перебування на державних посадах; чи перебуває кандидат під слідством; чи змінював кандидат політичну позицію (не більше трьох переходів із партію в партію); чи був кандидат співпрацівником спецслужби часів Н. Чаушеску «Секуритате» (до 1989 року); перевірка щодо цензу сумісництва, тобто чи не обіймає кандидат ще якусь державну посаду; перевірка прозорості задекларованих доходів і майна та їх відповідність

способу життя кандидата; чи підпадає кандидат під положення законодавства про люстрацію.

Довший час румунське громадянське суспільство було маргінальним, що можна пояснити спадщиною державного соціалізму [63; 81]. Саме підготовка до вступу та прийняття до ЄС зумовили значний тиск на впровадження Румунією антикорупційних заходів [55; 64]. Неконвенційні форми політичної участі в Румунії почали узвичаюватися аж від 2012 року [98, с. 803]. Фактично широкі народні маси не долучалися до вияву ініціатив та тиску на владу – такі дії виходили лише від нечисельних, але доволі потужних НУО, підтримуваних Заходом [22, с. 35]. Прикладом цьому є вищезгадані акції за чистоту національного парламенту (2004) та румунського представництва в Європейському парламенті (2007).

Румунське громадянське суспільство пройшло щонайменше чотири важливі віхи свого становлення. Вони були зумовлені впливом подій, які викликали масовий народний протест: 1) виступи проти урядових заходів жорсткої економії (січень 2012 р.; акції охопили 51 місто); 2) протести проти проекту Рош'я Монтане (вересень 2013 – лютий 2014 рр.); 3) антиурядові протести після пожежі в нічному клубі «Colectiv» (2015 р.); 4) антикорупційні антиурядові протести 2017–2018 років. Зупинимось детальніше на кожному з етапів.

Поштовхом до виступів 2012 року став проект реформи охорони здоров'я, який передбачав розширення платного медичного обслуговування. У результаті протестів було відправлено у відставку спершу уряд Е. Бока, а потім і президента Т. Бесеску, якого парламент відсторонив від посади через імпічмент (Конституційний суд Румунії повернув згодом Т. Бесеску на посаду). Водночас відзначимо: в дослідженні, проведеному МЗС України щодо досвіду взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства [16], констатовано, що у цей період (2012 рік проведення дослідження) роль громадянського суспільства впливати на політичні та економічні рішення була незначною; хоч румунські інститути громадянського суспільства долучалися до публічних обговорень

найважливіших законопроектів соціально-економічного змісту, але до голосу громадськості влада прислухалася нечасто.

Протести проти проекту Рош'я Монтане були спрямовані проти планів видобутку цінних металів у шахтарському містечку Рош'ї Монтане. Протестам передувала багаторічна громадська кампанія «Врятуймо Рош'ю Монтане» [100]. Причиною протесту були потенціно негативні наслідки для екології розробки кар'єру – для видобутку золота, срібла, рідкісних металів планувалося використовувати ціаніди. Екологічні витрати планувалося покривати з державного бюджету, в той час як основні прибутки мали йти приватним компаніям, у чому вбачався конфлікт інтересів. Масові протести почалися, коли уряд В. Понти оголосив про розробку законопроекту, який би уможливив впровадження проекту. Завдяки тому, що 70 % парламентарів належали до проурядових партій, голосування цього законопроекту було б формальністю, якби не спротив громадськості.

Пожежа 30.10.2015 р. у нічному клубі «Colectiv» стала приводом до масових акцій протесту позаяк зумовила значні людські жертви. Цей нещасний випадок стався саме завдячуючи адміністративній корупції (відсутність дозволу на роботу об'єкта, аварійних виходів, достатньої кількості вогнегасників тощо). Головним гаслом протестів стало «Корупція вбиває!»; це гасло стало об'єднавчим для різних суспільних груп. Протести, спричинені пожежею в клубі «Colectiv», «стали трампліном для багатьох представників громадського сектора, які на антикорупційній хвилі прийшли в політику» [11].

Відставка уряду (листопад, 2015 р.) представника партії соціал-демократів В. Понти, зумовлена тиском громадянського суспільства після згаданої пожежі в клубі «Colectiv», поклала початок антикорупційній реформі: технократичний уряд позапартійного Д. Чолоша дещо змінив ситуацію з недоторканністю низки топ-корупціонерів, але румунському громадянському суспільству ці зміни видалися поверховими. Водночас відзначимо: экс-єврокомісар Д. Чолош і його уряд мали доволі хиткі позиції, не мали достатньої політичної підтримки парламенту, урядовці-

технократи були обмежені у своїх можливостях впроваджувати довгострокові реформи. За рік урядування Д. Чолоша румунське громадянське суспільство дещо сповільнило темп активності після хвилі корупційних звинувачень членів уряду В. Понти та його соратників-партійців²⁵. Так, у період 2014–2016 років близько двох тисяч осіб були засуджені за зловживання владою, зокрема й экс-прем'єр А. Нестасе, міністри, депутати, сенатори та ін.; почав ефективно працювати створений ще у 2002 році за італійською моделлю Національний антикорупційний директорат Румунії (Direcția Națională Anticorupție, DNA). Примітно, що Директорат мав і має високий рівень підтримки серед румунів з-поміж державних установ (понад 60 % населення). «Це перший прецедент за роки демократизації, коли державна служба випередила за рівнем довіри церкву» [24]. Н. Ахтирська висловила думку, що «Румунія характеризується найагресивнішою антикорупційною політикою в Європейському Союзі» [3, с. 3]. З одного боку, позиції Румунії в антикорупційних рейтингах (зокрема, Індексі сприйняття корупції) є низькими з-поміж держав-учасниць ЄС: 2012 – 44 пункти (зі 100-а можливих), 2013 – 43, 2014 – 43, 2015 – 46, 2016 – 48, 2017 – 48, 2018 – 47 (це 61-е місце в світі). Деякий час (2015–2018 рр.) спостерігався прогрес і заслуга цього найперше належала румунському громадянському суспільству. Проте події 2017–2018 років довели: громадянське суспільство мусить постійно бути на сторожі законності, прозорості політики, позаяк політики (найперше в таких країнах, де незміцнілі традиції демократії) шукають способи відійти від доброчесності. За результатами 2018 року зафіксований черговий спад Румунії в Індексі сприйняття корупції.

Так, антикорупційні протести 2017–2018 років стали найбільшими акціями після подій 1989 року. Боротьба з корупцією стала питанням національної безпеки. Акції протесту можна систематизувати в чотири хвилі.

²⁵ Наприклад, А. Нестасе, прем'єр-міністр у 2000–2004 роках, засуджений у 2014 році за хабарництво, лідер партії соціал-демократів Л. Драгня засуджений умовно за спроби фальсифікувати результати референдуму.

Перша хвиля (січень – лютий 2017 р.). За результатами чергових парламентських виборів (грудень 2016 р.) до влади повернулися соціал-демократи. Уряд С. Гріндяну виступив з ініціативою широкої амністії, що зумовило нове наростання протестів громадянського суспільства. Протести на початку 2017 року були спричинені прийняттям урядової постанови, спрямованої на пом'якшення антикорупційного законодавства. Цей акт уможлилював амністію та декриміналізацію злочинів посадовців, засуджених за корупцію. Проти тих, хто завдав збитків державі на суму менш як 200 тис. леїв (47,8 тис. євро), передбачалося не відкривати кримінальні справи, а термін покарання за складніші корупційні злочини скорочувався зі 7 до 3 років [22, с. 35]. Уряд передбачав: амністувати засуджених за корупцію на терміни менш як 5 років (це близько 2,5 тис. осіб, зокрема й засуджені за політичну корупцію); заявити про корупційний акт можна було б не раніше, ніж за півроку від його вчинення. Фактично йшлося про декриміналізацію окремих корупційних злочинів.

Згадана постанова допомогла б уникнути відповідальності за корупцію найперше голові керівної Соціал-демократичної партії Румунії Л. Драгні; він міг би претендувати на прем'єрську посаду²⁶. «Прийняття такої постанови уможлилювало повернення до влади кількох десятків представників партії, які перебували під слідством за зловживання владою. Соціал-демократи, перемігши на виборах у грудні 2016 року виступили з ініціативою змінити норми антикорупційного законодавства в інтересах найперше своїх однопартійців» [30, с. 196].

Хоча плани уряду критикувалися на різних рівнях, але найвиразнішою була сила протесту саме лідерів громадянського суспільства. Дії уряду соціал-демократів щодо фактичної декриміналізації корупції остаточно сконсолідували румунське

²⁶ Л. Драгні має судимість (умовне засудження в 2016 році) за спотворення результатів голосування референдуму-2012 щодо імпічменту президенту Т. Бесеску. Це не дозволяло голові Соціал-демократичної партії претендувати на державні посади. 21.06.2018 р. він був засуджений до 3,5 років ув'язнення за зловживання службовим становищем.

громадянське суспільство. Законність вимог румун базувалася на тому, що умовою вступу держави до ЄС було дотримання відповідності європейським правовим нормам і стандартам правової держави. Зусиллями громадянського суспільства 05.02.2017 р. урядова постанова була скасована.

Друга хвиля (вересень – листопад 2017 р.). У вересні 2017 року розпочалися масштабні антикорупційні виступи через озвучені урядом 23.08.2017 р. наміри ліквідувати політичну незалежність спеціального антикорупційного органу в судовій сфері – Судової інспекції [13]. Цей орган мав формувати міністр юстиції. Уряд пропонував звужити повноваження глави держави (ймовірно тому, що президент Румунії К. Йоханніс активно підтримує саме опозиційні політичні сили). Главу держави мали позбавити права призначати керівництво прокуратури та Національного управління по боротьбі з корупцією. Натомість ці повноваження пропонувалися передати уряду в особі міністра юстиції. Президент Румунії К. Йоханніс критично оцінив таку законодавчу ініціативу – як наступ на правову державу. Водночас І. Кушнар'єв слушно зауважив, що «нові протести охопили менше учасників, якщо порівняти з виступами на початку 2017 року, бо уряд, враховуючи свої попередні помилки, одразу задекларував налаштованість на широку попередню дискусію щодо законопроектів» [30, с. 197]. Попри декларовану «відкритість» уряду, дискусія влади та громадськості була нерезультативною. 05.11.2017 р. протести спалахнули з новою силою як протест проти підпорядкування органів правосуддя румунським політикам. Зміни, заплановані румунським Міністерством юстиції, розглядалися громадськістю, як такі, що призведуть до політичного контролю в судовій системі [30, с. 197].

Третя хвиля (січень – лютий 2018 р.) спрямована проти політики румунського уряду та суперечливої реформи правосуддя. Тільки в ніч із 22 на 23 січня 2018 року на вулиці Бухареста вийшло до 30 тисяч людей, а також відбулися маніфестації в інших великих містах Румунії (Клужі, Ясси та ін.). Президент К. Йоханніс особисто доєднався до акцій, тим самим протиставивши себе уряду.

Протести були відновлені 20.01.2018 р. у зв'язку з прийняттям 20.12.2017 року законодавства, яке ускладнювало притягнення антикорупційними органами до відповідальності корупціонерів-високопосадовців. Зокрема, нововведення унеможлилювали б в майбутньому жодних розслідувань антикорупційними органами щодо чиновників адміністрацій; передбачалися розширення повноважень міністерства юстиції щодо контролю за діяльністю прокурорів тощо. Сьогодні громадянське суспільство Румунії разом з інституціями ЄС намагаються утвердити в населення чітке усвідомлення ризику неприєднання Румунії до Шенгенської угоди в разі впровадження суперечливої урядової програми у сфері судочинства. Протести призупинилися на тлі прийняття 30.01.2018 р. Конституційним судом Румунії щодо визнання неконституційними частини положень реформи сфери юстиції Румунії [38] та вимоги до уряду країни внести відповідні зміни до суперечливих положень проекту реформ [30, с. 36].

Четверта хвиля (червень – серпень 2018 р.) – протести проти нових поправок до кримінального кодексу, схвалених парламентом для пом'якшення антикорупційного законодавства в інтересах, найперше, провладних соціал-демократів. Цими новаціями заборонено засуджувати особу, визнану невинною судом нижчої інстанції, якщо тільки прокурорами не будуть представлені нові докази; прослуховування, не пов'язане зі злочинним діянням особи, яка перебуває під слідством, більше не буде враховуватися; встановлено максимальну тривалість кримінальних розслідувань до одного року, що зруйнує запутану мережу справ про хабарництво в країні [104]. Ці новації були прийняті навздогін винесеному вирoku лідеру соціал-демократів Л. Драгні, вочевидь, для його амністування. Відзначимо, що законодавчі зміни невідкладно спричинили чергову активізацію громадянського суспільства в багатьох румунських містах, зокрема 20.06.2018 р. відбулися багатотисячні протести [116]; основними гаслами цих протестів були «Руки геть від кримінального законодавства!», «Ми не хочемо, щоб нами керували злодії!», «Ми не здаємося!» та ін. Нова хвиля протестів (10-12.08.2018 р.) охопила не лише в

столицю, а низку міст (Клуж-Напока, Констанца, Ясси, Сібіу та ін.). Під час них були людські жертви в результаті силового розгону протестувальників. У перший день протестів їх підтримали понад 100 тис. учасників, у другий – 65 тис., третій – близько 18-19 тис. Помітно, що протести в Румунії стають щораз радикальнішими.

Потужна хвиля протестів 2017–2018 років є свідченням гострої політичної кризи в Румунії, де в межах року змінилося три уряди²⁷. Румунське громадянське суспільство має потужну підтримку, адже дорадчий орган Ради Європи Венеціанська комісія, закордонні дипломати, тисячі суддів, президент Румунії К. Йоханнес та ін. розкритикували наміри очолюваної соціал-демократами коаліції щодо змін у судовій системі.

Виділимо кілька останніх резонансних розслідувань випадків топ-корупції, які були доведені до румунського суду:

– засудження до восьми років ув'язнення екс-міністра фінансів Д. Валкова. Його звинувачено в торгівлі впливом, відмиванні грошей та укладенні угод, несумісних із його посадою [115]. Примітно, що на момент оголошення вироку Валков обіймав високу посаду державного секретаря і провідного радника прем'єр-міністра В. Денчіле, був одним із головних розробників стратегії управління керівної Соціал-демократичної партії;

– колишня міністр регіонального розвитку та туризму Румунії О. Удря (обіймала цю посаду у 2008–2012 роках) засуджена (заочно) в червні 2018 року до шести років ув'язнення за корупцію та виплати компенсації. Вона звинувачена в фінансових махінаціях і зловживанні службовим становищем під час підготовки та проведення в 2011 році поєдинку за участю румунського боксера Л. Буте. Державному бюджету збитків у розмірі 2 млн євро. Втім, О. Удря знаходиться в

²⁷ Формування 29.01.2018 р. чергового уряду на чолі з В. Денчіле не послаблює політичну напругу, позаяк нова прем'єр-міністр належить до соціал-демократів, є союзницею лідера румунських соціал-демократів Л. Драгні, який сам не може претендувати на посаду глави уряду через звинувачення у шахрайстві з підрахунком голосів на виборах.

Коста-Ріці, де попросила про політичний притулок, а Румунія та Коста-Ріка не мають договору про екстрадицію.

I. Кушнарьов констатує, що саме завдяки ініціативному громадянському суспільству Румунією досягнуто значного поступу в мінімізації корупційних практик [28, с. 58]. Але за найменшого ослаблення контролю громадськості політична корупція намагається знову стати визначальною моделлю поведінки політичних акторів [29, с. 89]. Доказом цього й є хвиля антикорупційних протестів 2017–2018 років. На думку дослідника румунських протестів Ф. Поенару, вулична мобілізація все дедалі важливим чинником румунської політики [101]. Примітно, що зараз організація румунським громадянським суспільством антикорупційних протестів винесена найперше в соціальні мережі. Там створено багато груп, наприклад, у Facebook – *Deconspira Fapte de Coruptie din Romania, Romania Fara Coruptie* та ін.

Румунський дослідник С. Д. Сандор [105] вказав на кілька напрямків, за якими працює громадянське суспільство Румунії в частині протидії корупції: розробка інформаційно-просвітницьких кампаній щодо протидії корупції; сприяння взаємозв'язку громадськості з політиками (організація громадських слухань законопроектів, перевірка на прозорість рішень влади та процесу їх прийняття тощо); впровадження освітніх програм із метою посилення поваги населення до закону; сприяння у посиленні нагляду медіа за владою тощо.

З огляду на масові антикорупційні протести 2017–2018 років у Румунії не можемо повною мірою погодитися з міркуваннями Я. Пилипа, що «Румунії вдалося створити ефективну систему боротьби проти корупції», а «причиною такого успіху, серед іншого, стала політична відданість керівництва Румунії боротьбі проти корупції протягом багатьох років» [32, с. 213]. Натомість погоджуємося з О. Губрієнком, що не дивлячись на позитивні зміни в Румунії після вступу до ЄС, розвиток цієї країни «ускладнюється реліктами комуністичних режимів, невисоким рівнем правової культури населення, високою корупцією, повільним проведенням

реформ» [14]. Тоталітаризм порівняно глибоко уразив Румунію, залишивши «спадок», який відчутний навіть після майже трьох десятиліть демократичного транзиту та понад десятирічного досвіду членства у ЄС. Але «підросло» покоління тих, хто виховувався на вже оновлених політичних цінностях, і нині стає основою громадської антикорупції.

В оприлюдненому на початку 2018 року звіті органу Ради Європи з боротьби з корупцією (ГРЕКО) [87] зроблено висновок, що наразі Румунія досягнула дуже обмеженого прогресу в боротьбі з корупцією серед членів парламенту, суддів і прокурорів, а саме виконано повністю дві, частково – чотири зі загальною тринадцяти сформульованих у 2016 році рекомендацій [75]. Основна з реалізованих ініціатив – прийняття у 2017 році кодексу поведінки парламентарів (запобігання конфлікту інтересів, регулювання прийняття подарунків та інших переваг). Примітно й те, що президент Румунії К. Йоганніс заявив, що його країна не готова очолити з 01.01.2019 р. Раду ЄС в умовах «аварії румунської демократії».

«Саме тема корупції стала каталізатором громадянської активності в Румунії. Хоч після доленосних для Румунії подій 1989 року корупція довгий час не була стимулом до протестів знизу, але в останні роки наступило громадянське пробудження. Громадськість чітко ідентифікує корупцію як одну з перешкод для успішної трансформації Румунії від соціалізму до демократії та капіталізму» [22, с. 36]. Процеси, які відбулися в Румунії у 2017–2018 роках, показові щодо того, «як має діяти громадянське суспільство, коли політики намагаються використати владу як джерело одержання вигоди» [43]. Тому видаються цілковито обґрунтованими міркування українського дослідника-політолога Г. Перепелиці [31], який ставить Румунію в приклад іншим посттоталітарним країнам, позаяк ця країна демонструє, як можна після тоталітарного режиму демократизуватися.

Румунський урок для України вбачаємо у тому, що громадянське суспільство не повинно лише спостерігати за створенням антикорупційних інституцій. Тільки за умов, коли організована спільнота виходить на вулиці та починає вимагати

справедливості й законності, влада може відступити від своєї непрозорої політики. Роль громадянського суспільства полягає у тому, що воно має бути на сторожі, щоб не відбувся реверс до корупційних практик у владі, як це намагаються провести румунські уряди соціал-демократів.

Видається, що протистояння між прихильниками та противниками корупційних практик у Румунії матиме затяжний характер. Однією із причин такої нашої гіпотези стало звільнення 09.07.2018 р. із посади багаторічної очільниці Національного антикорупційного директорату Л. Ковеші. Її відставки вимагав уряд, контрольований Соціал-демократичною партією та партійним лідером Л. Драгнею²⁸. Примітно, що уряд підтримав Конституційний суд Румунії, а щодо президента Румунії К. Йоханніса могла бути розпочата процедура імпічменту в випадку відмови звільнити Л. Ковеші. Це звільнення відбулося попри те, що саме Л. Ковеші є уособленням боротьби з корупцією в Румунії, була підтримувана президентом Румунії; вона та Антикорупційний директорат мали високий рівень довіри румунів. Від березня 2018 року, коли вперше загострилося питання звільнення Л. Ковеші, на її підтримку було організовано масові маніфестації руху #Rezist. Експерти одразу акцентували, що «незрозуміло, як поставиться до ситуації, що склалася, активне громадянське суспільство Румунії. Якщо дотепер воно активно підтримувало президента та Антикорупційний директорат, то нині, коли ці інститути зазнали поразки, суспільство може або впасти в апатію та розчарування, або, навпаки, піти шляхом ескалації у відповідь на неоднозначні рішення уряду та його запламованого корупцією фактичного керівника Л. Драгні, і це робить ситуацію

²⁸ Примітно, що 21.06.2018 р. Л. Драгня, спікера парламенту на той момент, було засуджено до 3,5 років ув'язнення [71]. Високий суд Румунії визнав політика винним у підбурюванні до зловживання службовим становищем. Зокрема, справа стосується періоду, коли чиновник обіймав посаду голови повітової ради Телеорман. Тоді працівниці управління в справах захисту прав дитини впродовж семи років отримували зарплату, а насправді працювали на місцеву організацію Соціал-демократичної партії. Те, що головна румунська антикорупціонерка Л. Ковеші була звільнена з посади, розглядається як частина «плану барона Драгня», який намагається уникнути відповідальності.

вибухонебезпечною» [12]. Відзначимо, що кожна спроба влади позбутися Л. Кевеші викликала масові протести по всій Румунії. Останні з них, 10-12 серпня 2018 року, були кровопролитними: перший випадок силового розгону владою протестувальників після подій у грудні 1989 року.

Попри те, що на перший погляд ситуація з корупцією в Румунії нині змінилася, А. Мунгіу-Піппіді вважає, що насправді вона не надто покращилася. Причину вона вбачає в тому, «що громадянське суспільство й політики взагалі ніяк не співпрацюють для запровадження необхідних реформ для подолання корупції» [42]. Це дає підстави нам висловити припущення, що для зменшення корупційних практик у будь-якій країні недостатньо мати достатньо розвинене громадянське суспільство, належне інституційне підґрунтя протидії корупції. Важливе саме утворення на ґрунті спільного антикорупційного інтересу своєрідного тандему громадськості та політиків. А для Румунії така співпраця нині не є характерна.

3.1. Антикорупційні ініціативи болгарського громадянського суспільства: оцінка впливу на системну корупцію.

Вивчення громадської антикорупції в Болгарії розпочнемо з аналізу особливостей формування й еволюції тут інституту громадянського суспільства. Це важливо, позаяк низка чинників є вирішальними для оцінки цього процесу.

Найперше відзначимо: на історію Болгарії великий вплив мали різні імперії (Римська, Османська, СРСР); вони наклали відбиток на розвиток національних традицій, поведінки та способи мислення. Висловлюємо гіпотезу про те, що протогромадянське суспільство у Болгарії зародилося в другій половині XIX ст. Конкретизуємо цю думку. Майже п'ять століть (1396–1878) болгари були позбавлені будь-яких громадсько-політичних прав у межах Османської імперії. Друга половина XIX століття ознаменована національно-визвольною боротьбою та появою лідерів раннього громадянського суспільства: В. Левські, Х. Ботев, Г. Стойков-Раковський, Л.

Каравелов. Густа мережа революційних комітетів, об'єднаних у загальну організацію – «Внутрішня революційна організація», а також «Болгарський революційний центральний комітет», розробляли стратегії звільнення етнічних територій болгарського народу від панування Османської імперії. Організоване в 1876 році Квітневе повстання, попри його поразку, поколивало турецьке панування в Болгарії. С. А. Літлхейл стверджує, що недосконалість правових систем імперій, яким була підвладна Болгарія, вплинули на появу та укорінення корупції в цій країні [90, с. 19]. Це дає підстави припускати наявність глибоких традицій корупції в цій країні.

У першій половині ХХ століття еволюція громадянського суспільства Болгарії продовжилася. Наприклад, у роки Другої світової війни тут діяла неурядова інституція лівоорієнтованих політичних сил Вітчизняний Фронт [8, с. 113], який об'єднав низку партій: Болгарську робітничу партію (Болгарську робітничу партію (комуністів), ліве крило Болгарської землеробської народної спілки (БЗНС-Пладне), Болгарську робітничу соціал-демократичну партію, політичну групу «Звено» та ін.

За роки радянської підконтрольності Болгарія була пасивна в спротиві їй; ця країна не мала напруги у взаєминах із СРСР, як багато інших країн радянського блоку. СРСР економічно порівняно сильніше підтримував Болгарію і це «згладжувало» антиурядові протестні настрої та загальне невдоволення режимом. У результаті Болгарія так і не набула досвіду громадянського протесту. Упродовж десятиліть болгари покійно сприймали політичну реальність і не виявляли опозиційної політичної активності, як це робила громадськість, до прикладу, Польщі, Чехословаччини, Угорщини. В. Бурдяк слушно відзначила: тут не відбулося жодного повстання, заколоту, бунту, політичного страйку або ж студентської демонстрації [7, с. 9]. Влада й авторитет комуністів у Болгарії були міцнішими, аніж в інших країнах ЦСЄ. Тут «суб'єкти господарювання не були готові до економічної свободи; демократичні та ліберальні цінності були менше вкорінені в суспільній свідомості» [7, с. 1]; «35-річне правління Т. Живкова привело до майже повної політичної іммобільності громадян» [7, с. 9].

Перші неформальні організації, опозиційні до влади, почали виникати в 1987 році, але вони не були політичними за спрямуванням, а екологічними, соціально-економічними тощо [18]. Ці структури об'єднували, з одного боку, безпартійних антикомуністів, з інших – комуністів-реформаторів, противників курсу Т. Живкова, які вимагали демократизації соціалізму. У листопаді 1989 року в Болгарії було повалено режим Т. Живкова та стартували процеси демократизації.

Отже, бачимо, що протестний рух у Болгарії сформувався зі значним відставанням, якщо порівнювати з іншими країнами ЦСЄ. Тут опозиція була дуже слабкою; поштовх до демократичних змін ішов не знизу, від громадянського суспільства, а зверху – від верхівки керівної Болгарської комуністичної партії. Відповідно, розуміння змін відрізнялося від того, як їх трактувало громадянське суспільство та опозиція в інших постсоціалістичних країнах. Але водночас не можливо не відмітити, що від того часу поступово, хоч і слабо, зростає інтерес болгар до політики. Цей процес образно можна означити як вихід із тривалої «політичної летаргії».

Події «Осені народів» були наймасовішими акціями за усю новітню історію Болгарії: понад 100 тис. протестувальників були учасниками опозиційного мітингу в Софії 18.11.1989 р. із вимогами багатопартійності, вільних виборів, розпуску наявних державних і партійних інститутів. За короткий період (листопад 1989 р. – січень 1990 р.) відбулася найбільша кількість організованих і стихійних акцій протесту. Під тиском громадськості було скасовано норму про керівну роль Болгарської комуністичної партії. Саме на цьому історичному етапі, вважаємо, почалося зародження болгарського громадянського суспільства, позаяк виникла велика кількість партій, громадських організацій тощо. Наприкінці 1989 року налічувалося вже 82 партії та рухи, а після законодавчого вноормування у 1990 році діяльності політичних партій, їх кількість сягнула 200. Кількість НУО почала одразу стрімко зростати: за 1990-і роки вона виросла до 3 тисяч [15]. Водночас, в аналізі специфіки болгарського громадянського суспільства й загалом усього політичного

ландшафту цієї країни необхідно враховувати те, що ще майже сім років після зміни режиму країною керувала Болгарська соціалістична партія – спадкоємці комуністів і Т. Живкова [19, с. 255]; реальна демократизація розпочалася лише з 1997 року. До цього часу відносини держави та громадянського суспільства в Болгарії, за висновком А. Жуковської, були або ігноруванням, або ж протистоянням; вони були складними, а подекуди – і відкрито ворожими [18].

У 1997 році відбулися протест, іменовані «Блакитною революцією»²⁹, проте з низки причин її не відносять до «кольорових» революцій. Це була блокада Союзом демократичних сил дій уряду та парламенту, проведення масових мітингів у Софії, які зумовили відставку керівництва країни, прихід демократичних сил (уряд І. Костова), що остаточно визначило вектор розвитку Болгарії. Після цих подій, на думку Я. Фощана, інтеграція до ЄС почала сприйматися в Болгарії як головний національний проект, й це об'єднало різні політичні сили та суспільство [44]. Відтоді відносини держави та громадянського суспільства в Болгарії почали набувати формату співпраці. У 2001 році було законодавчо унормовано діяльність НУО, а в болгарському парламенті створено спеціальний комітет із питань громадянського суспільства. Це сприяло кількісному росту інститутів болгарського громадянського суспільства, зокрема, у 2006 році налічувалося уже 27 тис. НУО, у 2014 – 34 тис. У 2002 році в державному бюджеті вперше закладено фінансування на «третій сектор».

Утім проблеми фінансового забезпечення болгарських акторів громадянського суспільства на усіх етапах були гострими; основна частина фінансування надходила від іноземних донорів і згортання підтримки ними певного проекту зазвичай зумовлювало його призупинення. Слушним є висновок А. Жуковської, що до моменту вступу в ЄС «відбулася загальна стабілізація громадянського суспільства в Болгарії» [17], але слабким залишилося представництво громадян у НУО, висока їх залежність від іноземних фондів. Після приєднання Болгарії до ЄС можливості

²⁹ Названа за партійними кольорами Союзу демократичних сил.

«третього сектора» розширилися, найперше завдяки гармонізації законодавства Болгарії з правом ЄС. Певною мірою налагодився соціальний діалог між НУО та владою, позаяк така взаємодія була очікуваною європейськими інституціями.

Водночас в аналізі еволюційних особливостей болгарського громадянського суспільства не можна залишити поза увагою специфіку політичної культури болгар, яка й досі не позбулася патріархальних і підданських рис. Ця культура амбівалентна, адже поєднує, з одного боку, наявність певного інтересу до політики, а з іншого – небажання долучатися до неї, набувати політичних знань і бути політично поінформованим. Болгарські дослідники, зокрема Е. Руменова-Стойчовска [36], критично оцінюють стан болгарського громадянського суспільства – він визначений як слабкий й узагалі дослідницею радикально поставлено питання: «Чи є у Болгарії громадянське суспільство?». Наш аналіз засвідчив, що в Болгарії громадянське суспільство формується повільно, але активна проєвропейська молодь поступово наповнює його дієву основу. Цей процес загальмовується затяжним процесом «ліквідації феодальних атавізмів, що чіпко сплелися із залишками комунізму в державному й суспільному устрої та свідомості людей» [10, с. 4].

Визначивши особливості громадянського суспільства Болгарії, перейдемо до аналізу корупційної компоненти в характеристиці цієї країни та національних особливостей громадської антикорупції. Зауважимо, що основу болгарського «третього сектора» становлять не політичні, правозахисні НУО, до яких відносяться й антикорупційні, а НУО в сфері освіти, культури, надання послуг і под.

Корупція є невіддільною іміджевою (радше – антиіміджевою) характеристикою Болгарії. Вона настільки глибоко проникла в механізм держави, що болгарки кажуть: у країні немає мафії, бо болгарська держава сама по собі – мафія [28, с. 59]. Часті корупційні скандали, які відбувалися тут від початку демократизації, укорінили недовіру болгар до владних інституцій [25], рівень довіри до місцевих еліт вкрай низький. Після повалення комуністичного режиму та в процесі переходу від планової економіки до ринкової в Болгарії утворилися

неформальні угруповання переважно з числа членів колишньої комуністичної номенклатури. Вони донині контролюють процеси прийняття рішень у державі, діючи в тіньовій зоні політики, економіки та юстиції.

Корупція істотно знижує ефект від фінансової допомоги ЄС, позаяк досі не проведена реформа судових і правоохоронних органів. Через ці та інші причини Болгарія (як і Румунія) досі не прийнята до Шенгенської зони ЄС. Щороку країна втрачає в середньому від 14 до 22 % ВВП (це 7–12 млрд амер. дол.) через корупцію [91]. Безумовно, корупція перешкоджає поступальному розвитку Болгарії, зокрема, на думку А. Красімова, стримує іноземних інвесторів [83].

У перші роки демократичних трансформацій (1989–1996) протидія корупції в Болгарії була вкрай неефективною: лише 24 особи за цей період були звинувачені в корупційних протиправних діяннях [99]. Але від 1997 року, коли до влади прийшов продемократичний уряд І. Костова, боротьба з корупцією була винесена на порядок денний публічної політики. У час, коли Болгарія чітко визначилася зі своїм євроінтеграційним вектором розвитку, уряд та організації громадянського суспільства відіграли активну роль, щоб зробити протидію корупції ключовою частиною державних програм, виробити національну антикорупційну політику. Водночас відзначимо, що антикорупційне законодавство зазвичай приймалося та приймається не з ініціативи болгарських парламентарів чи під тиском громадянського суспільства, а на вимогу інституцій ЄС, найперше – Європейської комісії. Так, у 2001 році затверджено першу антикорупційну стратегію, яка опиралася не лише на репресивні, але й на превентивні заходи за широкого залучення громадянського суспільства. Отже, євроінтеграція стала найважливішим чинником здійснення антикорупції, бо її зменшення було чітко визначено умовою приєднання до ЄС та НАТО [66, с. 83]. Тиск, а також всебічна допомога в розробці антикорупційної політики Європейської комісії, мотивували болгарський уряд до адаптації національного законодавства до міжнародних антикорупційних актів.

Водночас уже перший рік членства Болгарії в ЄС показав: у болгарському уряді, інших державних інституціях є потужні сили, не зацікавлені в справжній, а не декларативній, боротьбі з корупцією. Це було відзначено в щорічному звіті за 2008 рік антикорупційного органу ЄС – Управління з питань запобігання зловживанням і шахрайству (OLAF). Тодішній президент Болгарії (Г. Пирванов) був запідозрений у прийнятті пожертв для партії (соціалістів) від корумпованих кіл [2, с. 141]. Дослідники висловлюють припущення, що за роки членства в ЄС рівень корупції (найперше, топ-корупції) не лише не зменшився, а зріс. Зокрема, таку думку обґрунтовує болгарська дослідниця Й. Чомпалова [112]. Причинами цього вона вважає неефективні заходи, спрямовані на її подолання: вони ще більше сприяють розвитку традицій корупційного прагматизму в країні.

Відзначимо, що за результатами опитувань громадської думки болгар щодо проблем суспільства та держави, проведених у рік прийняття до ЄС, у рейтингу проблем корупція не перебувала на найвищих щаблях. Натомість найвиразнішими проблемами болгарські респонденти вказували низькі доходи та високе безробіття [107], причому ці проблеми вони аж ніяк не пов'язували саме з високим рівнем корупції в країні. Це може слугувати певним маркером для визначення рівня політико-правової культури болгар.

Одним із прикладів масштабної корумпованості політичної сфери Болгарії може слугувати справа Корпоративного торгового банку, доведеного до банкрутства. Слідство розпочате ще у 2014 році, але справа не закрита досі³⁰. Основний власник і керівник банку Ц. Васильєв за свою тіньову впливовість уважався «ляльководом» болгарської політики, неформальним учасником прийняття ключових урядових рішень; він фінансував певних політиків [23]. Діяльність банку кваліфікована як створення фінансової піраміди, а Ц. Васильєва запідозрено в

³⁰ Станом на грудень 2018 р.

великих розкраданнях. Натомість банкір доводить, що банкрутство банку та його переслідування влада Болгарії здійснює за політичними мотивами [28, с. 60].

Загальнонаціональне опитування Gallup International на тему корупції в Болгарії (вересень 2017 р.) показує схильність сприйняття болгарами національної політичної еліти як корумпованої [77]. Більшість респондентів переконані в політичній недоброчесності найбільших політичних партій – ГЕРБ (GERB, «Громадяни за європейський розвиток Болгарії») та БСП (BSP, Болгарська соціалістична партія).

Болгарією фактично досягнуто такого рівня корупції, що слушною є оцінка керівника Центру вивчення демократії (Софія) О. Шентова, який констатував корупційне «захоплення держави» [103]. Як свідчать дані Transparency International, у 2017 році простежилася позитивна антикорупційна динаміка (плюс два пункти в рейтингу та підняття з 75-го на 72-е місце в списку країн світу за останній рік). Але за результатами 2018 року відбувся стрімкий спад на 5 пунктів – 77-е місце зі 180 охоплених дослідженням країн. Бачимо, що тимчасові позитивні результати не лише не вдається покращити, але й втримати на тому ж рівні.

Водночас президент Болгарії Р. Радев стверджує: «Так, у Болгарії є корупція, але я не назвав би Болгарію найбільш корумпованою країною в межах ЄС» [26]. І тим суперечливішими є висловлювання Р. Раєва про те, що в Болгарії немає «політичної волі для боротьби з корупцією у вищих ешелонах влади» [33]. Уважаємо, що саме позиція лідера держави найперше й має увиразнювати таку політичну волю.

На переконання Європейської комісії (січень 2017 р.) Болгарія за 10 років членства в ЄС так і не виконала основні рекомендації щодо реформи юстиції та боротьби з корупцією, попри певний прогрес [122]. Поступ Болгарії оцінений як «не такий швидкий, як очікувалося»: країні було рекомендовано якнайшвидше завершити реалізацію національної стратегії протидії корупції, створити орган протидії корупції, зміцнити незалежність судової влади тощо. Зокрема, на виконання

цих вимог у серпні 2017 року було створено спеціалізований антикорупційний суд³¹ для розгляду корупційних справ, до яких причетні найперше високопосадовці. Зауважимо, що НУО критично оцінили цей закон, припускаючи політично мотивовані рішення суду. Також на початку 2018 року Болгарія прийняла закон про боротьбу з відмиванням коштів ЄС. Тільки дві країни (Болгарія та Румунія) зволікали з правовим регулюванням цього питання, через що отримували попередження європейських інституцій.

Найбільша кількість випадків топ-корупції в Болгарії стосується непрозорих тендерів для державних установ. Завдяки журналістським розслідуванням і зусиллям «третього сектора» стають відомі численні приклади отримання членами родин чиновників переваг при розподілі державних замовлень. Але проблема полягає в тому, що після оприлюднення інформації болгарська влада зазвичай не вдається до необхідних процесуальних дій, а громадськість бурхливо не протестує. Тому корупційні викриття часто знівельовуються подальшою байдужістю як влади, так і громадськості.

Поширеним прикладом топ-корупції в Болгарії є конфлікти інтересів. Наприклад, міністр енергетики Болгарії Т. Петкова сприяла рішенням чеського енергетичного концерну «ČEZ Group» продати болгарську частину бізнесу компанії «Інтерком Болгарія». Рішення було прийнято в обхід відкритих конкурсів, а лише на основі 20-річного знайомства міністра з власниками компанії «Інтерком Болгарія». Позиції чиновниці в цьому питанні одразу викликала сумніви щодо прозорості угоди та зумовили подальшу відставку Т. Петкової.

Ситуація з корупцією, проблемами незалежності судів і свободи медіа в Болгарії винесені на активне обговорення в контексті першого головування Болгарії в Раді ЄС (січень – червень 2018 р.). Парадокс головування Болгарії в тому, що до неї досі застосовується процедура контролю інституцій ЄС щодо дотримання

³¹ Окрім Болгарії у регіоні ЦСЄ такі судові органи існують у Хорватії та Словаччині.

принципів правової держави та прав людини. Це зумовило підвищений інтерес світових медіа до здобутків цієї країни за роки членства в ЄС. Зокрема, французькі медіа визначили болгарську корупцію як ендемічну; Болгарію схарактеризували як «Росію в мініатюрі, де панує ментальність мафії, і не вдається досягнути відповідності критеріям ЄС» [72]; успіхи країни в протидії корупції оцінено як незначні. Болгарії ставили в приклад Румунію, де активне громадянське суспільство не зупиняється у своєму тиску на уряд. Британські медіа [103] не менш критичні щодо Болгарії в констатації руйнівної корупції на всіх рівнях.

На переконання І. Кушнарьова, «серед причин “живучості” та недосяжності для закону політичної корупції в Болгарії є тотальне кумівство. Кожна новообрана влада призначає “своїх людей” на ключові посади в управлінні державою. Тому будь-яке судове переслідування вищих і вже колишніх чиновників кваліфікується як “політичне переслідування” і ніколи не закінчується доведенням вини та покаранням. Гучні судові процеси тягнуться роками; тих, кого ще нещодавно гучно арештовували та звинувачували, болгарські судді повністю виправдовують, їхні справи “заморожують” або взагалі закривають, а фігуранти таких справ знову висувуються на виборні посади» [27, с. 88]. Прикладом є лідер правоцентристської партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» Б. Борисов. Він попри корупційні підозри тричі призначався прем'єром.

Видається, що Болгарія потрапила в посткомуністичну пастку, опинившись, за характеристикою болгарської дослідниці П. Колевої, «у сірій зоні між соціалізмом і капіталізмом», де «старі правила не діють, а нові – досі нечіткі», «кілька родин формують усю болгарську політику: вирішують, кого висувати на вибори і яким буде процес голосування» [40]. Учена привертає увагу до проблеми залежності медіа, нестачі якісних журналістських розслідувань, позаяк власники великих медіа-майданчиків переважно тісно пов'язані з політичною елітою. Залежність медіа видається особливо тривожною тенденцією, позаяк вони виступають одним із найважливіших акторів громадянського суспільства за умови їх незалежності. Також

відзначимо несформованість у Болгарії середнього класу, позаяк приватизація пройшла в інтересах дуже небагатьох болгар.

Хоч Болгарії за роки членства в ЄС й вдалося зменшити організовану злочинність, а також досягти низки інших успіхів, але проблеми корупції, непрозорого урядування, судочинства є дуже виражені; топ-корупція, політична корупція практично не переслідуються.

Проаналізуємо залученість болгарського громадянського суспільства до протидії корупції. У цьому аналізі звернемося до двох аспектів: 1) антикорупційні ініціативи акторів болгарського громадянського суспільства; 2) масові протести болгар проти корупції.

Як ми уже зауважували вище, болгарські НУО почали долучатися до антикорупційної протидії лише від 1997 року (перемога на виборах демократичних сил). Чи не найбільшим успіхом болгарського громадянського суспільства стало постійне озвучення цієї проблеми, що зумовило визнання державою факту її існування. Примітно, що «Болгарія істотно відрізняється від Румунії, Словаччини та інших країн ЦСЄ тим, що протестні акції тут хоч і відбуваються, але вони не настільки сильні, регулярні, аби влада була вимушена прислухатися до них» [21, с. 108]. Дослідники відзначають, що «болгари мають найбільш скептичне в усьому ЄС ставлення до демократії» [2, с. 141].

Від 1999 року в країнах Південно-Східної Європи, зокрема й у Болгарії, за підтримки ЄС послідовно реалізуються дві регіональні ініціативи (<http://seldi.net>): із 1999 року – проект «Створення коаліції та моніторинг протидії корупції в Південно-Східній Європі» в рамках Південно-Східної європейської ініціативи з правового розвитку; з 2012 року – проект «Лідерство Південно-Східної Європи з метою розвитку та доброчесності». Метою ініціативи є сприяння розвитку динамічного громадянського суспільства в регіоні, здатного до публічних дебатів і впливу на процес прийняття рішень у сфері антикорупції та належного управління.

Болгарським партнером ініціативи SELDI виступає громадська організація «Центр вивчення демократії» – одна з перших НУО Болгарії (1989 р. заснування).

Особливо діяльним згаданий «Центр вивчення демократії» був у межах «Коаліції за чесні вибори» (ініційована Румунією у 2004 році). Через Коаліцію болгарське громадянське суспільство долучилося до контролю кандидатур депутатів Європейського парламенту у 2007 році (перші вибори такого рівня для країни). Перевірка кандидатів проводилася за низкою критеріїв «ЧЕСНОметру» [5], а саме: 1) чи кандидат був працівником або співробітником державної безпеки або має ділові відносини з такими особами; 2) чи були щодо кандидата громадські звинувачення в корупції, зловживанні владою; 3) чи наявний конфлікт інтересів у зв'язку з отриманням та обійманням державної посади; 4) чи прозорими є задекларовані доходи, майно та їх відповідність способу життя кандидата та його родини; 5) чи наявні прострочені заборгованості перед бюджетом або співробітниками компанії, якщо кандидат є власником, партнером бізнесу або ж виконує управлінські функції; б) чи мав місце неодноразовий (понад два рази) перехід кандидата від однієї політичної партії чи парламентської групи в іншу в пошуках особистої вигоди. В результаті аналізу 11 із 218 болгарських кандидатів означені як недоброчесні. Примітно, що в Болгарії під час акції «Коаліції за чисті вибори», приділялася увага двом засадничим моментам: чи був кандидат до 1989 року співпрацівником спецслужб і якою є корупційна компонента біографії кандидата [21, с. 108–109].

Відзначимо ініціативу низки болгарських НУО і громадських діячів щодо моніторингу прозорості діяльності уряду та бізнесу, а також розповсюдження інформації про «корупційну температуру» суспільства. Мова про портал Anticorruption.bg – перший і один із небагатьох болгарських порталів, присвячений корупції та антикорупційним заходам. Портал активно діяв у першій половині 2000-х років завдяки іноземному фінансуванню; після 2005 року його активне наповнення припинене, але свого часу він був потужним рупором громадськості. Нині одним із

активно діючих антикорупційних проектів є сайт журналістських розслідувань Bivol (<https://bivol.bg/>), де аналізується широкий перелік корупційних кейсів.

У 2013 році відбувся найбільший в історії Болгарії сплеск антикорупційних протестів, які не лише задекларували зародження в Болгарії національного громадянського суспільства, але стали поштовхом до розвитку «третього сектора». Виділимо три «хвилі» цих протестів: 1) протести соціально-економічного спрямування, доповнені антикорупційними вимогами (січень – лютий); 2) протести проти корупції та олігархічної політичної системи (червень – липень); 3) студентські антикорупційні протести (листопад). Зупинимося детальніше на кожній «хвилі» протестів.

Перша «хвиля» протестів взимку 2013 року пройшла в 35 болгарських містах за участю понад 100 тис. болгар [41]. Первинно вона мала соціально-економічну природу вимог. Водночас вимоги протестувальників швидко доповнилися антикорупційними гаслами, переросли в вимогу відставки уряду. Це були найбільші протести від 1997 року (тоді акції не мали антикорупційної спрямованості).

Другу «хвилю» протестів влітку 2013 року образно названо «протестами розчарованих» [6], позаяк за понад двадцять останніх перед протестами років громадськість ставала щораз байдужішою, аполітичнішою. Ця серія протестів стала громадянським пробудженням супроти політичного свавілля. Примітно, що на відміну від багатьох європейських держав, акції в Болгарії були зумовлені не соціально-економічними причинами, бо більшість демонстрантів не належали до безробітних, залежних від соціальних гарантій. Приводом до протестів було призначення на посаду очільника служби безпеки Болгарії медіамагната Д. Пеевського, запідозреного в незаконних махінаціях і зв'язках із мафією. Хоч уряд скасував це призначення, протести набули хвилеподібної форми з численними вимогами, найперше антикорупційними, та в цілому супроти контрольованої олігархами політичної системи. Протести «другої» хвилі були ініційовані низкою НУО, зокрема «Industry Watch». Вони засвідчили вихід болгарського громадянського

суспільства на новий рівень. Від цього часу можна говорити про формування нової культури протесту болгар. Уперше в Болгарії протести набрали форм політичного акціонізму: протестувальники доповнили традиційні форми протесту перформансами, інсталяціями та іншими спектакулярними формами ненасильницької політичної участі. Наприклад, демонстранти влаштували в Софії мистецьку інсталяцію, інсценувавши картину Е. Делакруа «Свобода, що веде народ»; одягали на обличчя маски з портретом ультранаціоналіста В. Сідорова (партія «Атака»), гамівні сорочки та под. Соціальні медіа відтоді стали, як і в інших країнах, основним інструментом взаємодії. В основі вимог протестувальників – недопущення всездозволеності політиків, новий стиль урядування, перехід до активнішого діалогу влади та громадськості тощо. Водночас уряд сприймав ці протести саме як соціально-економічні (як у січні – лютому 2013 року), а не як боротьбу за європейські цінності.

У листопаді 2013 року протести набули нової сили. Їх ініціаторам були найперше студенти з вимогами протидії корупції та подолання бідності. Однією з найбільших акцій третьої «хвилі» протестів був «Марш справедливості» (13.11.2013 р.). Зміст студентських вимог: реальне покарання корупціонерів, ефективність системи судочинства і под. В основі була вимога «перезавантаження» країни шляхом створення державних структур, які б функціонували ефективно та прозоро. Болгарська молодь виступила з осудом урядовців за їх сумнівні зв'язки з бізнесом на тлі бідності громадян. Студентство якнайбільше увиразнило постмодерні форми громадсько-політичного акціонізму протестного типу, вдаючись до ненасильницьких методів і політично забарвленого гумору: прем'єр-міністр П. Орешарський поставав в образі зомбі, Конституційний суд продавали на інтернет-аукціоні eBay та ін. Позитив тривалих студентських протестів проявився в створенні мережі активних громадян, які почали комунікувати. Тобто, громадянське суспільство на той момент не можна уважати сформованим, але цей процес, завдячуючи молоді, стартував.

Відновлення антикорупційної активності припало на початок 2018 року, коли в Болгарії відбулися доволі великі акції протесту (вони охопили понад 8 тис. осіб). В їх основі були екологічні питання, але в широкому сенсі вони стосувалися корупції. Першопричиною протестів була критика урядового плану фактичного руйнування національного парку «Пірін», де урядом запланований гірськолижний курорт та інші будівництва. Уряд був запідозрений у корупційній змові з компанією, якій вигідна ця угода. Парк «Пірін» і його порятунок стали символами антикорупційного протесту. Протестувальники вимагали відставки міністра охорони довкілля Н. Дімова, а також проведення міжнародного аудиту концесії АТ «Юлен» зі залученням громадянського суспільства. Зауважимо, що влітку 2018 року протести на захист парку «Пірін», а також проти корупції на всіх рівнях, проти непрозорого прийняття рішень, які приносять шкоду природі Болгарії, були відновлені.

Відзначимо: болгарське громадянське суспільство – слабкий антикорупційний актор. Чинниками, які перешкоджають ефективній роботі неурядового сектора, є доволі обмежена участь НУО в громадсько-політичному житті, слабкі інтереси та зобов'язання на стійкість, відсутність солідарності, підозри щодо корупції, особливо стосовно розподілу фінансування ЄС [15, с. 8]. Неодноразово фіксувалися випадки корупції у відносинах між НУО та державою, особливо щодо розподілу фінансування ЄС [15, с. 73]. Також в Болгарії існують й квазі-НУО, підтримувані урядом, які деформують сприйняття громадськістю діяльності «третього сектора» та дискредитують його повноваження як учасника боротьби з корупцією. Складається враження, що в Болгарії уряд підтримує одні організації та дискредитує інші, але підтвердження чи спростування цієї гіпотези потребує окремого вивчення.

Тиску зазнають болгарські журналісти-викривачі. Наприклад, у жовтні 2018 року було убито В. Марінову, яка розслідувала розкрадання коштів з фондів ЄС, призначені на будівництво об'єктів інфраструктури. В цьому корупційному кейсі фігурують компанії «GP Group» та «Lukoil-Bulgaria», ймовірна причетність найвищого керівництва країни, зокрема прем'єр-міністра Б. Борисова. Ця справа

загострила оцінки Болгарії як приклад експорту корупції з Росії, перш за все в енергетичній сфері. Відтак, якщо в Словаччині вбивство журналіста Я. Куцяка спричинило масові протести, відставку уряду, то болгарська громадськість дуже слабо відреагувало на схожу ситуацію. Загалом Болгарія посідає найгірше в межах ЄС місце у рейтингу «Репортери без кордонів» (Індекс свободи преси); проблема свободи слова та захисту журналістів-викривачів стоїть дуже гостро.

Т. Чавдарова відзначає крихкість і нестабільність демократичної моралі болгар [46, с. 31]; дослідниця наголошує на корупційному прагматизмі болгар, укоріненості корупції як моделі поведінки. Саме це, на нашу думку, є причиною того, що досі радикального поступу в мінімізації корупційних практик у Болгарії не має. Жодна громадянська акція поки що не стала настільки масштабною, аби її «почула» влада.

Наразі новітня Болгарія відноситься до країн напівконсолідованої демократії, де корупція та дефіцит верховенства права відкривають можливості для підриву зв'язку цієї країни з європейськими цінностями та демократіями. Публічний імідж Болгарії увиразнює слабкі економічні перспективи, проблеми публічного адміністрування та роль своєрідного майданчика для розгортання російського впливу. Ні успіхи Болгарії у мінімізації корупційних практик, ні значущу роль національного громадянського суспільства у цьому процесі на сьогодні констатувати не можемо. Незначне підняття у 2017 році Болгарії в Індексі сприйняття корупції не було закріплено; у 2018 році країна стрімко опустилася на 5 сходинок рейтингу (77-е місце зі 180 досліджуваних країн світу). На такому ж аутсайдерському місці Болгарія знаходиться й в рейтингу 2018 року – 42 бали, 77-е місце.

3.3. «Третій сектор» Хорватії як актор антикорупції в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування.

Як і у випадку аналізу попередніх країн, структуруємо вклад матеріалу у три блоки: 1) як відбувалося становлення хорватського громадянського суспільства та

які чинники вплинули на його еволюцію; 2) якими є масштаби корупції в цій країні; як змінювалася динаміка корупційних практик у Хорватії; 3) якою є роль громадянського суспільства Хорватії в протидії корупції; чи існують у цій країні перешкоди для громадської антикорупції.

Нинішні процеси становлення хорватського громадянського суспільства та модель його взаємин з державою щодо корупції, не в останню чергу зумовлені спадком минулих століть, коли Хорватія була частиною імперій, увиразнювала балканську монархічну традицію. Упродовж століть хорватські території контролювали Угорське королівство, Венеціанська республіка, Османська імперія, Австро-Угорщина, відчутним був монархічний спадок Королівства словенців, хорватів і сербів, Королівства Югославія. Це не могло не вплинути на рівень політичної культури населення, їх громадський активізм. Наприклад, в австро-угорський період ініціативи громадян обмежувалися благодійністю, культурою та спортом, зрідка виходячи за межі цих сфер.

Формуванню хорватського громадянського суспільства певною мірою сприяв іллірійський рух, зароджений у 1830-х роках – «національний рух, створений для сприяння хорватській культурній і політичній ідентичності з метою захисту історико-державних прав хорватів у стосунках з угорцями» [20, с. 49]. Почавши з культурних вимог, у 1840-х роках рух перемістився в площину політики. Загалом від середини XIX століття почалося стрімке національне відродження. На Балканах, як і в інших регіонах Європи, відбувалися активні процеси націєтворення («Весна народів»). Цей процес супроводжувався появою доволі широкого спектра ідеологій та організацій. Наприклад, у 1861 році на хорватських землях виникла Партія права, яка однією з перших озвучила ідею створення хорватської незалежної національної держави та потребу широких демократичних перетворень.

Також на розвиток хорватського громадянського суспільства у XIX столітті вплинули індустріалізація (зокрема формування класу промисловців-меценатів) і католицька церква. Примітно, що остання зберігала свою важливу роль навіть за

тоталітаризму в наступному столітті [88]. Як зауважують хорватські учені Г. Бежован, С. Зрінчак і М. Вугец [58], саме у ХІХ столітті були закладені основи окремих культурних, освітніх, соціальних інститутів, які сприяли модернізації суспільства.

Ще руйнівнішим для становлення хорватського громадянського суспільства був період після Другої світової війни, коли комуністична держава контролювала всі види діяльності громадян. За ситуації цілковитого домінування інституту держави та продержавних комуністичних об'єднань громадян громадське життя було цілковито підконтрольне та втратило ініціативне начало. Натомість посилювався патерналізм: соціальні, економічні та інші проблеми розглядалися виключно як завдання держави.

У період існування югославської федерації (1945–1990) існувала низка національних рухів. Зокрема, в першій половині 1960-х років активно піднімалася тема подальшого історичного розвитку хорватів у складі федерації, ролі хорватської мови. Останньою проблемою активно займалася «Матиця хорватська» – організація, яка діяла ще від 40-х років ХІХ століття [39, с. 490].

Важливою датою для позитивних змін у свідомості хорватів став 1967 рік: тоді відкрилися кордони СФРЮ, країну почали активно відвідувати західні туристи; зросли міжнародні контакти югославської інтелігенції [17, с. 492]. З одного боку, це спричинило світоглядну революцію населення, з іншого – формувало ґрунт для подальших протестів у країні. Короткий період 1967–1971 років називають «Хорватською весною» (Hrvatsko proljeće) – дисидентський рух хорватської інтелігенції, підтримуваний найперше студентством. Його вимоги не стосувалися корупції, а були типовими для тогочасних дисидентських рухів у ЦСЄ – розширення громадянських та інших прав; озвучення потреби змін у Хорватії аж до повного її суверенітету. В 1971 році вимоги були відкрито озвучені, але придушені режимом Й. Тіто (арешти, звільнення та інші санкції). Безумовно, «Хорватська весна» була важливим етапом формування громадянського суспільства, але він на деякий час був перерваний наступною «Хорватською тишею» (Hrvatska šutnja). У 1980-х роках, як

відзначає Г. Бежован, існували хіба деякі громадські ініціативи, найперше – у сферах охорони довкілля, захисту прав жінок та, згодом, прав людини в цілому [53; 110]. Хорватські соціологи Г. Чрпіч і С. Зрінчак зауважують, що навіть спортивні, культурні, професійні асоціації контролювалися, що вплинуло на структуру громадянського суспільства в наступні роки [68].

Загалом комуністичний режим сильно вплинув на розвиток громадянського суспільства; його наслідки відчутні досі. Цей спадок проявляється у відсутності в громадян досвіду самоорганізації, потреби громадської взаємодії та прийняття на себе соціальної відповідальності і под. Відповідальність за розв'язання проблем була покладена на державу; громадські ініціативи практично не розглядалися як механізми розв'язання проблем. Такий патерналізм супроводжувався водночас високим рівнем недовіри громадськості як до державних установ, так і «третього сектора». Ці тенденції помітні й нині.

Більш чіткі обриси громадянського суспільства в Хорватії проявилися у другій половині 1980-х років. У 1982 році в межах федеративної Югославії, тобто ще до проголошення незалежності Хорватії (1991 р.), було прийнято перший нормативний акт про соціальні організації та об'єднання громадян. У 1985 році в Хорватії вже налічувалося 10 844 соціальних організації та 547 об'єднань громадян³².

Справжній поступ хорватського «третього сектора» розпочався наприкінці 1990-х років. Поштовх цьому процесу дала війна за незалежність (1991–1995), коли активізувалася діяльність гуманітарних, правозахисних, миротворчих НУО. Під час війни стрімко зросло відчуття солідарності між хорватами, зорганізувався волонтерський рух, виникла ціла мережа НУО. Питання протидії корупції тоді, схоже, були не на часі – вони актуалізувалися після завершення війни з огляду на численні корупційні схеми, застосовувані на тлі збройних протистоянь (опісля на їх

³² Тогочасне законодавство розрізняло об'єднання (організації громадян) і соціальні організації (асоціації, що працюють заради суспільного блага).

позначення використовували термін «воєнна нажива»). Тоді зросла роль міжнародних донорських структур, тому в оцінках тогочасного громадянського суспільства Хорватії, особливо від критиків «третього сектора», часто звучить його оцінка, як «імпортованого ззовні». У цей час хорватське «громадянське суспільство характеризувалося присутністю іноземних організацій, гуманітарною роботою та високим рівнем солідарності» [55, с. 15].

Власне пересічні хорвати упродовж 1990-х років, попри помітну роль «третього сектора» в роки війни, все ж доволі слабо усвідомлювали його можливості, а відносинам між державою та громадянським суспільством бракувало структурованості та достатньої інституалізованості. Зі завершенням війни міжгрупова солідарність і готовність до колективних взаємодій знизилася. У середині 1990-х років громадянське суспільство навіть зіткнулося з негативним громадським сприйняттям, спровокованим державними інституціями. Тогочасна політична еліта недооцінювала конструктивний потенціал громадянського суспільства для повоєнної Хорватії, гальмувала прийняття нормативно-правових актів, важливих для ефективної роботи «третього сектора»; існував урядовий контроль за медіа. Перший президент Хорватії Ф. Туджман (1990–1999) попри те, що у 1960-70-х роках був активним учасником дисидентського руху, створив у країні режим особистої влади, за якого придушувалося інакомислення, жорстко контролювалися ЗМІ тощо [35]. У той час держава часто звинувачує «третій сектор», що НУО, мовляв, є найманими іноземцями, шпигунами тощо [54, с. 20].

У 1998 році в Хорватії було створено урядове відомство для співпраці з НУО (The Croatian Government Office for Cooperation with Non-Governmental Organizations). Метою декларувалося встановлення довіри між владою та громадськістю, розвиток громадянського суспільства. Це відомство запровадило механізм тендерів на надання фінансової підтримки програм НУО, а також було задеклароване сприяння тим НУО, які боротимуться з корупцією [52, с. 150].

Водночас критичний аналіз громадянського суспільства тогочасної Хорватії засвідчує декларативно-популістський характер дій влади щодо «третього сектора».

Дослідники відзначають: наприкінці ХХ століття хорватське громадянське суспільство розвивалося зверху вниз, а не навпаки, що лише закріпило культуру громадянської пасивності [53]. Тогочасні правові норми не сприяли активності «третього сектора», а абсолютна більшість зареєстрованих НУО були фінансово нестабільними, з низьким рівнем членства та професійних кадрів. О. Радченко слушно констатує: лише «після смерті авторитарного президента Ф. Туджмана (грудень 1999 р.) і запровадження парламентського правління (2001 р.) Хорватія міцно стала на шлях демократичних перетворень» [34, с. 19].

Після парламентських виборів 2000 року уряд І. Рачана задекларував намір співпраці з «третім сектором» і озвучив готовність до нормотворчого урегулювання питань життєдіяльності інститутів громадянського суспільства. Були запроваджені різні форми інституціоналізованого співробітництва, зокрема консультативно-дорадчі органи при уряді за участю представників громадськості. Водночас хорватський дослідник Г. Бежован тогочасні відносини громадянського суспільства та держави схарактеризував як «антагоністичні та/або клієнтельні» [54, с. 24]. Низка інституційних механізмів, хоч і була запроваджена під тиском міжнародних структур, але насправді мала фасадний характер. Очевидною була низка проблем: 1) невисокий відсоток громадян входив до НУО або ж був готовий долучитися до різних форматів громадського активізму; 2) НУО мали дуже незначний вплив на державні рішення; 3) для більшості НУО були характерні невисока довіра до них громадян, проблеми прозорості, опортунізм; активісти були фігурантами корупційних скандалів, пов'язаних із фінансами західних спонсорів; 4) не було очевидним, що «третій сектор» зацікавлений розширювати базу членства.

У 2014 році набрав чинності новий Закон про об'єднання [121], відповідно до якого всі НУО повинні були гармонізувати свої статuti з новими нормами та отримати погодження державних інституцій. Процес легалізації для окремих

організацій тривав до двох років, частина НУО не зуміли перереєструватися³³. Адміністративні вимоги увиразнили деяку недовіру держави до «третього сектора».

Стійкість хорватського громадянського суспільства погіршилася у 2016 році. Нестабільний уряд позапартійного Т. Орешковича продовжив традицію недовіри «третьому сектору», було різко скорочено фінансування Національного фонду розвитку громадянського суспільства³⁴. Це скорочення зумовило на певний час серйозні труднощі для реалізації проектів НУО. Тоді ж урядовці позиціювали НУО як непотрібні та паразитарні. Державні медіа, некритично популяризуючи такі оцінки, сприяли погіршенню громадської думки хорватів щодо «третього сектора». При наступному уряді А. Пленковича збереглася низка проблем співпраці держави та «третього сектора».

На законодавчому рівні розвиток інститутів громадянського суспільства унормований угодами між урядом і «третім сектором» [45], декларується створення умов, сприятливих для розвитку громадянського суспільства: зміцнення інституційної, фінансової, законодавчої системи підтримки хорватського громадянського суспільства з боку влади тощо. Водночас між деклараціями та реальним станом речей є серйозні розбіжності, на які регулярно звертають увагу найперше інституції ЄС.

Громадянське суспільство Хорватії постало перед труднощами розвитку:

³³ Уже в 1997 році налічувалося близько 22 тис. об'єднань громадян, у 2012 – уже 46 тис. зареєстрованих об'єднань, 181 фундація та багато інших структурних одиниць хорватського «третього сектора». Станом на початок 2017 року (після перереєстрації) в Хорватії в Реєстрі неприбуткових організацій зареєстровано 34,5 тис. асоціацій, 231 фонд і 13 фондів. Принагідно зауважимо, що хоч кількісні показники є значними для Хорватії, але вони не можуть свідчити на користь дієвості громадянського суспільства.

³⁴ Такі фонди, які працюють у багатьох країнах, є важливою частиною законодавчої та регуляторної системи підтримки громадянського суспільства та інструментом ефективної співпраці між державою та «третім сектором».

– попри розгалужену структурну мережу НУО, хорвати недостатньо включені в роботу організацій «третього сектора», підтримку їх окремих ініціатив. Загальний рівень політичної, громадянської культури хорватів невисокий;

– загалом у Хорватії медіа є вільними, але неодноразово фіксувалися перешкоджання роботі журналістів, зокрема викривачів корупції, а медіа-середовище оцінюється як «частково вільне» [76];

– хоча хорватське громадянське суспільство постійно збільшує свій вплив на громадську думку, рівень соціальної довіри до нього низький серед більшості населення. Проблема низького рівня довіри до громадянського суспільства та його слабкий потенціал для побудови соціального капіталу є тривалим бар'єром для зміцнення національного громадянського суспільства. Відзначимо, що низька довіра існує й між акторами «третього сектора», що зумовлює слабкість мережових взаємодій й, як наслідок – невисоку результативність проектів;

– більшість хорватських НУО сконцентровано в кількох найбільших містах і краще розвинених регіонах країни; мешканці малих міст і сіл слабо інтегровані в різноманітні громадські мережі;

– зміни (правові, податкові) останніх років наклали певні обмеження на громадянське суспільство та свободу об'єднань [117, с. 111]; проблеми з фінансуванням є перешкодою для сталого розвитку громадянського суспільства в цілому та його окремих ініціатив.

Нині в структурі хорватського «третього сектора» домінують спортивні та культурні НУО, а правозахисні, зокрема антикорупційні, є нечисельними [117, с. 118]. Зауважимо, що довгий час (щонайменше до 2005 року) проекти хорватського громадянського суспільства практично не охоплювали антикорупцію, а зосереджувалися на подоланні наслідків війни, захисті прав національних меншин, охороні довкілля. Лише коли інтенсифікувався євроінтеграційний процес, і протидія корупції набула особливої гостроти, почали виникати антикорупційні НУО.

Головним джерелом фінансування НУО в Хорватії є Національна фундація розвитку громадянського суспільства, створена у 2006 році. Фундацією за перші десять років існування було здійснено 4369 затверджені фінансові та нефінансові підтримки громадянського суспільства, фінансована низка досліджень, виділено стипендії для представників НУО тощо. Водночас активісти занепокоєні тим, що організаціям, критичним до уряду, скорочують фінансування. Поряд із цим джерелом доходів НУО покладаються на мізерні приватні пожертви та, більш суттєво, на проекти, що фінансуються коштом ЄС.

З причин скорочення фінансування³⁵ та посилення адміністративних вимог хорватські НУО не мають достатніх можливостей для мобілізації прихильників своїх ініціатив, найму консультантів, організації технічної підтримки для активної системної роботи. Дані щодо зайнятості в секторі НУО Хорватії не є доступними для аналізу, але самі НУО озвучують проблему мінімізації персоналу; від постійної зайнятості кадрів НУО переходять до зайнятості «під проекти», неповну зайнятість. Але очевидно, що в питаннях моніторингу корупції, організації належної антикорупції, нагально необхідними є постійні компетентні кадри.

Для того аби показати роль громадянського суспільства в антикорупційній протидії, найперше необхідно схарактеризувати, наскільки увиразненими в Хорватії є корупційні практики, перед якими викликами стоїть «третій сектор». Відзначимо, що культура корупції завжди в певних формах була присутня в Хорватії, але ніколи не мала глибоких коренів. Корупційні практики набули значних обсягів під час війни за незалежність (1991–1995). Тоді ЄС наклав збройне ембарго на колишню Югославію, а Хорватія звернулась до «чорного» ринку задля організації надійного постачання зброї. Замість притягати до відповідальності тих, хто збагатився на війні, тодішній глава держави Ф. Туджман винагороджував державними активами

³⁵ Наприклад, у 2016 році було істотно зменшено (від 14,21 % до 6,88 %) надходження від проведення лотерей, а також скорочено державне фінансування НУО.

спекулянтів та інших лояльних до нього [85]. Лише після смерті Ф. Туджмана та завдяки приходу до влади ліберальної коаліції було почато побудову європейської парламентської демократії та обрано курс на членство в ЄС і НАТО.

У 2002 році під тиском міжнародних інститутів і хорватського громадянського суспільства парламентом була затверджена перша національна антикорупційна стратегія. Від того часу громадянське суспільство, вивільнене політичною лібералізацією, почало акцентувати на топ-корупції, цим самим формуючи громадську думку щодо загроз, зумовлених нею.

Важливу антикорупційну роль відіграла спеціалізована антикорупційна агенція (Бюро з боротьби з корупцією та організованою злочинністю Хорватії, USKOK). Але на старті свого існування ця структура була доволі безпорадна, не маючи ні політичної, ні фінансової підтримки; водночас підтримка громадянського суспільства була виражена. В Хорватії деякий час продовжувала зберігатися своєрідна «каста недоторканих». Тільки після подання заявки на членство в ЄС (2003), ратифікації парламентом Конвенції проти корупції (2005) прокурорам USKOK було надано надзвичайні повноваження. Примітно, що усі антикорупційні прокурори проходили тренінг із взаємодії з медіа, що уможливило налагодження належного формування громадської думки про корупцію та антикорупцію в країні.

Серед найвідоміших справ, завершених USKOK, відзначимо «Маестро»³⁶ щодо хабарництва в Хорватському приватизаційному фонді (2006 р.), «Індекс» щодо корупції в провідних університетах (2008 р.), «Діагноз» щодо корупції в медичних установах (змова задля отримання здоровими хорватами привілей поранених на війні) та ін. Однією з найрезонансних справ у хорватській політиці було розслідування 2011 року щодо провладної партії «Хорватська демократична співдружність» з огляду на її незаконне фінансування (надходження на рахунки цієї партії близько 4 млн євро від місцевих компаній державної форми власності).

³⁶ Тут і далі вказані кодові назви справ.

Отримані фінанси партія використала на парламентські виборчі кампанії 2003 і 2007 років. Крім того ця партія була запідозрена в незаконному фінансуванні тогочасної лідерки партії Я. Косор під час президентської кампанії 2005 року.

У 2012 році, напередодні прийняття Хорватії до ЄС, екс-прем'єр Хорватії І. Санадер після розслідування USKOK був засуджений до десятилітнього ув'язнення за корупцію (опісля апеляції термін скорочено до 8,5 років). Політику, крім справи про корупцію в «Хорватській демократичній співдружності», інкримінували лобіювання угоди між австрійським банком «Нуро Алре Адгіа» й урядом Хорватії в обмін на неправомірну винагороду 480 тис. євро в 1994 році, одержання хабара 10 млн євро від угорського енергетичного концерну «MOL» за сприяння в придбанні контрольного пакета акцій хорватської державної компанії «INA» тощо. Екс-прем'єр став найвищим державним посадовцем, що був засуджений за корупцію в державі – майбутньому члені ЄС. Як слушно відзначає дослідниця П. Закарія, справа І. Санадера – лише один із численних прикладів корупції, зафіксованої від часу отримання країною незалежності [119, с. 44].

На цьому етапі розвитку Хорватії дії USKOK не зустрічали політичного чи іншого спротиву, бо виступ проти антикорупційної агенції міг стати іміджевою загрозою Хорватії на останніх стадіях переговорів з ЄС. Діяльність антикорупційної агенції стала одним із чинників, який допоміг Хорватії вступити до ЄС. Реальні успіхи в подоланні корупції були однією з вимог ЄС до Хорватії як кандидата на вступ. Тільки за період 2004–2014 роки USKOK переслідувала понад дві тисячі звинувачених, досягши рівня засудження приблизно 95 %. Крім І. Санадера, серед звинувачених були колишній заступник прем'єр-міністра, колишній віце-президент, троє колишніх міністрів, високопоставлений генерал, посол у США та вищі чиновники фіскального відомства [85].

Якщо у 2017 році Хорватія займала 57-е місце в Індексі сприйняття корупції (49 балів зі 100-а можливих), то у 2018 – вже 60-е (48 балів). Відтак, у 2016–2018 роках незмінно відбувалося погіршення (наприклад, у 2015 році – 51 бал). Тут не

спостерігається покращення сприйняття корупції, в той час, як багато країн ЦСЄ демонструють це [96]. Це зумовлене постійними новими корупційними викриттями через непрозорі контракти, сумнівні процедури державних закупівель, надання прихованих концесій, недостатню прозорість прийняття законів. Високий рівень корупції посилюється тим, що лише невелика кількість справ доходять до розгляду в судах, справи слухаються повільно, небагато підозрюваних покарані. Втім, це проблема більшості посткомуністичних країн.

За оцінками «Freedom House» [95] в Хорватії останнім часом не відбувається очікуваних позитивних зрушень. Критика стосується не лише зменшення присутності корупції, а й свободи медіа. В Хорватії посилюється контроль над громадським і державним телебаченням, переслідуються журналісти, зокрема викривачі корупції.

Водночас корупційний прагматизм на низовому рівні залишається дуже високим. За результатами опитування 2013 року міжнародного проекту регулярних опитувань «Євробарометр», 94 % [67] опитаних хорватів зазначили, що корупція є поширеною; це значно вищий показник, аніж середній по ЄС (76 %) [108]. Якщо звернутися до опитування «Євробарометра», представленому на початку 2018 року [109], знову ж 94 % опитаних хорватів вказали на значну корупцію в країні, а на переконання 55 % у період 2014–2017 років вона навіть зросла. Водночас 80 % респондентів не могли ствердити, що були свідками якихось проявів корупції упродовж останнього року. 95 % опитаних хорватів ніколи не повідомляли про фіксовані ними випадки корупції (середній показник по ЄС – 81 %). 75 % відсотків хорватів розглядають корупцію як невіддільну ознаку ділової культури своєї країни, а 81 % – єдиним способом досягнути успіху в бізнесі.

Якщо на етапі підготовки до вступу в ЄС саме боротьба з корупцією декларувалася хорватськими урядами як першочергове завдання [61] і ці декларації отримували практичне впровадження, то нині активна антикорупція сповільнилася за одночасного збереження інтенсивності корупції. Це актуалізує питання ролі

громадськості у цьому процесі, адже корупція нині є перешкодою поступальному розвитку Хорватії. Однією з перших спроб консолідації хорватського громадянського суспільства була Регіональна конференція громадянського суспільства (17–19.09.2001 р., м. Цавтат), проведена в рамках Пакту стабільності для Південно-Східної Європи. Важливість цього заходу полягала в тому, що на ньому вперше були озвучені позиції хорватського «третього сектора», державних високопосадовців, медіа, міжнародних НУО, агенцій, які надають програми технічної допомоги на антикорупцію.

Основними антикорупційними НУО Хорватії є «GONG», Transparency International Hrvatska, «Udruga Zviždač», Human Rights House Zagreb та ін. Зокрема «GONG» є однією з найбільших антикорупційних НУО Хорватії; вона діє з 1997 року. Ця організація сприяє підвищенню соціального та інституційного потенціалу для протидії корупцією, запобіганню зловживанням владою через моніторинг антикорупційної політики з акцентом на доступі до інформації. «GONG» впливає на відкритість і прозорість уряду через діяльність громадської адвокації та інформування, а також подання запитів на доступ до інформації. Особлива увага приділяється оприлюдненню різних даних у відкритих форматах для подальшого ознайомлення з нею широкою громадськістю. «GONG» звертає увагу на: доцільність законодавчого унормування лобіювання; потребу в дієвій моделі моніторингу фінансування політичних партій і виборчих кампаній; нагальність якнайшвидшого впровадження етичних кодексів у політиці та інші питання. Від часу створення організації понад 20 тис. спостерігачів відстежували прозорість електоральних процесів. З 2003 року організація здійснює моніторинг виборчого законодавства, виявляючи його недоліки, спостерігає за прозорістю фінансування виборчих кампаній. Наприклад, під час президентської кампанії-2005 і парламентської кампанії-2007 були зафіксовані численні порушення норм електорального фінансування, а проти партії «Хорватська демократична співдружність» і тодішнього прем'єр-міністра було ініційовано судовий процес.

З 2000 року діє Transparency International Hrvatska – місцеве відділення найвідомішої глобальної антикорупційної ініціативи громадянського суспільства. Організація реалізує заходи, спрямовані на забезпечення прозорості, підтримує та захищає жертв і свідків корупції, проводить моніторинги державних закупівель, організовує заходи, спрямовані на формування культури антикорупції тощо.

Хорватські правозахисні НУО озвучують думку про те, що нині в Хорватії є систематичні напади на критичне мислення та свободу об'єднань, тиск на свободу критики. Це дає хорватському «третьому сектору» підстави говорити про зміну вектора розвитку країни в бік неліберальної демократії. Такі побоювання не є безпідставними, позаяк навіть на найвищому рівні озвучується критика громадянського суспільства. Наприклад, парламентарій правого спрямування Ж. Гласновіч публічно висловився, що НУО – це «троянські коні», зрадники, які спілкуються з іноземними лобістами та ворогами хорватської держави, виступають чужорідним тілом у тканині хорватського народу [102]. Хоч нападів, фізичних розправ щодо активістів не зафіксовано, але на хорватські антикорупційні НУО часто здійснюється тиск. Наприклад, непрямий тиск спостерігався щодо екологічної НУО «Зелена дія» (Green Action) [106], яка проводила публічну кампанію проти корупції в рамках іноземного інвестиційного проекту, пов'язаного з будівництвом гольф-поля в Хорватії [60, с. 8].

Медіа як інститут громадянського суспільства в Хорватії теж стикаються з певними утисками через озвучення інформації про корупцію. Зокрема, у вересні 2017 року було закрито популярне ток-шоу про корупцію на Хорватському національному телебаченні «Hrvatska uživo». Лише за 2017 рік було зафіксовано понад 60 випадків вербального чи фізичного тиску на журналістів [60, с. 11].

Хоч у Хорватії визначені правові рамки антикорупції, але відсутній³⁷ закон про захист інформації та інформаторів, який відповідав би міжнародним стандартам [51,

³⁷ Станом на 01.12.2018 р.

с. 22–23]. Відсутність належного захисту інформації та інформаторів зумовлює істотну проблему слабкої системи повідомлень про корупцію в Хорватії. Більшість інформаторів анонімно (через побоювання репресій) зв'язуються не з державними інститутами, а з антикорупційними НУО, повідомляючи їм про корупційні кейси. Страх перед репресіями за повідомлення про корупцію (можливу корупцію) тут дуже виражений. Це впливає з комуністичної культури державної служби й адміністрації, тому є потреба сильного режиму захисту інформації та інформаторів.

Прикладом того, наскільки хорватські активісти незахищені перед розголосом інформації, є правозахисниця, очільниця антикорупційних асоціацій «Whistle blower», «Udruga Zviždač» В. Баленовіч [84] – звільнення з роботи, численні судові позови тощо за її повідомлення про корупційні кейси. Водночас не можна оминати факт, що очолювана нині В. Баленовіч НУО «Udruga Zviždač» навіть не має свого інтернет-сайту, де можна було б прослідкувати роботу цієї асоціації, її фінансування. Проблеми з прозорістю фінансування навіть стали причиною, що В. Баленовіч, яка певний час працювала радником Президента Республіки Хорватії К. Грабар-Китарович, була звільнена (2015 р.). Такі ситуації засвідчують парадокс: корупцією можуть бути охоплені навіть ті, хто ставить за завдання антикорупцію.

Якщо аналізувати протестний аспект антикорупційних виступів хорватів, то вони доволі нечисельні, попри те, що окремі питання здатні вивести хорватів на протести, як-от: протести фермерів проти скорочення субсидування державою сільського господарства (лютий 2012 р.), акції за традиційні сімейні цінності та проти визнання одностатевих шлюбів і прав трансгендерів (березень 2018 р.) та ін. Відзначимо серію студентських протестів 2009 року, які підняли широкий комплекс питань корупції в освіті. Ця акція слугує маркером формування нового покоління активних учасників громадсько-політичного життя Хорватії.

Серед інших протестів виділимо серію соціальних виступів (18 акцій) у лютому – квітні 2011 року. Це були вимоги політичних і соціальних змін у державі з акцентом на корупції. Ці антиурядові акції були першими в Хорватії, організовані

через соціальну мережу Facebook. Найбільші протести (понад 10 тис. осіб) проти політики уряду Я. Косор відбулися в Загребі, менш велелюдними вони були у Спліті, Вараждині та інших містах. Тоді до інтернет-активістів доєдналося багато хорватських НУО. Фактично від тоді в Хорватії починає формуватися новітня культура громадянського протесту через мережеві взаємодії [69].

Попри те, що тема корупції є провідною у владному дискурсі, на думку хорватських антикорупційних НУО [59], після вступу країни до ЄС тут зникла справжня політична воля до антикорупції на всіх рівнях. Перешкодою антикорупції є й дуже високий у хорватів рівень [62] опортунізму (пристосуванства, яке у свою чергу зумовлює корупційний прагматизм) і відсутність громадської довіри до державних установ. Боротьба з корупцією залишається одним із найбільших викликів для Хорватії, і роль громадянського суспільства у цьому надважлива.

Висновки до розділу 3.

1. У Румунії через найбільшу в межах ЦСЄ замкнутість авторитарної політичної системи громадянське суспільство довгий час було практично відсутнє, в той час, як в інших країнах регіону розвивалися різні його позайнституційні форми (дисидентський рух, значна роль церкви тощо). Зміна режиму в 1989 році не відбулася мирно, як в інших країнах. Позаяк поза владними структурами Румунії не було елементів громадянського суспільства, то управлінський вакуум заповнився колишніми комуністами. Це надовго сповільнило демократичний транзит, стимулювало системну корупцію.

Реформи, спрямовані на мінімізацію корупційних практик, були розпочаті в контексті євроінтеграційних планів на виконання вимог ЄС у першій половині 2000-х років. До цього процесу активно долучилися актори громадянського суспільства, найбільшими акціями котрих був рух за чесність у політиці – «Коаліція за чистий парламент» (2004), подальші схожі акції («Коаліція за чисті університети», «Коаліція за чистий уряд» та ін.); акції за реформу законодавства про декларування

чиновниками майна та доходів (2005 р.); перевірка кандидатів у депутати Європарламенту (2007) та ін. Неконвенційні форми політичної участі в Румунії почали узвичаюватися лише від 2012 року. Найбільшими антикорупційними протестами були: антиурядові протести після пожежі в нічному клубі «Colectiv» (2015); серія антикорупційних антиурядових протестів 2017–2018 років проти пом'якшення антикорупційного законодавства, амністування корупціонерів, ліквідації політичної незалежності спеціального антикорупційного органу в судовій сфері та ін. Тема корупції стала каталізатором громадянської активності в Румунії.

2. На формування й еволюцію громадянського суспільства Болгарії наклало відбиток перебування в складі різних імперій (Римська, Османська, СРСР), які визначали громадсько-політичні традиції болгар, їх політичну культуру тощо. Недосконалість правових систем згаданих імперій вплинула на появу та укорінення корупції в Болгарії. На відміну від інших країн радянського блоку (Польща, Чехословаччина, Угорщина та ін.), Болгарія не протестувала проти радянської підконтрольності; відповідно не було набуто досвіду громадянського протесту. Болгарський дисидентський рух сформувався зі значним часовим відставанням; опозиція була дуже слабкою; поштовх до демократичних змін ішов не знизу (від громадянського суспільства), а зверху (від верхівки керівної Болгарської комуністичної партії). Справжня демократизація розпочалася лише з 1997 року. Від тоді активізувалася співпраця держави та громадянського суспільства щодо антикорупції. На стан сучасного болгарського громадянського суспільства впливає політична культура болгар, яка ще не позбулася патріархальних і підданських рис.

Процес приєднання до ЄС став найважливішим чинником розвитку антикорупційної політики, але в у болгарському уряді, інших державних інституціях є впливові сили, не зацікавлені в протидії корупції; відбувається корупційне «захоплення держави». Завдяки зусиллям «третього сектора» стають відомі численні приклади топ-корупції, але після їх оприлюднення влада зазвичай не вдається до необхідних процесуальних дій, а громадськість бурхливо не протестує. Тому

корупційні викриття часто знівельовуються подальшою байдужістю як влади, так і болгарської громадськості.

Відзначимо дві громадські ініціативи, які реалізуються в Болгарії: проект «Створення коаліції та моніторинг протидії корупції в Південно-Східній Європі» і проект «Лідерство Південно-Східної Європи з метою розвитку та доброчесності». Найактивнішим актором болгарської громадськості у протидії корупції є НУО «Центр вивчення демократії». Найбільші за новітню історію Болгарії антикорупційні протести відбувалися упродовж 2013 року (три «хвилі»), результатом яких стало створення завдяки молоді мережі активних громадян. Відновлення антикорупційної активності припало на початок 2018 року (велелюдні акції протесту з найперше екологічними вимогами, які в широкому сенсі вони стосувалися корупції). Попри деяке «пробудження» болгарського громадянського суспільства, поки що воно залишається порівняно слабким у своїй антикорупційній протидії, а корупційний прагматизм болгар сприяє укоріненості корупції як моделі поведінки.

3. Громадянське суспільство Хорватії як актор антикорупції нині стикається з низкою викликів, спричинених нестійкістю демократичних традицій публічного врядування. Багаторічне перебування під контролем різних імперій, подальший комуністичний режим негативно вплинули на культуру громадянського активізму хорватів. Попри членство в ЄС, й нині в Хорватії гостро відчувається патерналізм, побутовий корупційний прагматизм, висока недовіра громадян владі та політичним акторам, «третьому сектору» в цілому.

Попри значний поступ у розвитку громадських ініціатив періоду війни за незалежність, активне піднесення громадянського суспільства не укріпило наростаючу традицію громадянського активізму, не сформувало стійку довіру хорватів до «третього сектора», не змодельовало партнерські стосунки з інститутом держави. Тогочасне хорватське громадянське суспільство у перші роки незалежності було недооцінене як громадянами, так і владою. Після завершення періоду авторитаризму Ф. Туджмана, запровадження парламентського правління змінилася

риторика влади щодо «третього сектора»; але багато ініціатив влади щодо громадянського суспільства мали фасадний характер. Низький відсоток громадян входив чи в певних формах підтримував ініціативи недержавних акторів; «третій сектор» практично не впливає на державні рішення; НУО мали проблеми з прозорістю; чинні правові норми, які регулюють діяльність інститутів громадянського суспільства, відбивають певну недовіру держави до них. Значна частина цих проблем зберігається нині.

Низька довіра між акторами «третього сектора» зумовила слабкість мережевих взаємодій, слабкої результативності проєктів, зокрема антикорупційних. Проблеми з фінансуванням перешкоджають сталому розвитку громадянського суспільства в цілому та антикорупційних ініціатив, зокрема. Антикорупційні НУО в Хорватії нечисельні; вони виникли як реакція на євроінтеграційний процес. Після вступу до ЄС Хорватія не демонструє справжню політичну волю в антикорупції; помітне сповільнення антикорупційної динаміки за одночасного збереження інтенсивності корупційних практик. Нині Хорватія займає посереднє місце в антикорупційних індексах, а в останні роки не покращується сприйняття корупції, тоді як більшість країн ЦСЄ досягають цього. Основними антикорупційними НУО Хорватії є «GONG», Transparency International Hrvatska, «Udruga Zviždač» та ін. Проблемою залишається відсутність закону про захист інформації та інформаторів. Антикорупційні протести хорватів слабо виражені. Фактично боротьба з корупцією залишається одним із найбільших викликів сьогодні для Хорватії, і роль громадянського суспільства у цьому процесі має зрости.

Список використаних джерел до розділу 3.

1. Авинери, Ш. (1994). Партии, соціально-культурна медиация и роль гражданского общества. *Полис*, 1, 141-147.
2. *Академія демократії. Посібник політичної та громадянської освіти для України* (2008). Люблін: Європейський дім зустрічей – Фондація Новий Став.

3. Ахтирська, Н. (2015). Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії. *Віче*, 18, 2-5.
4. Бова, А. (2004). Transparency International: індекс сприйняття корупції. *Політичний менеджмент*, 1, 129-143.
5. Боднараш, Г. (2012). «ЧЕСНОметр» в країнах Центрально-Східної Європи: порівняльний аспект. Available from <http://h-bodnarash.vkursi.com/3977.html>
6. Бройєр, Р., Грабська, А. (2013). *Болгарам набридла корумпованість і кумівство політиків*. Available from <http://p.dw.com/p/19FT1>
7. Бурдяк, В. І. (2004). *Політичні трансформаційні процеси у Болгарії у посткомуністичний період*. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича.
8. Бурдяк, В. І. (2015). Коаліційний уряд Вітчизняного Фронту повоєнної Болгарії та боротьба за режим народної демократії. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*, 3 (31), 112-122.
9. Вонсович, Г. Б. (2012). Еволюція уявлень про громадянське суспільство в період постсоціалістичної модернізації у країнах ЦСЄ (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття). In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 6-9). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
10. Газін, В. П. (2012). Історична долі ЦСЄ: до і після комунізму. In *Матеріали науково-практичної конференції Країни Центрально-Східної Європи в умовах постсоціалістичної демократичної трансформації* (pp. 3-6). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.
11. Герасимчук, С. (2017). *Антикорупційний Майдан. Що спричинило масові протести у Румунії*. Available from <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/01/23/7060521/>

12. Герасимчук, С. (2018). *Стрес-тест для Румунії: які наслідки матиме відставка легендарного борця з корупцією*. Available from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/07/10/7084197/>
13. Грамада, А. (2017). *Румунія воює за антикорупційну службу: до чого призведуть нові протести*. Available from <http://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/09/11/7070758/>
14. Губрієнко, О. (2011). *Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії)*. Available from <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97naх-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikladi-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html>
15. Дакова, В. (2003). *Българският неправителствен сектор в контекста на развитие*. София: Фондация «Работилница за граждански инициативи».
16. *Досвід взаємодії державних органів країн світу з інститутами громадського суспільства, залучення громадськості до формування та реалізації державної політики, протидії корупції, забезпечення електронного урядування* (2012). Available from http://ogp.gov.ua/sites/default/files/library/Dosvid_OGP-MFA.pdf
17. Єлавіч, Б. (2004). *Історія Балкан. ХХ століття*. Київ: Свенас.
18. Жуковская, А. А. (2014). Основные этапы институционализации неправительственных организаций как института гражданского общества в Республике Болгария. *E-Jornal Studia Humanitatis*, 3. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-etapy-institutsionalizatsii-nepravitelstvennyh-organizatsiy-kak-instituta-grazhdanskogo-obschestva-v-respublike-bolgariya>
19. Жуковська, А. О. (2012). Політичні партії в громадянському суспільстві Болгарії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*, 607-609, 253-258.

20. Злоді, З., Нагірний, З. (2010). Хорватське державне право як складова національної ідеї: територіальний аспект. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*, 23 (210), 48-67.

21. Кабанцева, І. А. (2018). Болгарське громадянське суспільство як актор антикорупційної протидії. In *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми формування громадянського суспільства в Україні»* (pp. 107-111). Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ.

22. Кабанцева, І. А. (2018). Громадянське суспільство Румунії: досвід протидії корупції. *Політичне життя*, 1, 33-37.

23. Катанска, Ц. (2017). *Повдигнаха 146 обвиненія на Цветан Василев*. Available from <http://news.bnt.bg/bg/a/povdignakha-146-obvineniya-na-tsvetan-vasilev>

24. Костриба, О. (2016). *Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС*. Available from http://espreso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antikorupciynogo_organu

25. Коцева, О. (2015). *Корупція в європейській Болгарії*. Available from <https://www.radiosvoboda.org/a/26930457.html>

26. Кумар, І. (2017). *Інтерв'ю з Президентом Болгарії Р. Радєвим*. Available from <http://ua.euronews.com/2017/02/16/sanctions-hurt-russia-and-the-eu-says-bulgaria-president-rumen-radev>

27. Кушнар'ов, І. В. (2017). Досвід нових держав-учасниць ЄС у боротьбі з політичною корупцією: приклад Болгарії. In *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Актуальні наукові дослідження різноманітних соціальних процесів* (pp. 86-90). Одеса: Причорноморський центр дослідження проблем суспільства.

28. Кушнар'ов, І. В. (2017). Інструменти боротьби з політичною корупцією у країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії. *Політикус*, 4, 58-61.

29. Кушнар'ов, І. В. (2017). Політична корупція в Румунії: роль громадянського суспільства у протидії їй. In Матеріали міжнародної науково-практичної конференції *Суспільні науки та сучасність: актуальні питання* (pp. 89-93). Запоріжжя: Класичний приватний університет.
30. Кушнар'ов, І. В. (2018). *Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація*. Київ: Юридична думка.
31. Перепелиця, Г. (2017). Боротьба з корупцією: румунські уроки для України. Available from <http://uainfo.org/blognews/1486453321-borotba-z-koruptsieyu-rumunski-uroki-dlya-ukrayini.html>
32. Пилип, Я. Ю. (2015). Інституційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції за законодавством Румунії. *Порівняльно-аналітичне право*, 5, 213-217.
33. *Президент Болгарии не видит достаточной политической воли для борьбы с коррупцией в высших эшелонах власти* (2016). Available from <http://www.novinite.ru/articles/26262/>
34. Радченко, О. (2009). Неминучість авторитаризму: міф чи закономірність для України? *Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентіві України*, 1, 13-22.
35. Руккас, А. (2010). Сильна рука. *Український тиждень*, 4 (117). Available from <http://tyzhden.ua/History/3495>
36. Руменова-Стойчовска, Е. (2017). *На какво се дължи слабостта на гражданското общество в България*. Available from http://www.omda.bg/public/studentски_forum/grajd_obshtestvo.htm
37. *Румунська Коаліція за чистий парламент. У пошуках чесності в політиці*. (2005). <https://maidan.org.ua/2011/09/borotba-z-politychnoyu-koruptsijeyu-u-postkomunistychnij-evropi/>
38. Сааков, В. (2018). У Румунії суд оголосив неконституційною частину реформи юстиції. Available from <http://p.dw.com/p/2rnns>

39. Саган, Г. (2008). Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. XX ст. *Наукові записки. Збірник праць, 16*, 484-501.
40. Семиженко, А. (2016). *Болгарія: голоси. Політолог*. Available from <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/>
41. Трегуб, Г. (2013). «Електричний» бунт паралізував владу в Болгарії. Available from <http://m.tyzhden.ua/publication/72929>
42. Ульяновська, М. (2018). *Убити хабарника в собі: путівник по боротьбі з корупцією для України*. Available from <https://hromadske.ua/posts/ubyty-khabarnyka-v-sobi-putivnyk-po-borotbi-z-koruptsiiei-dlia-ukrainy>
43. Федоренко, С. (2017). *Румунія: народ проти корупції*. Available from <https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupciyi-.html>
44. Фощан, Я. (2016). *Болгарська практика досягнення національної єдності*. Available from <http://www.kontrast.org.ua/news/2524.html>
45. Халецький, А. В. (2012). Зарубіжний досвід сприяння розвитку громадянського суспільства. *Е-Журнал Державне управління: удосконалення та розвиток, 11*. Retrieved from <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=546>
46. Чавдарова, Т. (2003). Неформальная экономика в постсоветском пространстве: проблемы исследования и регулирования. In И. Б. Олимпиева, О. В. Паченков (Eds.), *Коррупция в посткоммунистической Болгарии* (pp. 25-36). Санкт-Петербург: Центр независимых социальных исследований.
47. Шимон, І., Лемак, В. (2015). Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України. *Часопис Київського університету права, 3*, 366-370.
48. *Alianța pentru o României curată* (2004). Available from <http://www.romaniacurata.ro/liste-negre/#liste-locale-2004>
49. *Annex Croatia to the EU Anti-Corruption Report* (2014). Available from https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_croatia_chapter_en.pdf

50. Ateljevic, J., Budak, J. (2010). Corruption and public procurement: example from Croatia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12 (4), 375-397.
51. Badun, M., Pribicevic, V., Deskar-Skrbic, M. (2014). Government size and efficiency as constraints to economic growth: comparing Croatia with other European countries. *Post-Communist Economies*, 26 (3), 297.
52. Bejaković, P. (2002). Corruption in Croatia: institutional settings and practical experiences. *Politička misao: Croatian Political Science Review*, 39 (5), 128-155.
53. Bežovan, G. (2004). *Civilno društvo*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
54. Bežovan, G. (2007). Croatia. In Search of Civil Society. *Polityka i Społeczeństwo*, 4, 16-25.
55. Bežovan, G., Matančević, J. (2011). *Civicus Civil Society Index in Croatia. Building identity: future challenges for CSOs as professionals in the societal arena*. Zagreb: Centre for Development of Nonprofit Organisations CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
56. Bežovan, G., Matančević, J. (2017). *Civil society and positive changes*. Zagreb: Školska knjiga.
57. Bežovan, G., Zrinščak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
58. Bežovan, G., Zrinščak, S., Vugec, M. (2005). *The Civil Society in Croatia: The Process of Gaining Trust and Establishing Partnership with the State and Other Stakeholders. Croatian Report*. Zagreb: CERANEO – Centre for Development of Nonprofit Organisations and CIVICUS: World Alliance for Citizen Participation.
59. *Borba protiv korupcije ide u negativnom smjeru* (2017). Available from <https://www.gong.hr/hr/dobra-vladavina/borba-protiv-korupcije-ide-u-negativnom-smjeru/>
60. Bosanac, G. (Ed.) (2018). *Report on illiberal democracy trends in Croatia, Slovenia, Hungary and Latvia*. Croatian Platform for International Citizen Solidarity (CROSOL) /Platforma za međunarodnu građansku solidarnost Hrvatske.

61. Budak, J. (2006). Corruption in Croatia: Perceptions Rise, Problems Remain. *Croatian Economic Survey*, 9, 35-68.
62. Budak, J., Rajh, E. (2012). *Corruption Survey in Croatia: Survey Confidentiality and Trust in Institutions*. Zagreb: The Institute of Economics.
63. Ceka, B. (2013). The perils of political competition: Explaining participation and trust in political parties in Eastern Europe. *Comparative Political Studies*, 46 (12), 1610-1635.
64. *Coaliția pentru un Parlament Curat – Alegeri Europene* (2007). Available from <http://sar.org.ro/coalitia-pentru-parlament-curat-2007-alegeri-europene/>
65. *Coaliția pentru un Parlament Curat* (2004). Available from www.sar.org.ro/coalitia-pentru-un-parlament-curat-2004/
66. *Corruption and Anti-corruption Policy in Bulgaria. Monitoring the EU accession process: corruption and anti-corruption policy* (2002). Open Society Institute.
67. *Croatia to the EU Anti-Corruption Report* (2014). Available from https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/corruption/anti-corruption-report/docs/2014_acr_croatia_chapter_en.pdf
68. Črpić, G., Zrinščak, S. (2005). Civilno društvo u nastajanju: slobodno vrijeme i dobrovoljne organizacije u Hrvatskoj. In J. Baloban (Ed.) *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Golden marketing.
69. Deanković, S. (2011). *The Awakening of the Culture of Protest (Croatia)*. Available from <https://nenasilje.org/en/2011/the-awakening-of-the-culture-of-protest-croatia/>
70. Deletant, D. (1995). *Ceașescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. London: M.E. Sharpe.
71. *Dragnea, condamnat la 3 ani și 6 luni de închisoare cu executare* (2018). Available from <https://www.digi24.ro/stiri/actualitate/justitie/zi-decisiva-pentru-liviu-dragnea-judecatorii-asteptati-din-nou-sa-ia-o-decizie-in-dosarul-angajarilor-fictive-950541>

72. *En Bulgarie, une corruption endémique* (2018). Available from: <http://www.lejdd.fr/international/ue/en-bulgarie-une-corruption-endemique-3533927>
73. *Evaluation Round. Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors. Evaluation Report Romania* (2016). Available from <https://rm.coe.int/16806c7d05>
74. *Exminister Szigeti je nevinný, podľa súdu podvod nespáchal* (2017). Available from <https://domov.sme.sk/c/20649137/byvaly-minister-szigeti-je-nevinny-podla-sudu-podvod-nespachal.html>
75. *Fourth Evaluation Round* (2018). Available from <https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/168077e159>
76. *Freedom of the Press* (2015). Available from https://freedomhouse.org/sites/default/files/FreedomofthePress_2015_FINAL.pdf
77. *Gallup Poll: Subject of Corruption Marks Beginning of Bulgaria's Political Autumn* (2017). Available from <http://rai-see.org/gallup-poll-subject-of-corruption-marks-beginning-of-bulgarias-political-autumn/>
78. Grigorescu, A. (2006). The corruption eruption in East-Central Europe: The increased salience of corruption and the role of intergovernmental organizations. *East European Politics and Societies*, 20 (3), 516-549.
79. Grubiša, D. (2011). Anti-corruption Policy in Croatia: Benchmark for EU Accession. *Croatian Political Science Review*, 47 (5), 69-95.
80. Haberfeld, M. R., Klockars, C. B., Ivkovic, S. K., Pagon, M. (2000). Police officer perceptions of the disciplinary consequences of police corruption in Croatia, Poland, Slovenia and the United States. *Police Practice and Research*, 1, 41-72.
81. Hooghe, M., Quintelier, E. (2013). Political Participation in European Countries: The Effect of Authoritarian Rule, Corruption, Lack of Good Governance and Economic Downturn. *Comparative European Politics*, 12 (2), 209-232.
82. Kostadinova, T. (2012). *Political Corruption in Eastern Europe*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

83. Krasimorov, A. (2018). *Bulgaria president vetoes anti-corruption law*. Ed. By Heinrich, M. Available from: <https://www.reuters.com/article/us-bulgaria-politics/bulgaria-president-vetoes-anti-corruption-law-idUSKBN1ER0S9>
84. Kresimir, O. (2014). *Životna ispovijest Vesne Balenović*. Available from <https://kamenjar.com/zivotna-ispovijest-vesne-balenovic/>
85. Kuris, G. (2015). *The Little Anti-Corruption Agency That Could*. Available from <https://foreignpolicy.com/2015/08/07/the-little-anti-corruption-agency-that-could/>
86. Kutnjak Ivkovic, S., Klockars, C., Cajner-Mraović, I., Ivanušec, D. (2002). Controlling Police Corruption: The Croatian Perspective. *Police Practice and Research*, 3 (1), 55-72.
87. *Le Rapport de Conformité. Roumanie* (2018). Available from <https://rm.coe.int/quatrieme-cycle-d-evaluation-prevention-de-la-corruption-des-parlement/168077e15aFourth>
88. Ledić, J. (1997). Croatia. In L.W. Poinier (Ed.), *The New Civic Atlas – Profiles of Civil Society in 60 Countries* (pp. 30-31). Washington: CIVICUS.
89. *Legea nr. 334/2006 privind finanțarea activității partidelor politice și a campaniilor electorale, republicată, cu modificările și completările ulterioare*. (2017). Available from <http://www.roaep.ro/legislatie/wp-content/uploads/2016/05/Legea-nr.-334-2006-actualizata1.pdf>
90. Littlehale, S. A. (2012). *A Study of Corruption in the Bulgarian Legal System*. Honors College. Paper 66.
91. Mulloboeva, Z. (2017). *Is Bulgaria Losing the War on Corruption?* Available from <http://www.gfintegrity.org/is-bulgaria-losing-the-war-on-corruption/>
92. Mungiu-Pippidi, A. (2010). *Tale of Two Villages*. Budapest: Central European University Press.
93. Mungiu-Pippidi, A. (2015). *A Quest for Good Governance*. Cambridge: Cambridge University Press.
94. Mungiu-Pippidi, A., Johnston, M. (2017). *Transitions to Good Governance: Creating Virtuous Circles of Anticorruption*. Edward Elgar Publishing: Cheltenham.

95. *Nations in Transit 2018: Croatia Country Report* Freedom House (2018). Available from <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2018/croatia>
96. *No Improvement in Croatia's Corruption Perceptions* (2018). Available from <https://www.total-croatia-news.com/business/26086-no-improvement-in-croatia-s-corruption-perceptions>
97. Olteanu, T. (2016). Corruption and favoritism in Romania. In J. Leitner and H. Meissner (Eds.), *State Capture, Political Risks and International Business, Cases from Black Sea Region Countries* (pp. 155-170). London: Routledge.
98. Olteanu, T., Beyerle, S. (2017). The Romanian people versus corruption. The Paradoxical Nexus of Protest and Adaptation. *The Open Journal of Sociopolitical Studies*, 10 (3), 797-825.
99. Panev, B. (7 Feb., 2017). Report on a seminar on Prospects for Curbing Corruption in Bulgaria. *BTA*.
100. Poenaru, F. (2013). *A Crucial Romanian Autumn*. Available from <https://commons.com.ua/uk/virishalna-rumunska-osin/>
101. Poenaru, F. (2017). Romanian protests: A cake with three layers (and a cherry on top). Available from <http://www.focaalblog.com/2017/02/27/florin-poenaru-romanian-protests-a-cake-with-three-layers-and-a-cherry-on-top/#sthash.bah2qnKb>. Dpuf
102. *Povodom Međunarodnog dana ljudskih prava: sustavni napadi na kritičko mišljenje i slobodu udruživanja*. Available from <http://www.kucaljudskihprava.hr/2017/12/10/povodom-medunarodnog-dana-ljudskih-prava-sustavni-napadi-na-kriticko-misljenje-i-slobodu-udruzivanja/>
103. Rankin, J. (27 Dec. 2017). Cloud of corruption hangs over Bulgaria as it takes up EU presidency. *The Guardian*.
104. *Romania parliament changes criminal procedure; opposition says aims to hide graft* (2018). Available from <https://www.euractiv.com/section/elections/news/romania-parliament-changes-criminal-procedure-opposition-says-aims-to-hide-graft/>

105. Sandor, S. D. (2003). *Great Expectations – Can Civil Society Tackle Corruption in Central and Eastern Europe?* Available from <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/civil-society-corruption-20030701.pdf>
106. *Slobodna Dalmacija: Nepodnošljiva lakoća manipuliranja* (2018). Available from http://zelena-akcija.hr/hr/programi/pravo_okolisa/slobodna_dalmacija_nepodnosljiva_lakoca_manipuliranja
107. Smilov, D., Dorosiev, R. (2007). Perceptions of Corruption in Bulgaria A Content Analysis of Documents from Politics, Judiciary, Police, Media, Civil Society and Economy. *Discussion Paper Series*, 7. Available from https://kops.uni-konstanz.de/bitstream/handle/123456789/11427/Perceptions_of_corruption_in_Bulgaria.pdf?sequence=1
108. *Special Eurobarometer 397. Corruption* (2014). Available from http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_397_en.pdf
109. *Special Eurobarometer 470. Corruption* (2018). Available from http://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2176_88_2_470_ENG
110. Stubbs, P. (2001). Politička ekonomija civilnog društva. In M. Meštrović (Ed.), *Globalizacija i njene refleksije u Hrvatskoj*. Zagreb: Ekonomski institut. CIVICUS – Civil Society Index Analytical Country Report for Croatia.
111. Štulhofer, A. (2004). Perception of Corruption and the Erosion of Social Capital in Croatia 1995-2003. *Politička misao*, 41 (5), 74-86.
112. Tchompalova, Y. (2018). *Corruption in Bulgaria*. Available from <https://irsocietyjcu.com/2018/01/10/corruption-in-bulgaria/>
113. *The 2016 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2017). Washington: U.S. Agency for International Development.
114. Tiut, A. (2009). *Corruption and Civil Society in Romania: Striving for an Answer, or at Least a Clear Picture*. Available from <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/romania-corruption-civil-society-20030729.pdf>

115. Tudor, I. (2018). *Darius Vâlcov, condamnat la 8 ani de închisoare. Purtătorul de cuvânt al Guvernului: Nu am niciun comentariu.* Available from http://www.romaniatv.net/instanta-suprema-ar-putea-pronunta-decizia-in-dosarul-in-care-darius-valcov-este-acuzat-de-trafic-de-influenta-si-spalare-de-bani_402561.html

116. Tudor, I. (2018). *Protest în Piața Victoriei. Îmbrânceli între manifestații din fața Guvernului și jandarmi: mai multe persoane, duse la poliție UPDATE.* Available from http://www.romaniatv.net/protest-in-piata-victoriei-imbranceli-intre-manifestantii-din-fata-guvernului-si-jandarmi-traficul_426148.html#ixzz5LVju8K

117. Vandor, P., Traxler, N., Millner, R., Meyer, M. (Eds.) (2017). *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities.* Vienna: ERSTE Foundation.

118. Worth, M., Dyrnishi, A. (2017). *Protecting whistleblowers in Southeast Europe.* Southeast Europe Coalition on Whistleblower Protection; Blueprint for Free Speech.

119. Zakaria, P. (2013). In the Name of Corruption: Charting Perception of Corruption and Its Effects on Citizens in Croatia. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans, Vol. 5, Iss. 2 (9), 43-62.*

120. Zakaria, P. (2016). The Influence of Socioeconomic Trends and Experiences on Individual Perception of Corruption: The Case of Croatia. *Public Integrity, 18 (4), 419-440.*

121. *Zakon o udrugama* (2014). Available from https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_06_74_1390.html

122. Zalan, E. (2017). *Ten years on, Romania and Bulgaria still dogged by corruption.* Available from <https://euobserver.com/justice/136673>

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКІСТЬ КРАЇН ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ ЯК АКТОР ПРОТИДІЇ ДЕСТРУКТИВНОМУ ІНСТИТУТУ КОРУПЦІЇ

4.1. Громадська антикорупція в «захопленій державі»: приклад Молдови.

Молдова не випадково обрана для нашого аналізу: вона уособлює цілий вузол проблем, більшою чи меншою мірою характерних пострадянським країнам ЦСЄ. На думку А. Фоксалла [49], ця країна стикнулася з чи не найбільшими викликами пострадянського переходу. Попри підписану Угоду про асоціацію з ЄС (27.06.2014 р.), Молдова акумулює численні труднощі державно-правового розвитку, зумовлені синхронним перебуванням у зоні впливу як Заходу, так і Російської Федерації.

Відзначимо: 1) довший час Молдова вважалася найбіднішою країною Європи (щоправда, у 2018 році такою за критерієм ВВП на душу населення стала Україна); 2) проблемності їй додає міжнародно-невизнана держава Придністровська Молдовська Республіка; 3) це перша пострадянська країна, яка через механізм виборів повернула до влади комуністичну партію (Партія комуністів Республіки Молдова): у 2001–2009 роках ця політична сила мала парламентську більшість; 4) роз'єднання національної еліти на проєвропейську та проросійську частини послаблює країну; 5) приймаючи допомогу від ЄС та інших західних інституцій, Молдова при цьому не впроваджує європейські стандарти належного врядування, не проводить очікуваних світовою демократичною спільнотою реформ.

Політична еліта Молдови використовує корупцію для формування економічної, правової та політичної системи країни. У політологічних дослідженнях Молдову характеризують переважно в контексті олігархічного впливу на управління державою. Її рисами є постійний ріст корупції, де-факто керівництво державою олігархами (фактично одним олігархом); громадянське суспільство є

слаборозвиненим, вільні медіа – переслідувані завдяки збереженому олігархічному контролю за медіа-простором, система судочинства фактично втратила незалежність. Видається, що демократичний транзит у Молдові зупинився, а державні інститути є підкореними та маніпульованими. Ще у 2000 році Світовий банк схарактеризував її як «захоплену державу» з огляду на олігархічну систему та відсутність прозорих механізмів прийняття державних рішень. Згодом цю характеристику Молдови зацентував й Генеральний секретар Ради Європи Т. Ягланд [58].

Такий сценарій розвитку може спричинити залишення Молдови на периферії західної економічної та політичної системи без найближчих перспектив стати членом ЄС. Нині Молдова не є країною-кандидатом на вступ до ЄС³⁸ та навіть євроінтеграційний курс не можна розглядати як такий, що обраний однозначно і безповоротно. Зокрема, 12.10.2018 р. парламент Молдови відклав голосування за законопроект про внесення змін до Конституції, які закріпили б європейську інтеграцію як стратегічну мету країни, а 18.10.2018 р. не підтримав цю норму в ході голосування. В цілому стійкість цієї країни в виборі євроінтеграційного напрямку є хиткою з огляду на те, що президент Молдови І. Додон перетворив інститут глави держави на платформу для діалогу з Росією та утвердження проросійських настроїв.

У опитуванні, проведеному «Center of Sociological Investigations and Marketing «CBS AXA» [92] 80 % респондентів заявили, що країна йде хибним напрямком. Лише 2,9 % опитаних вказали, що задоволені своїм економічним становищем, проти 83,5 % невдоволених. Результати опитування показують високий рівень недовіри до політичних партій («вони піклуються лише про власний бізнес») і державних органів

³⁸ 21.10.2018 р. спікер молдовського парламенту А. Канду озвучив, що Молдова не планує подавати заявку на вступ до ЄС, принаймні у перші половині 2019 року. Очевидним, що доля подальших євроінтеграційних перспектив залежить зокрема й від результатів чергових парламентських виборів-2019.

(«вони неефективні в боротьбі з незаконним бізнесом та в інших питаннях»). На тлі цього 28 % респондентів 19–26 років висловили намір залишити Молдову.

За даними опитування громадської думки резидентів Молдови, проведеного Міжнародним республіканським інститутом, 89 % респондентів вважали, що країною керує у своїх інтересах вузька група людей [57]. Згідно з Барометром громадської думки Інституту громадської політики, 62,4 % опитаних вказали на зростання тенденції встановлення недемократичного режиму в Молдові [73].

Такі тривожні характеристики розвитку Молдови як однієї з країн ЦСЄ є підставою для детального вивчення комплексу проблем, пов'язаних із можливостями національного громадянського суспільства запобігати поширенню корупційних та інших неформальних деструктивних практик як явних перешкод для подальшої демократизації країни.

Громадянське суспільство Молдови є молодим; воно почало формуватися фактично зі здобуттям незалежності держави, хоч, як і в інших країнах ЦСЄ до початку 1990-х років тут уже був накопичений певний досвід колективних взаємодій. На нинішній стан молдовського «третього сектора» вплинула тривала залежність цих земель від Османської імперії, Австро-Угорщини, Російської імперії, Румунії, СРСР: роки багаторічної підконтрольності позначилися на політичній культурі молдован. У період СРСР особливо пригнічувалися прояви добровільної ініціативності; відповідно, в громадян випрацювалася звичка шукати розв'язок проблем найменшими зусиллями, що зазвичай вело до непрозорих механізмів.

В Молдові наявна низка проблем функціонування громадянського суспільства: складність забезпечення фінансової стійкості НУО [70, с. 6–7]; труднощі співпраці з центральними та місцевими державними органами; слабкість кооперації громадян та ін. [87, с. 232]. Молдовські НУО постійно стикаються з тиском на них державних посадовців і структур, пов'язаних із керівною партією, включаючи медіа, блогерів та онлайн-тролів. Дослідники Д. Слюсаренко та І. Фолтеа [78] констатують зростання

неліберальної частини громадянського суспільства в Молдові. У діяльності НУО спостерігається регрес, зокрема через випадки нападів на активістів [44].

Станом на березень 2018 року в Молдові Міністерством юстиції було зареєстровано 11 тис. громадських організацій³⁹, з яких 9,2 тис. – громадські об'єднання, фонди, профспілки, решту – релігійні організації. На території міжнародно-невизнаної держави Придністровська Молдовська Республіка⁴⁰ налічується 2364 некомерційні організації. Попри значний кількісний склад, багато НУО неефективні або існують лише «на папері». Зауважимо складність збору інформації про молдовський «третій сектор»: хоч і підтримується змістове наповнення урядового порталу відкритих даних <http://date.gov.md>, але цей портал акцентує найперше на поданні офіційних даних, інформації про формальні інститути держави, не даючи панорамного уявлення про молдовське громадянське суспільство та динаміку його розвитку. Два інформаційні портали – www.civic.md та www.ong.md – дають дещо ширшу інформацію про НУО Молдови.

Індекс трансформації Бертельсмана за період 2015–2018 роки показує, що рівень соціальної самоорганізації в Молдові є невисокий. Переважна більшість НУО знаходяться у столиці; меншою мірою вони представлені в містах Бельці та Комрат [37]. Лише невелика кількість організацій громадянського суспільства може мати постійний оплачуваний персонал; технічне забезпечення для їх діяльності є достатньо обмеженим [82, с. 160]. Орієнтовно 25 % організацій певною мірою є активні [87, с. 232].

Мережеві громадські взаємодії в Молдові загалом є слабкими. Натомість розвинулася мережа клієнтсько-патронажних відносин. Дуже мало громадян долучаються до роботи «третього сектора» (близько 4 % [65, с. 4]), фінансово

³⁹ Кількісний приріст молдовських НУО за останні роки є незначним. Наприклад, станом на кінець 2016 р. було зареєстровано 10 772 організацій громадянського суспільства.

⁴⁰ Функціонування НУО на території псевдодержави Придністровська Молдовська Республіка є сильно утруднене через тиск силових структур щодо демократично налаштованого «третього сектора».

підтримують його проекти. Понад 80 % населення Молдови взагалі не знають, що таке НУО й які їх функції [65, с. 7]. Загалом складається враження, що молдовани доволі повільно та неохоче сприймають громадські ініціативи та долучаються до колективних дій. Цьому є чимало причин, окрема й відсутність довіри до громадських ініціатив, що сягає комуністичного періоду. Рівень громадської довіри інститутам громадянського суспільства часто навіть нижчий, ніж до формальних владних інститутів, скомпрометованих корупційними скандалами: лише 23,6 % молдован-респондентів в ході опитування громадської думки вказали про довіру «третьому сектору» [82, с. 166]. Інше опитування, проведене для визначення Індексу трансформації Бертельсмана, зафіксувало ще нижчу громадську довіру до НУО: лише 14,6 % молдован вказали, що довіряють їм уповні чи значною мірою, а майже 64 % – не довіряють [37, с. 29]. Позитивом є хіба те, що молодше покоління молдован більш відкрите до «третього сектора».

Проблему слабкості громадянського суспільства Молдови вбачаємо в тому, що значна частина НУО виникли не як вияв внутрішньої потреби громадськості в активній позиції, а як відповідь на пропозицію західного фінансування. Відповідно, розвиток мережі членства не став пріоритетом таких організацій; значна їх частина стала (за найкритичнішими оцінками) пасивними споживачами допомоги з розвитку демократії, а не рушійною силою демократичних змін. Лідери таких НУО, «хоч і мають доступ до керівництва державою та західних донорів для впливу на державну політику, насправді дуже віддалені від широкої громадськості» [65]. Можна навіть говорити про свого роду елітарний, а не народний характер молдовських НУО, не в останню чергу пов'язаний з чималим іноземним фінансуванням, завдяки якому уможливлене наймання компетентних кадрів під реалізацію конкретних проектів.

Складається враження, що молдовські НУО працюють із грантами й експертами, але не з пересічними громадянами, яких можна залучити до певних ініціатив; відповідно пересічні громадяни відчужені від «третього сектора». Втім, ця проблема характерна не лише для Молдови, а для багатьох країн. Представники

НУО сприймаються громадськістю та медіа радше як індивідуальні експерти, а не як виразники інтересів певних груп суспільства. Більшість НУО непомічені широкою громадськістю; у них слабка комунікація, багато навіть не мають профілів у соціальних мережах або, створивши їх, не наповнюють змістовно. Безперечно, поганий інформаційний супровід ослаблює НУО. До того ж у громадській думці молдован (не в останню чергу завдяки державній пропаганді) сформувалося сприйняття НУО як «мисливців за грантами» [94].

Ще у 2010 році була створена Національна рада національної участі як основна платформа для діалогу та співпраці між урядом та організаціями громадянського суспільства. Втім, вона була довгий час бездіяльною і лише нещодавно помітна деяка її активність (найперше, в частині законопроектної експертизи⁴¹). Видається, що молдовський уряд не бачить в особі НУО партнерів, не вважає широкі консультації з «третім сектором» корисними. Більшість молдовських чиновників доволі зневажливо ставляться до НУО; ймовірно, це ґрунтується на розумінні слабкості соціальної бази НУО. І це попри те, що в Молдові є приклади топ-чиновників, які прийшли в політику саме з громадянського суспільства.

Вплив громадянського суспільства на формування порядку денного молдовської політики залишається обмеженим. У багатьох випадках законопроекти, ініційовані НУО за співпраці з урядом, у парламенті затверджуються з суттєвими змінами від початкового проекту. Регламент парламенту не передбачає чітких положень про громадські консультації з проектами законодавства за участю громадянського суспільства [66].

Відзначимо, що безпосередня підтримка приватним сектором НУО в Молдові є низькою; законодавство не мотивує суб'єктів підприємництва до різних форм благодійництва. Фактично життєдіяльність молдовських НУО узалежнена від

⁴¹ До неї входять представники низки НУО. Див.: http://www.cnp.md/images/stories/doc/Reprezentanti_CNP_in_structuri_consultative_de_stat.pdf

іноземного фінансування⁴². Водночас останніми роками молдовський парламент схвалив кілька правових ініціатив, які потенційно можуть зміцнити позиції громадянського суспільства, зокрема закони «Про асигнування 2 % податку на доходи фізичних осіб» і «Про соціальне підприємництво». Перший із названих актів є кроком до забезпечення фінансової стійкості НУО⁴³. Він передбачив право фізичних і юридичних осіб пожертвувати 2 % своїх податків на прибуток для НУО. В Молдові цей механізм запрацював починаючи від 01.01.2017 р. стосовно доходу, отриманого у 2016 році. За перший рік дії цього механізму було зареєстровано 484 НУО, які претендували на це джерело фінансування (а це менш як 5 % від загальної кількості зареєстрованих НУО). З них 302 організації (62 %) у 2017 році отримали таку підтримку. У перший рік дії закону 21 204 платників податків (це 11 % від загальної кількості платників податків) використали своє право на підтримку НУО і сума пожертв становила понад 210 тис. євро [67, с. 4]. Попри прогресивний характер «механізму 2 %» припускаємо, що він істотно не вплине на фінансову стабільність молдовського «третього сектора» в цілому й, не виключено, може працювати на користь квазігромадських НУО, які працюють на підтримку влади в цілому чи Демократичної партії Молдови В. Плахотнюка. Водночас це припущення потребує окремого вивчення для якісних узагальнень.

Попри окремі законодавчі новації останніх років середовище функціонування молдовських НУО погіршується: вони та їх проекти дискредитуються в очах

⁴² У 2015 р. через політичну кризу в Молдові та відсутність прогресу в здійсненні необхідних реформ програми фінансування від ЄС були тимчасово припинені. Наприкінці 2016 року ЄС відновив фінансову підтримку програм у Молдові, зокрема надано 8 млн євро для розвитку та зміцнення потенціалу громадянського суспільства цієї країни. Ця програма мала б сприяти розвитку потенціалу громадянського суспільства для забезпечення активної участі молдовської громадськості, зокрема й процесах антикорупції.

⁴³ У частині країн ЦСЄ починаючи від 1990-х років застосовується механізм, що дає змогу платникам податків самим вибирати, яким організаціям мають бути надані субсидії з національного бюджету, на основі правила «одного (двох) відсотків». Цей механізм спрямований на забезпечення непрямого державного фінансування некомерційних організацій, стимулювання комунікації між такими організаціями та громадськістю, чим посилюється громадянська активність у цілому.

громадськості [47, с. 12]. У вересні 2017 року Верховний комісар ООН з прав людини оприлюднив публічну заяву про випадки переслідування опозиції, правозахисників, журналістів, а також репресії проти НУО, зокрема й в Республіці Молдова [86]. Ініціативні молдовські організації систематизували інформацію про різні форми утисків НУО у 2016–2017 роках [75].

Відносини між громадянським суспільством Молдови та владними інститутами останніми роками погіршуються. Наведемо кілька аргументів цьому:

– у липні 2017 року міністр юстиції Молдови включив три статті в проект закону про НУО, які передбачали введення обмежень на іноземне фінансування тих НУО, які займаються впливом на законодавство, діяльністю, пов'язаною з політикою. Близько 160 НУО оприлюднили заяву про неприпустимість цих обмежень. Результатом стало зупинення роботи над цим законопроектом, але питання не закрито, є загроза повернення до його обговорення: можливий угорський, російський, азербайджанський сценарій (у цих країнах такі обмеження запроваджені). Наприклад, президент Молдови І. Додон в розмові з угорським президентом Я. Адером підтвердив намір впровадити досвід Угорщини щодо обмеження іноземного фінансування НУО [55];

– молдовське законодавство про некомерційні організації передбачає: Міністерство юстиції має право на отримання інформації про всі аспекти діяльності будь-якої НУО; державні службовці мають право відвідувати усі внутрішні наради НУО, отримувати доступ до усіх внутрішніх організаційних документів. Це є вагомою перешкодою для незалежності «третього сектора» Молдови;

– часові терміни реєстрації НУО (нещодавно скорочений від 30 до 15 днів) є значно довшими, ніж для комерційних організацій (3 дні) [66, с. 4];

– для дискредитації громадянського суспільства в очах населення на замовлення влади та керівної партії проводяться соціологічні дослідження [54, с. 15, 17–19]. Завдання їх результатів (радіше псевдорезультатів) – посилити зневажливе сприйняття громадянами «третього сектора» своєї країни;

– урядові медіа дискредитують критичні до влади НУО, їх протиставляють квазігромадським організаціям, посилюється клімат залякування незалежних медіа органами державної влади. Це особливо увиразнилося після виступу активних НУО проти зміни виборчої системи у 2018 році. Зокрема організації, критично налаштовані до електоральних реформ, ініційованих владою, були позначені як пов’язані з певними політиками, політично «забарвлені» в той час, коли НУО не повинні бути напряму залучені до політичної діяльності. Така позиція висловлювалася на найвищому рівні, наприклад, її публічно озвучив спікер молдовського парламенту А. Канду [71; 74], який є водночас заступником голови Демократичної партії Молдови, в інтересах котрої ця реформа й проводилася. Онлайн-тролі, проурядові медіа активно позиціюють критично налаштовані до виборчих новацій НУО як такі, що протистоять прогресивним змінам у державі, хоч насправді ці електоральні зміни такими не є. Влада зайняла відкриту позицію, що НУО повинні залишитися поза політикою, натомість «третій сектор» вимагає (хоч його голос є доволі слабким) зупинити тиск на громадянське суспільство з причини наявності критичних поглядів щодо дій чи ініціатив уряду [43]. Схоже, нинішню молдовську владу уповні влаштовувало б, якби громадянське суспільство концентрувалося на спорті, культурі, освіті та інших максимально політично нейтральних сферах.

Хоч на вимогу Ради Європи було прийнято нову Стратегію розвитку громадянського суспільства на 2018–2020 рр. [64], але вона була підтримана лише наприкінці березня 2018 року (на той час уже мали реалізовуватися заплановані заходи). Це свідчить про бажання влади всіляко штучно зменшити роль «третього сектора». Фактично реалізація передбачених цією Стратегією проектів у 2018 році була проблематичною, позаяк державний бюджет приймався без урахування впровадження запланованих заходів.

Попри загальну слабкість громадського сектора Молдови, є приклади успішних ініціатив адвокації. Наприклад, у відповідь на запит громадської

платформи «Гідність і правда» Конституційний суд змінив систему вибору глави держави: він почав обиратися безпосередньо громадянами, а не парламентом. Ще одним прикладом активної позиції молдовських НУО був виступ проти так званого «Закону Великого брата»⁴⁴, який запроваджував широкі заходи масового нагляду, свого роду цензуру, найперше в Інтернеті.

Отже, відзначимо основні риси громадянського суспільства Молдови, які важливі в контексті подальшого аналізу його антикорупційної ролі: 1) обмеженість соціальної бази, що ускладнює можливість масштабної співпраці з суспільством в цілому та його окремими групами; 2) фінансова нестійкість абсолютної більшості акторів «третього сектора»; слабкість підтримки з боку держави та бізнесу; 3) низька довіра громадян до НУО; 4) відсутність сприйняття державою «третього сектора» як партнера реформ; переслідування критично налаштованих до влади акторів, викривачів корупції. Влада свідомо дискредитує громадянське суспільство задля посилення недовіри до нього з боку громадян. Водночас формується та підтримується сектор квазігромадських організацій, лояльних до влади; 5) надмірний контроль держави за діяльністю акторів громадянського суспільства; намагання запровадити обмеження на іноземне фінансування НУО; 6) обмеженість впливу НУО на формування порядку денного молдовської політики.

Проаналізувавши стан конструктивного неформального інституту громадянського суспільства Молдови, переходимо до вивчення корупції у цій країні як вираженого деструктивного інституту. Підписавши Угоду про асоціацію з ЄС Молдова погодилася виконувати пріоритетне зобов'язання – протидіяти корупції. Водночас ситуація в країні упродовж кількох років після підписання цього знакового документа засвідчує: європейські цінності визначені Молдовою лише формальним пріоритетом, але для їх практичного впровадження бракує політичної волі та послідовності вищого керівництва держави. Наприклад, за результатами щорічного

⁴⁴ Цей закон, прийнятий у 2013 р., образно названий за аналогією з твором Дж. Орвелла «1984».

моніторингу Transparency International Індекс сприйняття корупції в Молдові останні п'ять років погіршується: 2012 рік – 36 балів, 2013 – 35, 2014 – 35, 2015 – 33, 2016 – 30, 2017 – 31 бал (це 127-е місце у світі). Водночас за результатами 2018 року відбувся певний підйом – 33 бали (ці два нові бали підняли країну одразу на 117-е місце в світі). Очільники країни, лідери правлячих партій позиціюють себе як номінально проєвропейські, а своїми корупційними практиками підривають громадську підтримку європейської інтеграції [59].

За результатами дослідження Міжнародного барометра з питань корупції Transparency International 2016 року, 79 % населення вважають, що приватні олігархічні інтереси мають надмірний вплив на процес прийняття рішень. Серед виражених проблем країни 67 % опитаних назвали корупцію [83]. 93 % молдован не задоволені антикорупційними заходами, які проводить уряд [39, с. 63]. Це закономірно, позаяк позитивні результати відсутні, найперше з причин відсутності політичної волі в керівників держави та тотальної політизації державних установ. Організації, які створювалися державою для антикорупції, використовуються в політичних «іграх» для підриву репутації політичних конкурентів провладних кандидатів тощо. Низка антикорупційних ініціатив влади не сприяли вирішенню ендемічної корупції, оскільки жодна з них не була спрямована безпосередньо на деполітизацію державних установ та регуляторних органів. Питання публічного значення дуже часто розглядалися непрозоро, призначення на посади ґрунтувалися на політичній лояльності, членстві в правлячій політичній групі, а не на заслугах.

Механізмом відтворення корупції в Молдові, на думку А. Добровольської, стала приватизація, з початком якої «політика стала сприйматися в Молдові як прибутковий бізнес, що у свою чергу спричинило появу політичних амбіцій у процвітаючих бізнесменів» [13, с. 148]. Олігархічна корупційна система виразно почала формуватися під час повернення до влади комуністів. Зокрема, за час восьмирічного президентства комуніста В. Вороніна (2001–2009), його син О. Воронін став долларовим мільярдером [84]. Але особливо процес олігархізації країни

прискорився в перший період влади Коаліції Альянсу європейської інтеграції (2009–2013 рр.) [60, с. 2–3]. У цей період між двома ключовими гравцями молдовської політики – В. Філатом і В. Плахотнюком⁴⁵ – вибудовувалися неформальні союзи та водночас велася боротьба за політичний вплив та активи бізнесу (олігархічний плюралізм). Але після розриву відносин між політиками-олігархами В. Філат був заарештований (жовтень 2015 р.) і засуджений до дев'ятирічного ув'язнення. Це призвело до монополізації влади В. Плахотнюком⁴⁶, який встановив неформальний контроль над усіма основними установами держави, зосередивши у своїх руках безпрецедентні політичні та економічні інструменти (олігархічний монополізм).

Попри розробку (найперше, під зовнішнім тиском) правової та інституційної системи боротьби з корупцією, їх реалізація слабка. Безпрецедентний масштаб політизації державних установ, наростаюча концентрація влади в руках однієї олігархічної групи перетворили Молдову «захоплену державу» [47, с. 3]. Частота та послідовність рішень, які приймаються в інтересах однієї групи, демонструють перехід від ендемічної корупції як кількісного процесу (багаторазове зловживання приватною вигодою різних суб'єктів) до власне «захоплення держави» [68].

Упродовж останніх років Молдова стала своєрідним «полігоном» для розподілу державних установ між правлячими партіями. Де-факто злиття економічних і політичних сил мали далекосяжні наслідки для якості нестійкої демократії. Фрагментарні реформи в державі, які переважно здійснюються на вимогу Заходу і його коштом, в цілому не спроможні обмежити значний олігархічний вплив на політику Молдови. Помітно, що у цій країні олігархія в деяких аспектах важливіша за формальні інститути та норми (або є неформально «злита» з ними), що

⁴⁵ Ще сімнадцять більш чи менш потужних олігархів (І. Шор, В. Патон, Р. Усатій та ін.) у цей період намагалися безуспішно зміцнити свій вплив на молдовську політику.

⁴⁶ Ім'я лідера Демократичної партії Молдови підприємця В. Плахотнюка фігурує в низці корупційних викриттів, підозр у рейдерстві. Він фактично є «ляльководом» молдовської політики, здійснюючи тіньове керування державою.

є великою перешкодою для подальшої демократизації країни. Система управління Молдовою фактично перетворилася на механізм пошуку ренти. «Купівля голосів» парламентарів, корумпованість правосуддя, протиправне використання державних активів, непрозорість партійного фінансування⁴⁷ тощо є частими практиками, які підкреслюють уразливість демократичного транзиту в цій країні [50].

Попри існування кількох номінально проєвропейських урядів від 2009 року⁴⁸, в Молдові зацікавлені неформальні деструктивні групи інтересів латентно підпорядкували собі державні інститути та паралізували незалежне прийняття рішень. Демократична партія Молдови фактично монополізувала владу як на національному, так і на місцевому рівнях. Непотизм, клієнтизм, політичний патронаж покладені в основу організації системи державної влади; суд є уразливим перед тиском виконавчої влади. За фасадом Демократичної партії Молдови відбувся ріст одноосібної влади В. Плахотнюка, а в умовах крихкості молдовської демократії громадянське суспільство є дуже слабким, щоб запобігти таким неформальним механізмам. До того ж безвізовий режим істотно сприяв тому, що багато активістів громадянського суспільства покинули країну. Нині не формується достатній соціальний тиск на владу, хоч акції протесту періодично відбуваються.

Дослідниця проблематики внутрішньої політики Молдови С. Герасімов зробила висновок, що тут «демократія та верховенство права піддаються підвищеній загрозі» [51]. Зокрема, система правосуддя Молдови політизована та значною мірою підпорядкована В. Плахотнюку; правосуддя є вибіркоким і використовується для придушення політичних опонентів, викривачів корупції, незалежних журналістів.

⁴⁷ Провладні політичні партії часто фінансуються з непрозорих джерел. Натомість опозиція не має доступу до публічних медіа та ресурсів, а її представників переслідують силові структури.

⁴⁸ В Молдові достатньо сильні стартові антикорупційні зобов'язання, взяті на себе проєвропейськими урядами у 2009–2010 роках, були зруйновані після того, як керівні партії погодилися розподілити між своїми кандидатами керівні посади в судових, антикорупційних і правоохоронних структурах.

Непрозорість права власності на медіа зумовлює їх концентрацію в руках нечисельних груп інтересів, що загрожує плюралізму та свободі слова. Ринок медіа на понад 80 % належить політикам або людям, близьким до провладних партій. Це спричинило створення високополітизованого медіа-сектора, де власники втручаються в редакційну політику. Санкції за порушення положень про прозорість власності в ЗМІ були введені лише у 2017 році, втім їх застосування в Молдові є ускладненим. Ще у 2015 році молдовський парламент прийняв поправку до Кодексу про телебачення та радіомовлення⁴⁹, запровадивши вимоги прозорості права власності на медіа, але не була заборонена реєстрація права власності на них в офшорах. У 2017 році уряд зробив кілька нових спроб обмежити доступ журналістів до інформації. Відмова надавати журналістам певні дані щодо майна державних службовців найчастіше пояснюється захистом персональних даних.

Однією з головних сфер корупції в Молдові є банківська система. Прикладом цього слугує операція «Російський ландромат»: у 2010–2014 роках банківські установи Молдови були використані для «відмивання» щонайменше 24 млн дол. США [69] та їх переказ за кордон. А унаслідок корупційних схем у 2014 році з трьох банків Молдови (Banca de Economii, Unibank, Banca Socială) «зник» 1 млрд дол. США. Очевидно, що такі корупційні афери уможливилися тому, що демократія Молдови нестабільна та контролюється недоброчесними політиками.

Ще у 2002 році прийнято закон про розкриття активів державних службовців, а пізніше того ж року в Кишиневі був створений Центр боротьби з економічними злочинами та корупцією. Проте слабкі механізми забезпечення дотримання законності є неефективними в антикорупції. Вперше Стратегія боротьби з корупцією та План дій були прийняті у 2004 році; остання антикорупційна Стратегія для 2017–2020 років прийнята після консультацій із громадськістю. Водночас є серйозні проблеми у практичному впровадженні цієї Стратегії, попри те, що представники

⁴⁹ Наприкінці 2018 року озвучено інформацію про розробку нової редакції такого кодексу.

громадянського суспільства включені до груп моніторингу її виконання. У Молдові антикорупційні акти є відповідними міжнародним стандартам, але їх реалізація відстає. В такій ситуації необхідна активна громадськість.

У 2012 році у Молдові була створена Національна комісія з доброчесності (NIC) для перевірки цілісності державних посадових осіб чи суспільної гідності та запобігання корупції шляхом перевірки багатства цих людей. У 2016 році інститут було реорганізовано в Національний орган доброчесності (ANI). Більшість зафіксованих протиправних діянь корупційного характеру стосуються декларування доходів і майна (42 %), існування конфлікту інтересів (41 %) [41].

У 2015 році було прийнято новий закон про фінансування партій та виборчих кампаній. Усі політичні партії, які брали участь в останніх парламентських і місцевих виборах, мають право на державні субсидії, в розмірі, узалежненому від набраної кількості голосів. Всупереч міжнародним рекомендаціям, парламент Молдови збільшив кілька разів обмеження на приватні пожертвування.

Перехід до прозорої електронної системи державних закупівель відбувся ще у 2008 році, проте проведення тендерів досі утруднене. В механізмі регулювання державних закупівель є прогалини, які уможливають угоди, котрі обмежують конкуренцію та завищують ціни, що призводить до неефективного використання державних коштів. Державні закупівлі були та залишаються для молдовських компаній привабливим і легким джерелом отримання прибутку.

У Молдові парламентарії користуються імунітетом проти будь-якого судового переслідування за винятком скоєння особливо тяжких злочинів. Законодавчі ініціативи щодо ліквідації або, принаймні, звуження недоторканності, не були підтримані парламентом. Однак у 2015 році парламент скасував імунітет депутата та

колишнього прем'єр-міністра (В. Філата⁵⁰); його заарештували за пасивну корупцію, про яку свідчив зв'язок політика з масштабним банківським шахрайством 2014 року.

Створення антикорупційної прокуратури та спеціалізованої установи з відшкодування активів, розробка стратегій боротьби з відмиванням грошей і відшкодування активів та інші заходи де-факто супроводжується безкарністю та засвідчує існування подвійної програми нинішнього керівництва країни, спрямованої на посилення тіньового інтересу та перетворення Молдови в «сіру» фінансову зону.

Тенденція до боротьби з корупцією в Молдові залишається низькою, що уможливорює висновок про пасивну нетерпимість до корупції [79, с. 15]. Натомість толерантність молдован до корупції залишається високою. Наприклад, результати досліджень, проведених Transparency International – Moldova, засвідчують: громадськість вважає, що корупція та кумівство пов'язані з культурою і не можуть бути зменшені [40, с. 72]. Частково проблема полягає в низьких доходах [79, с. 26]. Пересічні громадяни ще не мають практичних знань про те, як протидіяти корупції, або ж їм непрозоро не рекомендується це робити. Відзначимо й відсутність законодавства, яке б захищало інформаторів, викривачів корупції⁵¹. Цей вимір антикорупції лежить у площині формування антикорупційної політико-правової культури населення, де роль «третього сектора» може бути щонайактивніша.

Отже, через майже три десятиліття після проголошення незалежності Молдова зазнає сильного впливу корупції та увиразнює інституційну слабкість. Системна корупція підриває перспективу демократичного розвитку Молдови та її євроінтеграційну перспективу, є дестабілізаційним чинником для розвитку державності. Топ-корупція консолідується в вузькому елітарному колі,

⁵⁰ Арешт колишнього прем'єр-міністра В. Філата у 2015 році є одним із небагатьох прикладів кримінального переслідування топ-чиновника Молдови за корупцію, і воно відбулося радше з політичних причин.

⁵¹ В «Антикорупційній стратегії на 2017–2020 роки» передбачена розробка такого правового механізму.

сконцентрованому навколо номінально проєвропейського політика-олігарха В. Плахотнюка. Попри тривалу хронологію антикорупційних реформ у Молдові, масштабне фінансове шахрайство 2014 року та інші корупційні справи показали як фасадний характер цих реформ, так і політичну узалежненість національних антикорупційних механізмів. Корупція в оцінках громадськості [56] є серед найбільших проблем. Зіткнувшись із внутрішньополітичною та соціальною нестабільністю, парламент Молдови прийняв останніми роками низку важливих антикорупційних заходів, але якість здійснення реформ є серйозною проблемою [72]. Є довготривалі затримки у прийнятті законів, пов'язаних з антикорупційною діяльністю, спроби саботувати реформи через різні суперечливі законодавчі ініціативи, недостатнє кадрове та фінансове забезпечення антикорупційної прокуратури тощо. Усі досягнення зі зміцнення антикорупційної правової та інституційної структур Молдови зумовлені найперше зовнішнім тиском.

Прогрес Молдови в антикорупції є дуже скромний, а національні антикорупційні структури політизовані. Впливові політичні та бізнесові групи є перешкодою для подальшої демократизації в Молдові. Їхній вплив на законодавчу, виконавчу та судову владу обмежує ефективність демократичних інститутів, підриває баланс сил і стимулює владу працювати в їх інтересах, а не в інтересах населення. Попри доволі сильну урядову антикорупційну риторику, на практиці масштаби корупції не лише не зменшуються, а й доповнюються новими корупційними кейсами. Якщо Молдовою не буде зроблено реальних зусиль для боротьби з корупцією, країна може втратити макрофінансову допомогу ЄС.

Акції протесту в Молдові є доволі частими, що засвідчує політичну турбулентність у цій країні. Відзначимо кілька хвиль протестів, в ході яких відбувалося становлення молдовського громадянського суспільства:

– протести 1989–1991 років, коли були озвучені вимоги політичної та економічної самостійності Молдови, визнання за молдавською мовою статусу офіційної та ін.;

– протести у квітні 2009 року, названі Цегляною⁵² Революцією, Twitter-революцією. Відзначимо: вони істотно відрізнялися від інших «кольорових революцій» хоч би тим, що виступи не мали безперервного кількатижневого характеру. Водночас протестувальники активно використовували соціальні мережі та інші нові медіа. Це були, найперше, антикомуністичні за змістом протести;

– серія протестів, іменованих Молдовським Майданом, Антиолігархічним рухом і навіть Червоною революцією (з огляду на долучення лівих сил до протестів) у період 27.03.2015 – 13.11.2016. Вони були організовані громадянським рухом «Гідність і правда», створеному в 2015 році у відповідь на зникнення 1 млрд дол. США з молдовських банків. Озвучувалася вимога відставки глави держави (на той час цю посаду обіймав М. Тимофті), проведення дострокових парламентських виборів, повернення в країну «вкраденого мільярда», притягнення до відповідальності винних у цьому злочині. Примітним для характеристики молдовського громадянського суспільства є те, що попри спільні вимоги (відставка уряду, дострокові вибори, протидія корупції), учасники цих протестів утворили два окремі табори: проєвропейський і проросійський;

– протести 2017 року проти зміни виборчої системи. Наступні парламентські вибори (24.02.2019 р.) заплановано провести не за пропорційною, а за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Такий перехід, широко критикований молдовською та світовою демократичною громадськістю⁵³, здійснюється задля забезпечення правлячої партії (Демократичної партії Молдови В. Плахотнюка), яка за пропорційної системи ймовірно не пододала б прохідний бар'єр (5 %);

⁵² У зіткненнях із поліцією демонстранти застосували цеглу й каміння. Водночас у російських медіа ці події зневажливо називали «Революція мамалиги» за назвою національної страви молдован.

⁵³ Законодавчі нововведення суперечать рекомендаціям Венеціанської комісії, Бюро з демократичних інститутів і прав людини та ін. міжнародних інституцій. Зміна виборчої системи проводилася без належних консультацій із національним громадянським суспільством.

– масштабні протести в червні 2018 року, спричинені судовим скасуванням⁵⁴ результатів виборів міського голови Кишинєва, на яких лідер платформи «Гідність і правда» А. Нестасе переміг представника проросійської Партії соціалістів І. Чебана. Протест найперше спрямовувався проти Демократичної партії Молдови та В. Плахотнюка, який неформально контролює країну, що в конкретному випадку увиразнилося в політичному втручанні в систему правосуддя. Протести, спричинені рішенням суду, переросли в вимогу відставки очільників держави. Ці протести не в останню чергу стали причиною перенесення чергових парламентських виборів у Молдові з осені 2018 на зиму 2019 року: серед причин цьому є й розгляд владою холодної пори року як некомфортної для проведення масових протестів, яких остерігається влада. Водночас відзначимо: лідери молдовської опозиції (очільники платформи «Гідність і правда» А. Нестасе та партії «Дія та солідарність» М. Санду), закликаючи продовжити акцію, не сприяли її переходу в цілодобовий режим задля організації мирної зміни політичного режиму (за аналогією з протестами навесні 2018 року в Вірменії за лідерства очільника партії «Елк» Н. Пашиняна);

– протести 27.08.2018 р. за скасування закону про амністію капіталу⁵⁵, прийняття молдовського варіанту закону Магнітського.

Зауважимо, що абсолютна більшість молдовських НУО має сферами свого публічного інтересу освіту, культуру, надання соціальних послуг, розвиток територіальних громад. Натомість організації зі захисту прав людини, антикорупції є незначним сегментом у структурі молдовських НУО. Основними антикорупційними

⁵⁴ А. Нестасе набрав понад 52 % голосів, але результати виборів були визнали недійсними. Суд прийняв рішення за скаргою Партії соціалістів (вона висунула свого кандидата – І. Чебана) про проведення А. Нестасе агітації в день виборів. Рішення приймалося за закритими дверима. Суд визнав заклик А. Нестасе вийти на вибори, зроблений у день голосування, передвиборчою агітацією.

⁵⁵ Парламент Молдови 27.07.2018 р. прийняв закон про добровільне декларування та податкове стимулювання (його ще іменують законом про амністію капіталу). Особи, які бажають легалізувати незадекларовані раніше кошти, нерухомість тощо (з виплатою 3 % податку), зможуть зробити це у визначений термін. Це свого роду податкова амністія для молдовського тіньового капіталу. Такий акт розглядався молдовським громадянським суспільством як перешкода налагодженню протидії Молдови відмиванню грошей.

молдовськими НУО є: Transparency International – Moldova, CPR Moldova, Інститут європейської політики та реформ, Асоціація учасницької демократії «ADEPT», Незалежна асоціація преси, Асоціація Promo-LEX, мозковий центр WatchDog, Інститут публічної політики, незалежний дослідницький та адвокатський аналітичний центр «Viitorul», Асоціація ефективного та відповідального управління, Центр незалежної журналістики та ін.

Такі НУО, як Центр прав людини (CReDO), Центр аналізу та запобігання корупції (CAPC), спрямовують свою діяльність на захист інформації та інформаторів [91, с. 40]. Дослідження різних аспектів корупції в Молдові організуються за сприяння Фундації Сорос-Молдова (FSM). Інститут демократії (м. Комрат) за підтримки «Partnership for Transparency Fund» проводив у Молдові низку заходів щодо формування культури антикорупції.

Однією з найбільш дієвих НУО Молдови є Центр правових ресурсів із Молдови – неприбуткова організація, яка сприяє зміцненню демократії та верховенства права в Молдові з акцентом на правах людини. Їх діяльність включає дослідження та адвокацію. Центром реалізовано низку проектів, зокрема, пов'язаних із прозорістю діяльності молдовських органів правосуддя.

Важливим антикорупційним інститутом громадянського суспільства є медіа. Зокрема, виділимо «Rise Moldova» – НУО, яка об'єднує журналістів, програмістів, активістів Молдови та Румунії; заснована у 2014 році за підтримки американських фондів. Це частина проекту «Rise-investigatii» як глобальної ініціативи, котра з 2006 року діє в понад 20 країнах у форматі журналістських розслідувань. Схеми «відмивання» коштів, корупція судів, незадекларовані статки молдовських політиків тощо були темами публікацій і короткометражних документальних фільмів. «Rise Moldova» є активним учасником глобальних і регіональних організацій, які об'єднують журналістів-викривачів, зокрема консорціуму дослідницьких центрів, медіа та журналістів «Проект звітності з організації організованої злочинності та корупції» (OCCRP). Також відзначимо розслідування корупційних кейсів Центру

журналістських досліджень та газети «Ziarul de Garda». Саме медіа як актор громадянського суспільства нині є найбільш активними та ефективними учасниками антикорупції в Молдові. Але для повноцінного виконання молдовськими ЗМІ функцій «четвертої влади» важливе очищення медіа-ринку від олігархічного впливу, який наразі дуже сильний. Недостатній доступ до інформації в Молдові є основною причиною, яка перешкоджає прозорості та залишає можливості для корупції.

В Молдові діє «Антикорупційний альянс» як актор громадянської антикорупції. На момент заснування альянсу (січень 2006 р.) він об'єднував 10 організацій-членів; нині є 23 організації-учасниці. Його місія – зміцнення громадянського суспільства для антикорупції, формування культури нетерпимості до корупції. Водночас наш аналіз процесу громадянської антикорупції уможливорює висновок про те, що антикорупційні НУО Молдови нині ще не мають спільної платформи діяльності; їхні сили є доволі розпорошеними, що ставить питання їх об'єднання довкола конкретних вимог чи ініціатив антикорупції, з подальшим їх послідовним просуванням. Така консолідація необхідна в умовах залякування молдовських антикорупційних активістів, репресій проти викривачів корупції, тиску на журналістів [45].

Ще у 2010 році була створена своєрідна платформа для діалогу та співпраці між урядом та організаціями громадянського суспільства (The National Participation Council). Втім, вона була довгий час бездіяльною і лише нещодавно помітна деяка її робота (найперше, законопроектна експертиза⁵⁶). Загалом діалог із питань антикорупції між національними органами влади та громадянським суспільством сильно страждає через недовіру, непослідовність і шкідливу популістську риторичку.

У підрозділі, присвяченому проблематиці Румунії, ми зверталися до аналізу проектів Східноєвропейської мережі НУО «Коаліція за чисті парламенти в Східній Європі» і відзначали, що за аналогією з румунським антикорупційним рухом низка

⁵⁶ До неї входять представники низки НУО. Див.: http://www.cnp.md/images/stories/doc/Reprezentanti_CNP_in_structuri_consultative_de_stat.pdf

країн ЦСЄ, зокрема й Молдова, заснували «Інтеграційну мережу Східної Європи»⁵⁷ на основі моделі «Коаліції за чистий парламент» [1]. У Молдові ця кампанія мала назву «Громадянська ініціатива “За чистий парламент”». Вона була проведена під час виборчих кампаній у квітні та липні 2009 р. та під час позачергових виборів 2010 р. Результати молдовської кампанії не були значними, бо на зроблені профайли (досьє) на кандидатів жодна політична сила не зважала. Проте по всій країні було роздано 200 тис. інформаційних бюлетенів «Дізнайся про свого кандидата». У 2010 р. 27 із понад 1,5 тис. кандидатів були схарактеризовані як недоброчесні [1]. На парламентських виборах 2009 та 2010 років застосовувалися такі критерії «ЧЕСНОметру»⁵⁸: прозорість задекларованих доходів і майна кандидата, їх відповідність способу життя; факти використання кандидатом адміністративного ресурсу в приватних цілях чи цілях партії; факти зловживання кандидатом власною посадою, впливом у власних цілях чи у цілях власної сім'ї (непотизм, протекціонізм); чи сплачує кандидат належні податки; чи кандидат має досвід незадовільного керівництва органами державної влади, державними підприємствами; чи щодо кандидата висувалися звинувачення в розкраданні державних коштів; чи відомі факти порушення прав і свобод людини з боку кандидата; чи незмінною була політична позиція кандидата.

Моніторинг і оцінка стратегій антикорупційної протидії є, мабуть, найвиразнішим прикладом співпраці інституту громадянського суспільства Молдови з інститутом держави. Молдовське громадянське суспільство сприяло розробці кількох документів від часу прийняття першої антикорупційної стратегії (2004 р.), але ніколи не проводилася незалежна оцінка впровадження антикорупційних актів за

⁵⁷ «Інтеграційну мережу Східної Європи» заснувала 21-а НУО з метою розвитку в балканських країнах, Молдові, Грузії та Україні громадянського суспільства та виборчої культури на основі румунської моделі «Коаліції за чистий парламент». Зокрема в Молдові співзасновниками цієї мережі були Transparency International – Moldova та CAPTES.

⁵⁸ Це інтерактивний інструмент своєрідної передвиборчої люстрації, за допомогою якого громадськість могла оцінювати діяльність парламентарів, а також майбутніх претендентів на парламентське крісло.

участю «третього сектора», в той час як існувало виражене усвідомлення того, що більшість антикорупційних рішень влади залишилися невиконаними деклараціями популістичного кшталту, продукованими під тиском Заходу.

НУО в Молдові дуже часто базуються на ініціативі кількох осіб, а цього часто є недостатньо для організації масштабних антикорупційних кампаній, хоч водночас розслідування корупційних кейсів можуть здійснюватися навіть одноособові викривачі-розслідувачі. Але загалом цей чинник, поєднаний із тиском влади та підконтрольністю медіа, суттєво обмежує зусилля громадянського суспільства, спрямовані на популяризацію політики антикорупції. Окрім цього «більшість організацій громадянського суспільства, залучених у протидію корупції, концентруються в Кишиневі та дуже обмежено представлені на місцевому рівні» [42, с. 22]. В контексті останнього важливим є проведення широких кампаній антикорупції серед широких прошарків населення поза межами столиці.

Попри песимістичні оцінки стану розвитку громадянського суспільства Молдови, дослідники підкреслюють зростання його ролі в антикорупції в останні роки [42, с. 20]. За наявної скептичної оцінки молдованами потенціалу уряду в протидії корупції, очевидним є великий потенціал для антикорупції саме громадянського суспільства. Але, зрідси в інтенсивності та масштабах, громадська антикорупція віддалена від якісного рівня, очікуваного експертним середовищем і суспільством. Молдовське громадянське суспільство відстає від аналогічних інститутів країн ЦСЄ, котрі проходили схожі системні трансформації.

Молдовське суспільство, з його низьким рівнем політико-правової культури, характеризується високою толерантністю до корупції; помітне загальне небажання громадян співпрацювати з компетентними органами щодо корупційних випадків; ці органи мають низьку довіру громадян. Цей чинник, а також слабкість зв'язків між акторами громадянського суспільства ускладнюють антикорупцію. Водночас поліпшення співпраці між урядом Молдови та громадянським суспільством є одним з основних кроків, які ЄС хоче бачити в антикорупційній діяльності Молдови.

Л. Брага відзначає настрої клановості, сімейності, політичної апатії та відчуженості від влади, тотальний етатизм, покладання великих надій на «сильну державу» та водночас високий рівень недовіри владі як характерні для політичної культури молдован [2]. Ця культура оцінюється молдовською дослідницею як поєднання традиційної та патріархально-підданської [2, с. 169]. Саме це, на нашу думку, є підґрунтям корупційного прагматизму, який є «живучим» за умови несформованості демократичної культури громадянського активізму. Нерозвинений «громадянський дух», висока взаємна недовіра, проблеми толерантності тощо зумовлюють доволі низьку (співвідносно країн розвиненої демократії) кількість соціальних взаємодій [36, с. 337]. А. Добровольська також відзначає невисокий загальний рівень політичної культури в Молдові [12, с. 343], а також те, що цій країні не вдалося перейти на траєкторію сталого розвитку [12, с. 346]. Політична активність населення не досягла рівня, необхідного для того рівня громадянського суспільства, яке може мати значні результати у справі антикорупції.

Наш аналіз засвідчив: довготривала демократична перспектива Молдови кардинально підривається корумпованістю еліти; розвиток демократії відбувається по негативній траєкторії. Захоплення молдовського уряду олігархічними інтересами перетворює цю невелику країну на осередок «відмивання» грошей. Це актуалізує сценарій перегляду ЄС безвізового режиму для громадян Молдови, про що зацентовано Європарламентом у листопаді 2018 р.

4.2. Український досвід протидії громадянського суспільства корупційним практикам.

Українське громадянське суспільство сьогодні проходить інституціалізацію. Його становлення відбувається на тлі масштабної системної корупції в країні, що, з одного боку, мало б стати детонатором його розвитку, але з іншого – почасти

стримує його еволюцію та навіть створює ризики залученості самих акторів громадянського суспільства до різноманітних неформальних деструктивних практик.

Як і в попередніх аналізованих країнах ЦСЄ, українське громадянське суспільство формується на основі нагромадженого досвіду колективної самоініціативної активності (протогромадянське суспільство), прикладом яких слугують народні віча Київської Русі, діяльність церковних братств XVI–XVII століть, демократичні вільності та автономія козацьких республік, магдебурзьке право тощо. Сплеск громадянського активізму можна вбачати в історії українських земель XIX століття: громадівський рух, братства, масонські ложі, різні самоорганізовані об'єднання культурологічного, політичного та іншого спрямування тощо. Зокрема, перебуваючи у складі Австро-Угорщини, українці створювали просвітницькі товариства, політичні партії, системи кооперативів тощо. На Наддніпрянській Україні, попри самодержавство, під впливом демократичних перетворень 1860-70-х років також виникла низка громадських ініціатив. Примітними в контексті аналізу цієї епохи є слова українського мислителя М. Драгоманова, який у політико-соціальной програмі «Проект оснований украинского общества «Вольный союз – Вільна Спілка» (1884) писав: «Ясне діло, що така велика купа людей, скільки єсть їх на всій Україні, не може бути одним товариством. Вона мусить стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у всіх своїх правах, інакше які-небудь громади будуть поневолені робити не те, що вони хочуть, і не там, де вони сидять» [14, с. 295]. Виходячи з того, що влада обмежує волю громадян [31, с. 172], мислитель уважав за необхідне «збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, громади, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства ...» [14, с. 301].

Після приходу радянської влади упродовж багатьох років тоталітарний режим нищив будь-які форми українського громадянського суспільства, продукуючи натомість ідеологічно лояльні організації, які були спрямовані винятково на підтримку режиму. Лише після смерті Й. Сталіна тимчасово послабився

комуністично-більшовицький тоталітаризм і хрущовська «відлига» (десталінізація та деяка лібералізація) сприяла появі дисидентського руху, шістдесятників. Так, О. Казакевич, аналізуючи історію формування громадянського суспільства в Україні відзначає велике значення у цьому еволюційному процесі роль правозахисного руху, зокрема Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод, створеної в 1976 році [18, с. 53].

Поштовхом до становлення українського «третього сектора» була «перебудова» М. Горбачова (1985–1991): гласність, поява багатопартійності та критично налаштованих медіа, проведення альтернативних виборів, уможливлення індивідуального підприємництва, скасування конституційної норми про керівну роль КПРС, запровадження інституту президента тощо. У пізньорадянській період відносна лібералізація політичного режиму дала поштовх появі низки НУО. Вони отримали відмінні оцінки дослідників – від критичної їх характеристики як квазігромадських (позаяк значна їх частина створювалася за вказівкою «згори» і контролювалася владою) до схвальної – як автентичних організацій національного громадянського суспільства, які не були керовані партією та контрольовані державою. Втім, лише невелика частина українських НУО періоду радянської перебудови можуть розглядатися як справді інституції автономної від держави громадської організації. Водночас владний, ідеологічний контроль за суспільною організацією в останні роки існування СРСР істотно послабнув, а інститути громадянського суспільства посилювалися прагненням до суверенного розвитку України. Завдяки активності громадськості пришвидшилося падіння комуністичної системи: студентська «Революція на граніті» 1990 року започаткувала традицію українських протестних майданів.

Проголошення в 1991 році незалежності України, безумовно, мало визначальне значення для становлення національного громадянського суспільства, адже цей процес було перенесено в площину нових політико-правових умов суверенної держави. Закон України «Про об'єднання громадян» (1992) став

фундаментом побудови громадянського суспільства в Україні. Водночас у Конституції України (1996) концепт «громадянське суспільство» закріплення не знайшов. Вочевидь, це не вкладалося в логіку демократизації «згори», а не «знизу», як це відбувалося в багатьох країнах ЦСЄ (з-поміж пострадянських – найперше у країнах Балтії). Пріоритет робився на розбудові незалежної держави, а не громадянського суспільства чи синхронізації цих процесів, тому найперше формувалися державні інститути, а не надавалося сприяння практикам суспільної самоорганізації. Дослідники вказують на практики блокування розвитку структур і практик громадянського суспільства, які почали проявлятися в роки президентства Л. Кучми (1994–2004) [29], хоча тогочасний владний політичний дискурс й активно популістично оперує поняттям «громадянське суспільство» та акцентує на потребі його розбудови. Загалом у 1990-х – на початку 2000-х років існувала певна невизначеність як щодо розуміння громадянського суспільства, так і його «дизайну»; довкола самого концепту відбувалися політичні маніпуляції, а критики громадянського суспільства почали оперувати щодо НУО жаргонізмом «грантоїди».

Протистояння у взаєминах української влади та громадянського суспільства виразно проявилось у зв'язку зі зникненням у вересні 2000 року опозиційного журналіста Г. Гонгадзе та «касетним скандалом». Тоді розгорнулися протестні рухи «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!». У 2003 році влада, усвідомлюючи загрозливий для себе потенціал громадськості, створила тимчасову парламентську слідчу комісію для з'ясування фактів фінансування виборчих кампаній в Україні через НУО, які існують іноземним коштом. На початку 2004 року депутати-комуністи озвучували вимогу заборони підтримуваних Заходом НУО. В цьому, а також в активному створенні клонів і квазігромадських організацій, вбачається політичний підтекст боротьби влади проти демократично налаштованого «третього сектора» напередодні виборів глави держави 2004 року. В. Полохало відзначає тодішнє формування патронально-клієнтелістських мереж, тотальну тінізацію суспільства [25]; мова про своєрідну культуру неучасті, деяке відсторонення людей

від політичної активності через зневіру в власних можливостях щось змінити у країні.

У цьому контексті важливо відзначити, що схожі настрої були характерні не лише для України, а й для інших країн ЦСЄ: скепсис і недовіра до НУО, залежність життєдіяльності «третього сектора» від підтримки ззовні за водночас нерозвиненої традиції бізнес-підтримки проектів суб'єктів громадянського суспільства тощо. Наприклад, П. Штомпка аналізував схожі процеси кінця 1990-х років у Польщі [81]. Дж. Александер вивів «парадокс становлення громадянського суспільства»: «навіть групи, які віддані ідеалам громадянського суспільства, можуть бути культурно або ж інституційно не готові, втілювати ці ідеали у своїй реальній практиці» [35, с. 16]. В. Степаненко, опираючись на виведений Дж. Александером парадокс, відзначає: «бюрократизація мережі усталених НУО, формування свого кола “олігархів”, “експертів” та “клієнтів” вітчизняного “третього сектора” були (і досі залишаються) гострими проблемними питаннями організаційного розвитку громадянського суспільства в Україні» [30, с. 254].

Українське громадянське суспільство часто характеризують як «перехідне та неконсолідоване, тобто таке, що не досягло рівня країн розвиненої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвиненого стану» [7, с. 8]. У західноцентричних координатах українське громадянське суспільство видається доволі слабким, найперше з огляду на брак розвинених традицій громадсько-політичного активізму, певну слабкість системи та механізмів громадського контролю. Відчутно, що Україна мала інший соціально-історичний досвід, аніж країни розвиненої демократії та навіть нерадянські країни ЦСЄ. Серед причин слабкості українського громадянського суспільства дослідники, найперше західні [53], вказують переважно на ті, що лежать у площині фінансування, а також політичної культури суспільства.

На рівень розвитку українського громадянського суспільства, порівняно з іншими країнами ЦСЄ, негативно вплинула багаторічна суперечливість,

утрудненість процесу суспільно-політичної модернізації. Це пояснюється багатьма причинами, але найперше зауважимо, що «комуністичний соціальний досвід України був історично тривалішим і вкоріненість у комуністичні інституціональні практики міцнішою» [30, с. 238], ніж в інших країнах ЦСЄ. Історично тривалішими на українських землях були «традиції партійно-державного патронату» [30, с. 239]. Після здобуття незалежності процеси суспільно-політичної модернізації здійснювалися вихідцями із радянської державно-адміністративної бюрократії та партійної номенклатури; люстраційні процеси проведені не були. Відповідно ця нова політична еліта не увиразнювала громадянське суспільство, була закритою, невідповідною демократичній традиції ротації влади в обхід непотизму, фаворитизму, патронажу та іншим неформальним деструктивним механізмам. «Корупційне соціальне середовище та стійкі інституціональні традиції патерналізму сформували сприятливий соціальний ґрунт для розвитку патронально-клієнтелістських мереж» [30, с. 239]. Існуючий капіталізм олігархічного типу⁵⁹ не зацікавлений у розвитку громадських ініціатив. Для абсолютної більшості був ускладнений доступ до ресурсів влади та власності. Неусталеність традицій демократичної політико-правової культури зумовлювали поширення патронально-клієнтелістських мереж, звичаєвої корупції. З позицій неоінституціоналізму, як основи нашого дослідження, ми можемо говорити про те, що історичний спадок (інституціональна «стежка залежності»⁶⁰) виявився дуже стійким і досі впливає на процес пострадянської трансформації України.

⁵⁹ Олігархи зберегти свій статус як важливих гравців в політиці України завдяки низці чинників, найперше – завдяки домінуванню в стратегічних галузях економіки. Олігархічний капітал в Україні набагато сильніший порівняно з іншими країнами ЦСЄ: 64% українських підприємств контролюються місцевим приватним капіталом (для порівняння: 29,4 % у Польщі, 23,2 % – Чехії, 4,6 % – Румунії); натомість частка іноземного капіталу в структурі власності українських компаній становить лише 12 %; це найменше серед країн ЦСЄ (для порівняння: 54,4 % у Польщі, 63,8 % – Чехії, 84 % – Румунії) [60].

⁶⁰ Мова про залежність суспільного розвитку від початкового інституційного вибору. Цей вибір здійснює глибокий вплив на подальші рішення. Відтак формується певна траєкторія розвитку – «стежка залежності» (термін Д. Норта).

Отже, пострадянське українське суспільство все ще зазнає впливу інституціональних чинників комуністичного спадку. В. Степаненко відзначає факт деформованої соціальності [80]. Українська спільнота все ще зберігає характеристики патерналістського суспільства. На прикладі участі в добровільних організаціях можна простежити «причинно-наслідковий зв'язок між попередньою практикою, минулим досвідом і поточною активністю людей» [33, с. 32]. Зберігається достатньо висока інституціональна недовіра українців до «третього сектора»; не в останню чергу вона зумовлена збереженням у старших поколінь несприйняття показової ритуальної громадської активності радянської доби, коли сама суть добровільної суспільної самоорганізації, ініціативності була дискредитована. Ця відчуженість підсилена численними випадками оплаченої громадської псевдоактивності, коли «активісти» отримували винагороду за участь у платних політично замовних псевдомайданах та інших акціях (виразним прикладом є «Антимайдан» у низці міст України в листопаді – грудні 2013 року). Це істотно дискредитує саму ідею громадянського суспільства, посилює сумніви в ньому серед пересічних громадян.

Не сприяє розвитку українського громадянського суспільства все ще увиразнене активне відтворення патронально-клієнтелістських відносин громадян і чиновників, різноманітні неформальні деструктивні практики, на взірець кумівства, фаворитизму, побутової та іншої корупції тощо. Культура громадської участі та активності не має сталого характеру, а радше є епізодичною, ситуативною. Водночас не можна не відмітити той факт, що у 2015 році відбувся свого роду переломний момент у зростанні довіри до НУО, найперше тих, які на волонтерських засадах допомагали армії, внутрішньо переміщеним особам. Втім, це не засвідчує загальне зростання довіри до громадського сектора в цілому.

Громадський активізм останніх років зумовлює широкий спектр оцінок українського громадянського суспільства. Так, О. Бурлюк, Н. Шаповалова та К. Зарембо ставлять питання про те, яким є громадянське суспільство України: слабким

чи сильним [38, с. 4]. Дослідниці заперечують тезу про слабкість громадянського суспільства в Україні, констатують його здатність швидко адаптуватися до нових викликів, організувати себе в нових формах [38, с. 6]. За оцінками дослідниці О. Удовик, «Україна демонструє унікальне поєднання ентузіазму, творчості, конфліктної травми, радикалізму та розчарування з державою. Це суспільство можна описати багатьма різними способами, але не слабким» [85, с. 206]. На думку Я. Грицака, «громадське суспільство в Україні було дуже сильним у 2014 році, але воно не може постійно бути в стані напруги, мобілізованості» [27]; нині, на думку дослідника, сила громадянського суспільства зараз зменшилася, відбувається певний спад (не занепад).

На офіційному сайті Міністерства юстиції України представлені в відкритому доступі реєстр громадських формувань (<http://rgf.informjust.ua/>) і реєстр громадських об'єднань (<http://rgo.informjust.ua/>). Попри численний кількісний склад⁶¹, експерти вважають реально діючими є лише 5–10 % зареєстрованих організацій громадянського суспільства [30, с. 259]. Якщо порівнювати чисельне наповнення українського громадянського суспільства з іншими у країнах ЦСЄ (найперше, Польщею, Словаччиною, Естонією), то в останніх у порівнянні з Україною більш розвинена та інтенсивна мережа НУО найперше завдяки більшій податковій підтримці держави, визнанню НУО партнерами держави тощо. В Україні лише почалися схожі зміни завдяки зміні правового регулювання волонтерства (2015 р.), наданню (2017 р.) можливості громадським організаціям набути статус неприбуткової і займатися соціальним підприємництвом, а отриманий дохід залишати неоподатковуваним і витратити на статутну діяльність, створення умов для смс-благодійності тощо.

⁶¹ Якщо опиратися виключно на кількісні дані, то можна було б зробити висновок про загалом успішне формування організаційно-інституціональної структури українського громадянського суспільства. Наприклад, громадських організацій станом на 01.04.2018 р. налічувалося 81 598.

Якщо ступінь громадянської участі в Україні є доволі високим (це засвідчують найперше Майдани 2004 і 2013–2014 років), то показники членства в НУО є незначними, приналежність до окремих організацій «третього сектора» має дуже формальний характер (найчастішим випадком є профспілки). За кількісними параметрами членства Україна поступалася більшості країн ЦСЄ. Про таку ситуацію М. Говард, вивчаючи посттоталітарні країни, писав як про «свободу неучасті» (free not to participate) [52]: ситуативна участь, ситуативне членство залежно від конкретної ситуації. Дуже часто така ситуативна участь мала в основі прагматичне начало, намір захисту своїх прав.

Основу українського «третього сектора» довгий час становили найперше освітні, культурно-виховні, фізкультурно-спортивні, молодіжні, професійно спрямовані НУО. Поступово зростає частка НУО, метою яких є громадянська освіта, права людини. Але багато, якщо не більшість, організацій були та й залишаються нині доволі ізольованими від широкого суспільства; вони не стали осередками масової громадської участі, а деякі набули доволі елітарного характеру. Певним винятком із цієї тенденції можна розглядати сплеск активності, зумовлений Революцією гідності, анексією АР Крим і збройними діями на Сході України. Тоді істотно зросла частка НУО з надання соціальної, гуманітарної, військової допомоги, сформувався потужний волонтерський рух; найперше від кінця 2013 – 2015 роках вони своїми ініціативами залучали доволі широку громадськість.

Результати опитування Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва» увиразнили дві важливі проблеми українського громадського сектора: 1) створення «кишенькових» НУО (при органах влади, партіях, олігархах); 2) залежність діяльності громадських інституцій від донорів (діяльність від гранту до гранту) [11]. Результати цього опитування показали, що: більшість українців (60 %) вважають НУО потрібними; лише 35,5 % громадян знають про НУО, які діють у місці їх проживання; тільки 7 % залучені до активної громадської діяльності; 76 % вважають, що держава повинна сприяти розвитку громадянського суспільства.

Загалом опитування громадської думки 2018 року засвідчують зростання довіри українців до НУО, волонтерів за одночасного падіння рівня довіри уряду.

Помітно, що українські НУО зорієнтовані на донорську грантову кон'юнктуру. Оскільки тема корупції-антикорупції останніми роками відноситься до топ-тем, то й кількість організацій, які реалізують різноманітні проекти цього спрямування, зросла. Завдяки західному фінансуванню, як покажемо ми нижче, здійснюється багато антикорупційних ініціатив, але якщо воно було б згорнуто, маємо припущення про істотне згортання громадських антикорупційних ініціатив, здійснюваних на безфінансовій основі.

Попри низку критичних моментів, поділяємо думку, що громадянське суспільство є одним із найсильніших учасників демократичного переходу України; потужне українське громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у проведенні реформ [82, с. 241].

Аргументом на користь важливості антикорупційних ініціатив українського громадянського суспільства є позиції України в щорічному Індексі сприйняття корупції, який визначає Transparency International. Вони засвідчують вкрай повільну прогресивну антикорупційну динаміку. Так, зі 100-а можливих балів у 2012 році було набрано 26, 2013 – 25, 2014 – 26, 2015 – 27, 2016 – 29, 2017 – 30 балів. За результатами 2017 року Україна зайняла лише 134 місце з-поміж 180 досліджуваних держав. Її випереджають усі країни ЦСЄ, зокрема й Молдова, про яку ми писали вище (128-е місце). 32 бали і 120 місце є досягненнями України за 2018 рік.

В Україні за роки незалежності оформився неопатримоніальний гібридний режим, який спотворив демократичну траєкторію розвитку країни. Саме корупція є головним інструментом такого режиму, позаяк виступає умовою підтримання його існування. Дослідники вказують на існування в системі влади України ієрархічних корупційних пірамід і замкнених корупційних циклів, до яких залучені представники різних владних інститутів [63, с. 126]. Основним актором великомасштабної корупції в Україні стали фінансово-промислові групи (ФПГ), які завдяки акумуляції

матеріальних, медійних та інших ресурсів, зуміли зростити владу та великий бізнес, зруйнувати демократичні соціальні ліфти в українській політиці. Водночас формально демократичні структури та інститути були збережені; все це засвідчує дефектний характер української демократії. Фактично йдеться про неліберальний характер молоді української демократії, хоча країна формально залишалася в рамках процедурної версії демократичного устрою. Деформованість сутності демократичної державності проявлялася, наприклад, у тому, що приналежність до певної ФПГ, кланів, вірність їм ставали способом доступу до політичної влади; це є формами політичної корупції.

Слушними є оцінки, за якими корупція є серед причин, які й спричинили Революцію гідності [47, с. 3]. Так, Г. Зеленко аргументує, що перед Україною в ході Революції гідності, стояло завдання не просто подолати наслідки своєї комуністичної історії (на відміну від багатьох інших країн ЦСЄ), а зруйнувати вкрай неефективний кланово-олігархічний режим [93, с. 105].

Останніми роками «в Україні створюється своєрідна матриця антикорупційної політики, а термін “боротьба з корупцією” став справжнім трендом – настільки популярним, що є центром дискурсу очільників держави, громадського сектора, а особливо популістів різного ідеологічного кшталту» [61, с. 305]. Дослідники відзначають, що антикорупційна політика стала доволі хаотичною, з елементами популізму, особливо, коли йдеться про законодавчі ініціативи парламентарів; влада розглядає громадянське суспільство не стільки як партнера, а як почасти небезпечного противника [47, с. 3].

У 2017 році майже 86 % українців в опитуванні громадської думки були розчаровані в боротьбі з корупціонерами; для порівняння: у 2013 році – 80 % [21]. Це зумовлене незначною кількістю конкретних випадків подолання корупції та реального покарання винних; топ-корупція залишається практично безкарною. Проблемою залишається відсутність гарантій невідворотності покарання за злочини [62, с. 107]. Рівень довіри до влади є узалежнений від того, наскільки суспільство

бачить факти побороної та покараної корупції. Якщо в суспільстві поширена думка про непереможність корупції, то й населення швидше схилитиметься до корупційних дій (побутова, бюрократична корупція). Специфіка сприйняття громадянами України корупції полягає в укоріненні корупційного прагматизму: громадяни з осудом відносяться до корупції інших, але коли особисто стикаються з найменшою проблемою, то вдаються до корупційного шляху її вирішення як найпростішого.

В наукових аналізах ролі українського громадянського суспільства в антикорупції 2014 рік означений як своєрідний вододіл, який розмежовує дві поведінкові моделі суб'єктів антикорупційного активізму. Зокрема, О. Волянська, аналізуючи антикорупційну функцію українського «третього сектора» в період до 2014 року, відзначила розповсюдженість випадків, коли під виглядом НУО працювали структури, спрямовані на отримання прибутку, а поширеним явищем було створення «кишенькових» благодійних фондів при певних владних структурах, правоохоронних органах тощо для перерахування корупційних платежів. Тобто антикорупційні НУО часто самі ставали ланкою неформальних структур кримінальної спрямованості [10, с. 219].

У період президентства В. Януковича виявлені активістами громадянського суспільства та медіа випадки корупції переважно не були санкціоновані [77, с. 27]. І. Шевляков участь громадськості в антикорупції до 2014 року характеризує як переважно формальну та неефективну [77, с. 33]. Фактично існувало, за висновком О. Волянської, «фіктивне громадянське суспільство», яке мало низькі антикорупційні результати діяльності. Упродовж чверть століття української незалежності антикорупційний спротив громадянського суспільства носив доволі імітаційний характер.

Революція гідності стала переломним моментом у становленні системи громадської антикорупції, активізувавши зареєстровані НУО та давши поштовх створенню численних нових організацій. Серед активних акторів громадської антикорупції виділимо:

– Центр демократії та верховенства права (CEDEM) (<https://cedem.org.ua/>) – аналітично-адвокаційний центр, який працює в громадському секторі України з 2005 року, розвиваючи незалежні медіа, підтримуючи громадські платформи та рухи тощо. Центр є співініціатором створення громадської ініціативи «Реанімаційний пакет реформ», учасником рухів «ЧЕСНО», «Стоп цензурі», координатором «Мережі захисників права на доступ до інформації». Експерти центру є серед авторів важливих у частині антикорупції законопроектів, зокрема «Про доступ до публічної інформації» та ін.;

– «ЧЕСНО» – громадський рух, метою якого є стимулювання прозорості, підзвітності та відкритості представників влади, формування запиту на якісну політику серед громадян. Рух об'єднує активістів громадських організацій «Центр UA», Центр демократії та верховенства права, а також мережу волонтерів. Зокрема, у 2018 році було запущено проект «Polithub», який дозволяє перевірити інформацію про потенційних кандидатів на посаду глави держави на виборах-2019⁶², а також перевірити добросовісність окремих політиків і політичних партій;

– «Права людини» – громадське правозахисне об'єднання, серед проектів якого є «Стоп корупція!», протидія застосуванню корупційних схем у державних закупівлях та ін.;

– Центр політико-правових реформ – недержавний аналітичний центр, який проводить громадську антикорупційну експертизу законопроектів, аналітичні дослідження;

– підрозділ міжнародної недержавної антикорупційної організації Transparency International – Україна;

– Центр політичних студій та аналітики „Ейдос” – аналітично-ресурсна організація, напрямками діяльності якої є аналіз прозорості органів влади, боротьбу з корупцією тощо;

⁶² Див.: <https://www.chesno.org/politician/?pc2019=true>

– «Антикорупційний штаб» – громадське об'єднання, завданням якого є виявлення корупційних зловживань, протиправного використання ресурсів місцевих громад та інші правопорушення представників влади. Серед успішно реалізованих проєктів: а) «Приховані інтереси» (<http://interes.shtab.net/>), який виявляє випадки конфлікту інтересів у діях державних службовців; б) «Антикорупційна карта ремонтів» (<https://map.shtab.net/>), який візуалізує бюджетні видатки на ремонтні роботи в житлових будинках і соціальних об'єктах; в) чат-бот «Держслужбовець Тарас» ([m.me/D.TarasBot](https://t.me/D_TarasBot); https://t.me/D_TarasBot), який допомагає державним посадовцям заповнювати електронні декларації; г) моніторинг державних закупівель і е-декларацій;

– Центр протидії корупції – громадська організація, яка ініціювала створення нових антикорупційних інституцій; лобіює прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на протидію корупції в державних закупівлях у цілому та лікарських засобів, зокрема;

– коаліція експертів громадського сектора «Група „Антикорупційна реформа”» Реанімаційного пакету реформ. Групою було розроблено понад два десятки законопроектів, зокрема про: державні закупівлі; систему спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції (Національне бюро антикорупційних розслідувань); запобігання корупції; визначення кінцевих вигодоодержувачів юридичних осіб і публічних діячів та ін.

– громадське об'єднання «Антикорупційна ініціатива»;

– «Платформа Громадський Контроль» – громадська організація, яка за підтримки ЄС реалізує проєкт «Боротьба з корупцією та просування реформ», спрямований на збільшення підзвітності та прозорості державних органів шляхом зміцнення потенціалу громадянського суспільства у сфері контролю і моніторингу та підвищення їхнього впливу на процеси управління і реформи;

– Коаліція «Ініціатива 11»⁶³ – ініціативна група з-поміж представників низки громадських організацій («Всеукраїнська ліга правників проти корупції», «Центр протидії корупції», «Blueprint for Free Speech», «Центр ЮЕЙ», «Центр демократії та верховенства права» та ін.) для публічного обговорення проблем захисту викривачів корупції в Україні, ефективної розробки та ухвалення законодавства про захист викривачів [20];

– Всеукраїнська ліга правників проти корупції – громадська організація, створена для сприяння громадській просвіті та освіті, розвитку громадських ініціатив і добровільних об'єднань фахівців у сфері протидії корупції, розробки, громадському обговоренні, експертизі та моніторингу рішень і нормативно-правових актів, формування антикорупційної культури тощо.

Оскільки медіа є одним із найважливіших інститутів громадянського суспільства, то відзначимо кілька найпомітніших антикорупційних проектів, реалізованих українськими журналістами:

– проект журналістських розслідувань корупції в органах державної влади «CorruptUA.org»; діє з 2012 року за фінансової підтримки Посольства Королівства Нідерландів в Україні;

– проект «Слідство.Інфо» незалежної агенції журналістських розслідувань, що спеціалізується на розслідуванні випадків масштабної корупції та гучних кримінальних злочинів у політиці та економіці. Гасло команди проекту – «Для нас немає заборонених тем. Є лише нерозкриті. Поки що»;

– проект журналістських розслідувань «Наші гроші» в форматі сайту та телевізійної програми з метою аналізу тендерів, які оголошені в Україні. Проект підтримується Міжнародним фондом «Відродження». Саме під тиском журналістів і

⁶³ Назва пов'язана з номером статті (11) Закону України «Про доступ до публічної інформації», яка вперше нормативно закріпила «можливість звільнення від юридичної відповідальності викривачів інформації». Але ця стаття не запрацювала на повну міру, адже не вирішувала проблеми захисту викривачів.

громадських активістів було досягнуто певних змін в українському тендерному законодавстві;

– серія проектів антикорупційного спрямування «Bihus.Info», організованих громадськими організаціями «ТОМ 14» і «Канцелярська Сотня», зокрема:

1) до антикорупційних проектів ГО «ТОМ 14» віднесемо: а) телепрограму згаданого вище проекту «Наші гроші»⁶⁴ (виходить із 2013 року). «ТОМ 14» входить до низки міжнародних НУО, які об'єднують журналістів-викривачів (OCCRP, International Consortium of Investigative Journalists, Global Investigative Journalism Network, Online News Association); б) проект «Декларації»⁶⁵ – база (наповнюється з 2014 року) декларацій українських державних службовців з адаптованим повнотекстовим пошуком та аналітичною системою. Понад 3,5 тис. волонтерів були долучені до оцифрування зісканованих паперових декларацій; в) проект «Тисни!»⁶⁶ – юридична ініціатива, спрямована на: підтримку роботи журналістів після виходу розслідувань; моніторинг карних справ, відкритих за результатами журналістських розслідувань; організацію акцій з підвищення юридичної обізнаності активістів у регіонах; г) розслідувально-аналітичний проект «Народне НАЗК»⁶⁷ – альтернативна перевірка декларацій і статків близько 1000 топ-чиновників із метою виявити приховані дані про декларантів;

2) до антикорупційних проектів «Канцелярської сотні» віднесемо: а) проект Ring (Кільце) – пошукова система, яка охоплює усі державні відкриті офіційні бази даних із гнучким доступом до них; б) телепрограми «Гра слів» і «Підсумки дна»⁶⁸, спрямовані на викриття корупціонерів; в) проект «ГарнаХата» (<https://garnahata.in.ua/>) – доступ до реєстру нерухомості та ін.

⁶⁴ Більше про телепрограму «Наші гроші»: <https://bihus.info/projects/teleprograma-nashi-groshi>

⁶⁵ Більше про проект «Декларації» тут: <https://bihus.info/projects/deklaracii>

⁶⁶ Більше про проект «Тисни» тут: <https://bihus.info/projects/push>

⁶⁷ Більше про проект «Народне НАЗК» тут: <https://bihus.info/projects/narodne-nazk>

⁶⁸ Плейлист на каналі youtube: https://www.youtube.com/playlist?list=PLj1W_YfyNdvmEDcNS9pAVpfBs8DKYckvv

Розуміння демократичною спільнотою факту, що саме тиск громадянського суспільства є надважливим інструментом у боротьбі з корупцією [23] має результатом надання закордонних грантів українським НУО на реалізацію проектів з антикорупції. Наприклад, тільки на проект «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні», що стартував на початку 2017 року, виділено фінансування Європейської комісії (16 млн євро) та Міністерства закордонних справ Данії (1,34 млн євро). Ця ініціатива, зокрема, спрямована на залучення громадянського суспільства та медіа в антикорупційну діяльність, найперше – у регіонах. Водночас відзначимо, що такі проекти матимуть результат лише за умови транспарентного розпорядження коштами, позаяк парадоксом є ситуації, коли антикорупційні громадські ініціативи самі можуть вдаватися до корупції чи інших форм зловживань у розпорядженні коштами грантодавців.

Значна частина антикорупційних проектів «третього сектора» реалізуються за підтримки Програми допомоги Королівства Данії «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні» (EUACI). Це одна з найбільших програм у сфері боротьби з корупцією в Україні, яку упродовж трьох років підтримувала Європейська комісія та данське Міністерство закордонних справ у сумі 15,84 млн євро. За підтримки EUACI в Україні здійснюються численні антикорупційні заходи: проведення семінарів із проблематики фінансових розслідувань і боротьби з корупцією, долучення до антикорупційного фестивалю думок «ДумкоFest.Антикорупція»⁶⁹, фінансове та організаційне сприяння навчанню аналітиків Національного антикорупційного бюро України за кордоном, надання технічної підтримки процесу створення Вищого антикорупційного суду шляхом надання допомоги основним державним

⁶⁹ Він проходив у Києві 23.09.2018 р. у форматі вільної дискусії на відкритому просторі. Його учасниками, окрім урядових інституцій, були дев'ять НУО, три програми журналістських розслідувань. Він об'єднав понад 400 учасників на шести панельних дискусіях; 8,5 тис. громадян долучилися до фестивалю в режимі онлайн. Фінансово проведення акції підтримано Програмою розвитку ООН в Україні, Антикорупційною ініціативою ЄС в Україні, Естонським центром Східного партнерства.

стейкхолдерам і забезпечення прозорості відбору суддів; організація в київському ботанічному саду імені М. Гришка «Парку корупції» (червень 2018 р.) – інтерактивного проекту про корупцію та боротьбу з нею тощо.

Окрім згаданої вище програми, відзначимо низку фінансованих міжнародними НУО проектів міжнародно-технічної допомоги на боротьбу з корупцією в Україні, зокрема:

– проект міжнародної технічної допомоги «Підтримка діагностики, моніторингу та переслідування корупції в Україні» (фінансувався (193,4 тис. євро) та здійснювався ОБСЄ у 2016–2017 рр.);

– проект міжнародної технічної допомоги «Прозорість і доброчесність публічного сектора України» (фінансувався (понад 3,25 млн дол. США) та здійснювався Програмою розвитку ООН в Україні у 2016–2018 рр.);

– проект міжнародної технічної допомоги «Програма ефективної та відповідальної політики (U-RAP) (Компонент III)» (фінансується урядом США через Агентство США з міжнародного розвитку (6,150 млн дол. США), здійснюється Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) у 2016–2020 рр.).

Серед успішних прикладів реформ, проведених в Україні спільними зусиллями громадянського суспільства, бізнесу та влади є запровадження у 2016 році електронної системи публічних закупівель «ProZorro». Також саме під тиском громадськості у 2015 році було прийнято закон, спрямований на забезпечення прозорості володіння ЗМІ. Втім, хоч медіа-активи в Україні є прозорими, але вони в основному зосереджені в руках лише кількох олігархів.

Оскільки Україна підписала Конвенцію ООН проти корупції (2003), ратифікувала її (2006) [17], то це зобов'язує державу до широкого залучення громадськості до процесу антикорупції. Зокрема, відзначимо реалізацію починаючи від 2016 року в Україні урядово-громадської ініціативи «Разом проти корупції» [32]. Вона була ініційована урядом зі зверненням до коаліції НУО та експертів «Реанімаційного пакету реформ» щодо залучення експертів ініціативи для участі у

проекті; фінансується Агентством США з міжнародного розвитку. Від початку 2018 року почато реалізацію 83 антикорупційних заходів, які реалізуються урядовими інституціями України у співпраці з громадськістю, експертами та за підтримки проекту #USAID_ВзаємоДія! [16]. Навіть ознайомлення зі сторінкою проекту в Facebook⁷⁰ демонструє, наскільки динамічним і відкритим до громадськості є цей проект.

З одного боку, видається, що українське громадське суспільство має локальний, а не стратегічний вплив. Влада остерігається громадської думки, але не боїться дій громадськості, ймовірно – через недостатню силу громадських антикорупційних акцій попри досвід потужних протестів (найперше, Майданів). З іншого боку, не можна ігнорувати факту, що багато антикорупційних ініціатив впроваджені саме під тиском громадськості, зокрема у частині законопроектної роботи.

А. Поліщук, аналізуючи антикорупційну роль громадянського суспільства в Україні, підкреслює існування «пасивного громадського контролю», тобто «чинне законодавство України передбачає можливість ознайомлення громадянського суспільства з діяльністю судів, станом корупції в них тощо завдяки висвітленню у ЗМІ або присутності в залі суду під час проведення судового засідання» [24, с. 122]. Водночас цього недостатньо для ефективної протидії корупції в органах правосуддя силами «третього сектора». А. Поліщук зацентрував на ролі активного громадського контролю об'єднань громадян антикорупційного спрямування: «подання запитів і звернень, інформування населення з питань запобігання корупції і внесення пропозицій суб'єктам права законодавчої ініціативи щодо вдосконалення законодавчого регулювання відносин, які виникають у сфері запобігання корупції» [24, с. 124]. Але реальне здійснення такого контролю утруднене низкою причин, наприклад, частина інформації має обмежений доступ. Тому на часі є ухвалення

⁷⁰ Див.: <https://www.facebook.com/RazomProtyKorupcii/>

окремого закону про громадський контроль (такий законопроект у 2015–2016 роках обговорювався у парламенті, але був знятий із розгляду [26]).

Безумовно, після Євромайдану істотно активізувалася громадська антикорупція. Більшість проектів актів щодо запобігання та протидії деструктивним інститутам були розроблені або власне акторами громадянського суспільства, або за їх безпосередньою участю. З точки зору проведення антикорупційних експертних оцінок, інститути громадянського суспільства також були активними учасниками. Журналісти-викривачі продовжували розкривати нові корупційні кейси. [22]. Останній перед цим раз таким тиском на «третій сектор» можна уважати т. зв. «Диктаторські закони 16 січня» (2014), якими режим В. Януковича намагався обмежити права громадян, надати органам державної влади значну свободу дій у покаранні протестувальників, криміналізувати опозицію та громадянське суспільство тощо.

Проти акторів громадянського суспільства сьогодні відбуваються латентні дискредитаційні кампанії, політичні переслідування та цькування; вони зазнають потужного опору своїм ініціативам і розслідуванням. Популярним способом дискредитації антикорупціонерів стали звинувачення в корупції їх же самих (наприклад, щодо розпорядження коштами іноземних фондів), погрози та замаху на життя антикорупціонерів тощо. Тиск, переслідування, дискредитація у відповідь на критику з боку антикорупційних НУО може свідчити про посилення антидемократичних тенденцій в Україні та завуальовану зацікавленість влади у тиску на активістів антикорупції.

Серед численних випадків посягання на життя, здоров'я, майно антикорупційних активістів⁷¹ виділимо: замах на вбивство редактора інтернет-видання «Громадське слідство» Г. Козьми та журналіста-викривача М. Кузаконя

⁷¹ Постійне оновлення випадків нападів на активістів див.: <https://www.radiosvoboda.org/a/29401557.html>

(Одеса, 02.08.2018 р.); відкриття адміністративних і кримінальних проваджень, а пізніше убивство антикорупційного активіста, журналіста видання «Час справедливості» В. Олешка (Бердянськ, 31.07.2018 р.); замах на життя антикорупційної активістки К. Гандзюк (Херсон, 31.07.2018 р.), який зумовив її подальшу смерть (04.11.2018 р.); напад на антикорупційного активіста В. Устименка (Одеса, 05.06.2018 р.); важкі тілесні ушкодження керівнику ГО «Чиста хвиля» О. Філіпасу, який розслідував випадки розкрадання місцевих бюджетів (Кременчук, 29.04.2018 р.); напад на голову Харківського антикорупційного центру Д. Булаха (Харків, 30.08.2017 р.); убивство антикорупційного активіста М. Берчука (сел. Власівка Кіровоградської області, 14.03.2017 р.); побиття голови Чугуївської правозахисної групи, адвоката Р. Лихачова (Харків, 13.10.2016 р.; особливий цинізм цього злочину проявився у тому, що він стався у приміщенні Харківського регіонального інституту Академії державного управління при Президентові України, де потерпілий брав участь в інформаційній сесії «Протидія корупції в Харківській області»); підпал майна активіста та керівника місцевого осередку руху «Стоп корупції» С. Хникіна (Марганець Дніпропетровської області, 25.09.2016 р.); убивство члена ГО «Народна рада Кременеччини» В. Ващенка, який розслідував локальні корупційні кейси та висвітлював у медіа корупційні схеми місцевої влади (Кременець Тернопільської області, 26.05.2016 р.); нанесення тілесних ушкоджень активісту В. Бархоленку, який допомагав у розслідуванні зловживань чиновників журналістам проекту «Радіо Свобода „Схеми”» (сел. Буча Київської області, 09.08.2015 р.) та ін.

Були зафіксовані численні випадки порушення приватності та стеження за активістами антикорупції, наприклад, випадки І. Біленко, В. Шабуніна. Матеріали, здобуті внаслідок несанкціонованого стеження, пізніше, ймовірно, могли використовуватися для публічної дискредитації антикорупційних активістів. У медіа, соціальних мережах розгорталися дискредитаційні кампанії проти активістів та антикорупційних НУО («Центр протидії корупції», «Transparency International –

Україна», організацій, що виступають за реформу системи охорони здоров'я й усунення корупційної складової з системи державних закупівель медичних препаратів – «Пацієнти України», «Всеукраїнська мережа людей, які живуть із ВІЛ» та ін.). Згадані та численні інші випадки засвідчують, що викривачі корупції, антикорупційні журналісти, представники антикорупційних НУО України є в зоні підвищеного ризику.

Видом переслідування активістів антикорупції є відкриття проти них кримінальних справ. Наприклад, фігурантами кримінального переслідування були активісти Д. Шерембей, В. Шабунін, О. Веремієнко та ін. Позаяк порушення кримінальних справ дає прокуратурі широкі процесуальні можливості (прослуховування телефонних розмов, стеження, доступ до документів і фінансової документації НУО), то антикорупційні активісти висловлювали припущення про збір цієї інформація для їх подальшої дискредитації та перешкоджання роботі.

Отже, можна констатувати, що український «третій сектор» є достатньо активний у просуванні антикорупційних ініціатив та антикорупційних викриттях. Водночас останнім часом в Україні посилюється тиск на громадських активістів через їх антикорупційну активність.

Висновки до розділу 4.

1. Молдова, яка одночасно перебуває в зоні впливу як Заходу, так і Росії, належить до країн з олігархічним впливом на управління державою, хиткістю щодо євроінтеграційного курсу розвитку. Наявні проблеми проведення очікуваних світовою демократичною спільнотою реформ, зокрема й у частині протидії корупції. Очевидним є дефектний характер молдовської демократії, в умовах якої сильні неформальні деструктивні інститути.

2. Увиразнений комплекс проблем функціонування громадянського суспільства Молдови: зберігається складність забезпечення фінансової стійкості НУО; тиск державних посадовців і структур, пов'язаних із правлячою партією;

зростає неліберальна частина громадянського суспільства; частими є напади на активістів, різні форми тиску на них. Рівень соціальної самоорганізації – невисокий, мережева взаємодія – слабка; переважна більшість НУО знаходяться у столиці. Рівень громадської довіри «третьому сектору» часто навіть нижчий, ніж до формальних владних інститутів, скомпрометованих корупційними скандалами. Влада Молдови не бачить в особі НУО партнерів. Попри прогресивний характер нового «механізму 2 %», спрямованого на покращення фінансування НУО, ймовірно, він істотно не вплине на фінансову стабільність молдовського «третього сектора» й, не виключено, може спрацювати на користь квазігромадських НУО.

3. Корупція в Молдові має системний характер. Низка антикорупційних ініціатив влади були нерезультативні, бо не сприяли деполітизації державних установ і регуляторних органів. Наростаюча концентрація влади в руках однієї олігархічної групи перетворили Молдову на приклад «захоплення держави». Демократична партія Молдови монополізувала владу на національному та місцевому рівнях. Непотизм, клієнтизм, політичний патронаж покладені в основу організації влади; медіа-сектор є високополітизованим; посилення тіньових інтересів перетворює Молдову на «сіру» фінансову зону. Слабкі механізми забезпечення дотримання законності є неефективними в антикорупційному процесі Молдови.

4. Констатуємо пасивний тип нетерпимості молдован до корупції, високу толерантність до неформальних практик. Відсутня законодавча база захисту викривачів корупції. Акції протесту в Молдові є доволі частими, що засвідчує політичну турбулентність країни, але в їх основі є найперше вимоги соціально-економічного характеру, а не антикорупційні. Організації зі захисту прав людини, антикорупції є незначним сегментом у загальній структурі молдовського «третього сектора». Основними антикорупційними НУО є: Transparency International – Moldova, Інститут європейської політики та реформ, Асоціація учасницької демократії «ADEPT», Асоціація Promo-LEX, мозковий центр WatchDog, Інститут публічної політики, Центр «Viitorul», Асоціація ефективного та відповідального

управління, Центр прав людини CReDO, Центр аналізу та запобігання корупції, Фондація Сорос-Молдова, Інститут демократії та ін. Важливим антикорупційним інститутом громадянського суспільства є медіа; виділимо «Rise Moldova» та Центр журналістських досліджень. Заснований ще у 2006 році «Антикорупційний альянс» об'єднує значну частину молдовських антикорупційних НУО, але фактично спільна платформа діяльності відсутня, а їхні сили є доволі розпорошеними. Діалог із питань антикорупції між національними органами влади та громадянським суспільством Молдови характеризується недовірою, непослідовністю та популізмом. Молдовське громадянське суспільство відстає від аналогічних інститутів країн ЦСЄ, котрі проходили схожі системні трансформації.

5. Попри активну інституціоналізацію українського громадянського суспільства в роки незалежності, воно зберігає труднощі розвитку. Відчутний брак розвинених традицій громадсько-політичного активізму; зберігаються характеристики патерналізму; слабкі механізми громадського контролю; проблеми фінансування тощо. Неусталеність традицій демократичної політико-правової культури зумовили поширення патронально-клієнтелістських мереж і корупції. Історичний спадок (інституціональна «стежка залежності») дуже стійкий і досі впливає на пострадянську трансформацію України. Зберігається достатньо висока інституціональна недовіра українців до «третього сектора» (як результат збереження у старших поколінь несприйняття показової громадської активності радянської доби, сучасних випадків оплаченої громадської псевдоактивності тощо). Культура громадського активізму має не сталий, а епізодичний, ситуативний характер. Якщо ступінь громадської участі українців є доволі високим (приклади Майданів 2004 і 2013–2014 років), то показники членства в НУО – незначні, приналежність до НУО часто має формальний характер. Більшість проектів НУО є залежними від донорів. Водночас громадянське суспільство України швидко адаптується до нових викликів, організовує себе в нових формах.

6. Корупція є серед найгостріших проблем України в умовах сформованого неопатримоніального гібридного режиму. Наявні ієрархічні корупційні піраміди та замкнені корупційні цикли посилюють деформацію української демократії. Антикорупційна політика ще є доволі хаотичною, з елементами популізму; відсутні гарантії невідворотності покарання за злочини; зберігається значний рівень корупційного прагматизму населення. Водночас Революція гідності стала переломним моментом у становленні системи громадської антикорупції. До активних акторів громадської антикорупції віднесемо: Transparency International – Україна, Центр демократії та верховенства права, громадський рух «ЧЕСНО», Центр політико-правових реформ, Центр політичних студій та аналітики «Ейдос», громадське об'єднання «Антикорупційний штаб», громадську організацію «Центр протидії корупції», коаліцію експертів громадського сектора «Група «Антикорупційна реформа» Реанімаційного пакету реформ та ін. Багато антикорупційних проектів реалізуються українськими медіа: «CorruptUA.org», «Слідство.Інфо», «Наші гроші», «Bihus.Info» та ін. Від 2016 року реалізується урядово-громадська ініціатива «Разом проти корупції». Але співпраця між державою та громадянським суспільством України є доволі крихка, доказом чого є прийняття дискримінаційних норм, які зобов'язують представників антикорупційних НУО, експертів, які фінансуються коштом міжнародної технічної допомоги, подавати е-декларацію. Попри декларовану відкритість української влади до співпраці з громадянським суспільством, проти його акторів відбуваються латентні дискредитаційні кампанії, політичні переслідування та цькування; вони зазнають потужного опору своїм ініціативам і розслідуванням.

Список використаних джерел до розділу 4.

1. Боднараш, Г. (2012). «ЧЕСНОметр» в країнах Центрально-Східної Європи: порівняльний аспект. Available from <http://h-bodnarash.vkursi.com/3977.html>

2. Брага, Л. (2011). Гражданское общество Молдовы сквозь призму политико-культурного анализа. In *Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы* (pp. 166-174). Комрат: Ins. pentru Democrație.

2. Валушко, І. В. (2013). Політична еліта і розвиток громадянського суспільства в контексті протидії корупції. *Українознавчий альманах, 14*, 214-216.

3. Валушко, І. В. (2013). Соціальні чинники протидії корупції в Україні. *Стратегічні пріоритети, 2*, 69-73.

4. Валушко, І. В. (2014). Залучення громадянського суспільства до заходів протидії корупції. In: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою» (pp. 135-138). Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

5. Валушко, І. В. (2015). Залучення громадянського суспільства до протидії корупції: уроки для України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія, 13-14*, 204-215.

6. Валушко, І. В. (2017). *Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України*. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень.

7. Вінніков, О., Красносільська, А., Лациба, М. (Eds.) (2012). *Показники розвитку громадянського суспільства в Україні*. Київ: Агентство «Україна».

8. Волянська, О. В. (2013). Антикорупційний потенціал громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз. In М. П. Требін (Ed.), *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку* (pp. 395–408). Харків: Право.

9. Волянська, О. В. (2013). Індикатори антикорупційного потенціалу громадянського суспільства в Україні: соціологічний аналіз. *Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія, 1 (15)*, 217-225.

10. Волянська, О. В. (2014). Антикоруptionний потенціал громадянського суспільства в Україні та чинники, що його зумовлюють. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 20, 212-220.

11. *Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання: опитування* (2018). Available from <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-vikliki-i-zavdannya>

12. Добровольська, А. Б. (2015). *Досвід політичного транзиту Республіки Молдова пострадянського періоду*. In «Третя хвиля» демократизації на теренах Євразії: досвід новітньої історії та виклики сучасності (pp. 339-350). Київ: Фенікс.

13. Добровольська, А. Б. (2017). Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. In А. Г. Бульвінський (Ed.), *Протиріччя на шляху до політичної консолідації Молдови: геополітичний чинник* (pp. 136-153). Київ: Інститут всесвітньої історії НАН України.

14. Драгоманов, М. П. (1991). *Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»*. Київ: Либідь.

15. *Звіт організації громадянського суспільства щодо реалізації Конвенції ООН проти корупції: Україна 2011* (2011). Available from https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/11/ukraine_report_-_ukrainian.pdf

16. *Звіт Урядово-громадської ініціативи «Разом проти корупції». Липень 2018* (2018). Available from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/razom-proti-korupsiilipen-2018.pdf>

17. *Звіт Урядово-громадської ініціативи «Разом проти корупції». Лютий 2018* (2018). Available from <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/antikor18/zvitlyutiy-20182.pdf>

18. Казакевич, О. (2014). Історичні аспекти формування громадянського суспільства на українських землях та громадські ініціативи сьогодення. In О. Руденко, С. Штурхецький (Eds.), *Розвиток громадянського суспільства в Україні:*

минуле, сучасність, перспективи (pp. 48-62). Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

19. Крачун, В. (2018). *Протести в «загарбаній Молдові»: чи призведе скасування виборів до революції у сусідів*. Available from <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/06/27/7083725/22041&LangID=E>

20. Нестеренко, О. В., Шостко, О. Ю. (Eds.) (2016). *Правовий захист викривачів*. Харків: Права людини.

21. *Опитування: Українці не вірять у перемогу над корупцією* (2017). Available from <http://ua.korrespondent.net/ukraine/3886269-opytuvannia-ukraintsi-ne-vmiriat-u-peremohu-nad-koruptsiieui>

22. *Оціночний звіт GRECO за результатами Четвертого раунду оцінювання*. Available from <https://rm.coe.int/grecoeval4rep-2016-9-p3-76-greco-19-23-2017-/1680737206>

23. Петровець, О. (2017). *Про антикорупційну триаду в Україні*. Available from <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/03/7/7137397/>

24. Поліщук, А. О. (2017). Роль громадянського суспільства у запобіганні і протидії корупції у системі правосуддя України. *Актуальні проблеми держави і права*, 78, 120-127.

25. Полохало, В. (18 лют. 2000). У хаті, яка завжди скраю. «Середній українець» – соціальна основа негромадянського суспільства. *День*, 29.

26. *Проект Закону про громадський контроль*. Available from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55101

27. Романюк, М. (2018). *Слово громадськості: воно сильне чи слабке в Україні? Наскільки вагоме воно взагалі?* Available from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2521066-slovo-gromadskosti-vono-silne-ci-slabke-v-ukraini-naskilki-vagome-vono-vzagali.html>

28. Руденко, О., Штурхецький, С. (Eds.) (2014). *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія».
29. Степаненко, В. (2000). Влада та незалежний громадський контроль. Проблеми демократизації в Україні. *Віче*, 6, 8-21.
30. Степаненко, В. П. (2015). *Громадянське суспільство: дискурси і практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
31. Требін, М. (Ed.) (2013). *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку*. Харків: Право.
32. *Урядово-громадська ініціатива «Разом проти корупції»* (2018). Available from <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/antikorupcijna-diyalnist/uryadovo-gromadska-iniciativa-razom-proti-korupcii>
33. Ховард, М. (2009). *Слабкість громадянського общества в посткомуністической Європе*. Москва: Аспект-Пресс.
34. Ajder, M. (2018). Moldova: How can we get back to the future? In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 40-47). London: The Foreign Policy Centre.
35. Alexander, J. (1998). Introduction. Civil Society I, II, III. Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation. In J. Alexander (Ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization* (pp. 1-21). London: SAGE Publications Ltd.
36. Badescu, G., Sum, P., Uslaner, E. M. (2004). Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova. *East European Politics and Societies*, 18 (2), 316-441.
37. *Bertelsmann Stiftung's Transformation Index (BTI) 2018. Country Report Moldova* (2018). Available from <https://www.bti-project.org/en/reports/country-reports/detail/itc/MDA/>

38. Burlyuk, O., Shapovalova, N., Zarembo, K. (2017). Civil Society in Ukraine: Building on Euromaidan Legacy, *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 3, 1-22.
39. Całus, K. (2016). *The unfinished state 25 years of independent Moldova*. Warsaw: Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia; Centre for Eastern Studies.
40. Carasciuc, L. (2017). *Corruption and Quality of Governance: The Case of Moldova*. Chisinau: Transparency International – Moldova. Available from http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/02/TI_Moldova_Corruption_And_Quality_of_Governance_The_Case_Of_Moldova.pdf
41. *Ce spune CSJ despre actele de constatare emise de Autoritatea Națională de Integritate în perioada 2013-2017?* (2018). Available from <https://crjm.org/16021-2/>
42. Codreanu, R., Jopp, M., Lutenco, V., Priseajniuc, E., Sieg, M. (2016). Civil Society and the Fight against Corruption: Promoting effective Anti-Corruption Policies by Reforming the Public Sector and Law Enforcement Authorities. *IEP Research Paper on Eastern Europe and Central Asia*, 1.
43. *Declaration «The attack on civil society organizations because they oppose the amendment of the electoral system is inadmissible and erodes trust in state authorities»* (2017). Available from <http://crjm.org/wp-content/uploads/2017/07/2017-05-19-Declaratie-ONG-NEafiliere-politica-EN.pdf>
44. *Declaration «The attempt to limit foreign funding of NGOs endangers the functioning of democracy in Moldova and cannot, under any circumstances, be accepted»* (2017). Available from <https://crjm.org/en/tentativa-de-a-limita-finantarea-din-exterior-a-ong-urilor-pune-in-pericol-functionarea-democratiei-in-republica-moldova/>
45. *Declaration on the worsening environment for civil society organizations and mass-media in the Republic of Moldova*. National Platform of the Eastern Partnership Civil Society Forum (2017). Available from www.transparency.md/index.php/2017/03/03/declaration-on-worsening-environment-for-civil-society-organizations-and-mass-media-in-the-republic-of-moldova/

46. Emerson, M., Cenușă, D., Kovziridze, T., Movchan, V. (Eds.) (2018). *The Struggle for Good Governance in Eastern Europe*. London: Centre for European Policy Studies.
47. Emerson, M., Hriptievschi, N., Kalitenko, O., Kovziridze, T., Prohntichi, E. (2017). *Anti-Corruption Policies in Georgia, Moldova and Ukraine*. Available from <http://www.3dcftas.eu/>
48. Fluri, P., Badrack, V. (2016). *Anti-Corruption Measures in Ukraine after the Revolution of Dignity: Key Legislative Aspects, 2016*. Kyiv Center for Army, Conversion and Disarmament Studies, 2016.
49. Foxall, A. (2017). *A «Captured State»: Moldova Between Russia and the West*. London: The Henry Jackson Society.
50. Gherasimov, C. (2017). *Moldova: The Captured State on Europe's Edge*. Available from <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/moldova-captured-state-europe-s-edge>
51. Gherasimov, C. (2018). *The Rule of Law Is Under Attack in Moldova*. Available from <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/rule-law-under-attack-moldova>
52. Howard, M. M. (2000). *Free not to Participate: the Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Glasgow: University of Strathclyde.
53. Howard, M. M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
54. IMAS, *Socio-Political Barometer* (2017). Available from http://imas.md/pic/archives/6/Socio-Politic%20Barometer%20December%202017_EN%20.pdf
55. *În cadrul vizitei de lucru la Budapesta, Igor Dodon a avut o întrevedere cu Președintele Ungariei, Janos Ader* (2017). Available from <http://presedinte.md/rom/comunicate-de-presa/in-cadrul-vizitei-de-lucru-la-budapesta-igor-dodon-a-avut-o-intrevedere-cu-presedintele-ungariei-janos-ader>
56. *Institute for Public Policies, Public Opinion Barometer, November 2017* (2017). Available from www.bop.ipp.md

57. *International Republican Institute, Survey of public opinion of the residents of the Republic of Moldova, February – March, 2017* (2017). Available from http://www.iri.org/sites/default/files/iri_moldova_poll_march_2017.pdf
58. Jagland, T. (10 Aug. 2015). Bring Moldova Back From the Brink. *New York Times*.
59. Knight, R. (2018). *Confronting state capture in Moldova*. Available from <http://ams.hi.is/wp-content/uploads/2018/06/Confronting-State-Capture-in-Moldova-2.pdf>
60. Konończuk, W., Cenușa, D., Kakachia, K. (2017). *Oligarchs in Ukraine, Moldova and Georgia as key obstacles to reforms*. Available from http://www.3dcftas.eu/system/tdf/Oligarchs_14%20June_FINAL_0.pdf?file=1&type=node&id=358&force=
61. Kushnarov, I. (2017). Determinanty kulturowo-mentalne korupcji politycznej i przeciwdziałania jej: przykład Ukrainy. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 8, 305-316.
62. Kushnarov, I. (2017). Korupcja polityczna jako zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego Ukrainy. In *Nowoczesne techniki, innowacje i praktyczne doświadczenie w dziedzinie nauk społecznych*. Lublin: Lublin Science and Technology Park S.A., Maria Curie-Skłodowska University, 106-108.
63. Kushnarov, I. (2018). Korupcja polityczna na Ukrainie: główne przejawy, metody przeciwdziałania. *Studium Europy Środkowej i Wschodniej*, 9, 125-136.
64. *LEGE privind aprobarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2018–2020 și a Planului de acțiuni pentru implementarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2018–2020* (2018). Available from <http://www.parlament.md/LinkClick.aspx?fileticket=Jzx2WGncgyk%3D&tabid=90&language=ro-RO>
65. Lutsevych, O. (2013). *How to Finish a Revolution: Civil Society and Democracy in Georgia, Moldova and Ukraine*. Available from

https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0113bp_lutsevyeh.pdf

66. Macrinici, S. (2018). *Shrinking space for Civil Society in Moldova*. Available from <https://www.soros.md/files/publications/documents/Civil%20Society%20Macrinici.pdf>

67. Macrinici, S., Chirtoacă, I. (2018). *Report “One Year of Implementation of the 2% Mechanism in Moldova”*. Chisinau.

68. *Monitoring Public Policies in Moldova 2017* (2017). Available from http://www.transparency.md/wp-content/uploads/2017/10/TI_Moldova_Idis_Viitorul_Monitoring_public_policies_in_Moldova-_October_2017.pdf

69. Munteanu, I. (2018). *Moldova Should Reinvent Itself to Fight Corruption*. <https://emerging-europe.com/voices/moldova-reinvent-fight-corruption/>

70. Neicovcen, S., Vidaicu, D., Cioaric, V. (2016). *Fundraising by Moldovan civil society organizations from domestic sources: opportunities and perspectives*. CONTACT Center.

71. *Plahotniuc, despre protestul de duminică din centrul capitalei* (2017). Available from <https://www.youtube.com/watch?v=saG-oPStuaU>

72. Prohnițchi, E. (2018). *A fight against corruption in Moldova: what’s wrong and what can be done?* Available from <https://www.soros.md/files/publications/documents/Anti-Corruption%20Prohnitchi.pdf>

73. *Public Policies Institute, Barometer of Public Opinion. April, 2016* (2016). Available from http://www.ipp.md/public/files/Barometru/BOP_10.2016.pdf

74. *Punctul pe Azi TV Show* (2017). Available from https://www.youtube.com/watch?list=PLFFshvOJiVM_8Zh5orfwO0UFXalKxnut&v=WTotAd8zPvQ

75. *Radiography of attacks against nongovernmental organizations from the Republic of Moldova, September 2016 – December 2017* (2018). Available from <https://crjm.org/wp-content/uploads/2018/03/2016-2017-radiography-NGO-attacks-EN.pdf>.

76. Sandu, A. (2016). Critical Perspectives on Evaluating the Corruption in the Republic of Moldova Review on the doctoral thesis of Iurie Gațcan «Corruption as a social phenomenon and the anti-corruption mechanisms (the case of the Republic of Moldova)». *Logos Universality Mentality Education Novelty, Section: Social Sciences, Vol. V, Iss. 1*, 71-77.
77. Shevliakov, I. (2015). Ukraine. The State of Corruption. In Sobják, A. (Ed.), *Anti-corruption in Moldova and Ukraine. A V4 Handbook of Best Practices* (pp. 27–37). Warsaw: The Polish Institute of International Affairs.
78. Sliusarenco, D., Foltea, I. (2018). The rise of illiberal civil society in Moldova. In *The rise of illiberal civil society in the former Soviet Union?* (pp. 48-54). London: The Foreign Policy Centre.
79. Sobják, A. (Ed.) (2015). *Anti-corruption in Moldova and Ukraine. A V4 Handbook of Best Practices*. Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych.
80. Stepanenko, V. (2006). Civil Society in Post-Soviet Ukraine: Civic Ethoc in the Framework of Corrupted Sociality? *East European Politics and Societies, Vol. 20, Iss. 4, Fall*, 571-598.
81. Sztompka, P. (1999). *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: University Press.
82. *The 2016 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2017). Washington.
83. *Transparency International, Global Corruption Barometer, 2016* (2016). Available from <http://www.transparency.md/index.php/2016/11/16/barometrul-global-al-coruptiei-2016-guvernele-din-europa-si-asia-centrala-esueaza-la-capitolul-combaterea-coruptiei/>
84. Tudoroiu, T. (2015). Democracy and state capture in Moldova. *Democratization, Vol. 22, Iss. 4*, 655-678.
85. Udovyk, O. (2017). Beyond Conflict and Weak Civil Society; Stories from Ukraine: Cases of Grassroots Initiatives for Sustainable Development. *East/West: Journal of Ukrainian Studies, Vol. 4, Iss. 2*, 187-210.

86. United Nations High Commissioner for Human Rights, *Opening statement at Human Rights Council 36th session* (2017). Available from <http://www.ohchr.org/en/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=>
87. Vandor, P., Traxler, N., Millner, R., Meyer, M. (Eds.) (2017). *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Vienna: ERSTE Foundation, WU Vienna.
88. Wallace, C., Pichler, F., Haerpfer, C. (2012). Changing Patterns of Civil Society in Europe and America 1995–2005: Is Eastern Europe Different? *East European Politics and Societies*, Vol. 26, 3-19.
89. Way, L. (2014). Civil Society and Democratization. *Journal of Democracy*, Vol. 25, Iss. 3, 35-43.
90. Worth, M. (2015). *Whistleblower Protection in Southeast Europe: An Overview of Laws, Practice, and Recent Initiatives*. Regional Anti-corruption Initiative and Blueprint for Free Speech.
91. Worth, M., Dyrnishi, A. (2017). *Protecting whistleblowers in Southeast Europe*. Southeast Europe Coalition on Whistleblower Protection; Blueprint for Free Speech.
92. *Young Moldova: Problems, Values and Aspirations. Research into the opinions of young people in the Republic of Moldova 2016–2017* (2017). Chişinău: Center of Sociological Investigations and Marketing «CBS-AXA».
93. Zelenko, G. (2017). Ukraina jako partner strategiczny: trendy polityczne po Rewolucji Godności. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, Vol. 3, Iss. 2, 103-118.
94. *2013 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia* (2014). USAID, pp. 142-150.

ВИСНОВКИ

1. І громадянське суспільство, і корупція з позицій неоінституціоналізму є неформальними політичними інститутами. Їх взаємодія за умов ліберальної демократії набуває форми міжінституційного протистояння інститутів конструктивного та деструктивного типів. Факт наявності такого міжінституційного конфлікту розглянено як показник досягнення національним громадянським суспільством певного рівня зрілості задля протидії інституту корупції. Натомість за дефектної демократії штучно «зверху» насаджується модель, у якій співіснують сильний (аж до «захоплення держави») наростальний інститут корупції зі слабким, утисненим інститутом громадянського суспільства. Політичний процес в країнах ЦСЄ засвідчує: в площині взаємин держави та громадянського суспільства щодо антикорупції можливе не лише співробітництво, а й конфронтація. Саме від громадянського суспільства залежать сценарій взаємин у цій системі інститутів-антагоністів.

2. Підтверджено дослідницькі гіпотези: а) новітні демократичні антикорупційні державні стратегії неодмінно мають опиратися на активне громадянське суспільство, делегувати йому частину функцій зі запобігання та протидії неформальній деструктивній інституціоналізації; б) високий рівень корупції в певній країні засвідчує інституційну слабкість національного громадянського суспільства; натомість активізація антикорупційних ініціатив «третього сектора», посилення громадського контролю слугує ефективною перепорою корупційним практикам. Приклади аналізованих країн ЦСЄ доводять наявність кореляції між показниками розвитку національного громадянського суспільства та укоріненістю корупції. Доведено: для зменшення корупції недостатньо мати належне інституційне підґрунтя протидії їй та достатньо розвинене громадянське суспільство, адже

найважливіше – налагодити транспарентну співпрацю влади та громадськості на ґрунті їх спільного антикорупційного інтересу.

3. Досліджені країни ЦСЄ, попри спільне посткомуністичне минуле, мають особливості національного досвіду громадського активізму. В одних країнах (наприклад, Польщі) навіть у період радянської підконтрольності накопичувався корпоративний соціальний капітал завдяки колективним протестним взаємодіям. В інших (наприклад, Болгарії) досвід незалежних від впливу держави громадських мережеских взаємодій, вуличного активізму, неконвенційних форм політичної участі набувається лише віднедавна. Те, що країни ЦСЄ тривалий час перебували під контролем різних імперій, істотно позначилося на сучасних характеристиках політико-правової культури населення, рівні розвиненості традицій громадянського активізму, показниках корупційного прагматизму тощо. На параметри громадської антикорупції в країнах ЦСЄ істотно впливає, наскільки громадяни позбулися чи законсервували риси патріархальної та підданської політичної культури. Кейси аналізованих країн ЦСЄ демонструють: історичний спадок (інституціональна «стежка залежності») є дуже стійким і досі, що впливає на посткомуністичну трансформацію, зокрема в частині подолання деструктивного інституту корупції. Водночас в одних країнах ЦСЄ корупція виступила каталізатором громадського активізму (Румунія, Словаччина), в інших – її актуалізація витіснена акцентами на соціально-економічні протестні вимоги (Болгарія, Молдова, Хорватія).

4. Практично для усіх країн ЦСЄ тема корупції дуже гостра. Навіть перебування значної частини країн регіону в складі ЄС, не запустило таких механізмів антикорупції, які б уможливили нульову толерантність до неї. Приклад Румунії, Болгарії та Хорватії засвідчує: самого факту прийняття країни до ЄС не є достатньо для подальшої очікуваної форсованої антикорупції, як з боку інституту національних держав, так з боку їх громадянських суспільств. Для цього необхідна політична воля вищого керівництва держав, мережева консолідація акторів громадянського суспільства (у цьому випадку досвід Румунії є показовим), високий

рівень міжсуб'єктної довіри. Безумовними лідерами антикорупції з-поміж країн ЦСЄ є балтійські країни (найперше – Естонія), натомість аутсайдерами залишаються Молдова та Україна. Водночас окремі країни (наприклад, Польща, а особливо – Угорщина) останніми роками погіршують показники антикорупції або ж демонструють тривожну стагнацію (Литва, Хорватія та ін.). Вважаємо, що ці процеси не в останню чергу узалежнені від позиції «третього сектора», який має просувати антикорупційні цінності, здійснювати моніторинг і контроль корупційних ризиків. Найсильнішого деструктивного впливу корупції зазнають ті країни ЦСЄ, в яких виражений олігархічний вплив на управління державою (Молдова, Болгарія), а демократія є дефектною. У таких державах фактично відбувається корупційне «захоплення держави»; нечисельні антикорупційні громадські викриття ігноруються уповноваженими структурами за одночасного посилення різних форм тиску на викривачів деструктивних практик.

5. Участь акторів громадянського суспільства в антикорупції розглянута як доповнювальна до ініційованих державою заходів. З усього спектра форм антикорупції (примусові, попереджувальні, просвітницькі) громадянське суспільство може долучитися до двох останніх, позаяк тільки інститут держави наділений можливістю застосувати примус. Формами антикорупції громадянського суспільства визначено: контроль за діяльністю владних інститутів, недопущення перевищення ними повноважень; захист прав фізичних та юридичних осіб, чиї права були порушені внаслідок корупційних практик; проведення мирних масових заходів із метою озвучення протестних вимог і вироблення пропозицій щодо антикорупції; залучення до законотворчого процесу; моніторинг діяльності уряду, бізнесу тощо; моніторинг окремих корупційних кейсів; антикорупційна експертиза нормативно-правових актів та законопроектів; координація, реалізація та підтримка антикорупційних програм і проектів; проведення незалежних антикорупційних розслідувань; просвітницька робота, спрямована на протидію корупційному

прагматизму, формування антикорупційної політико-правової культури, нульової толерантності до корупції; оцінка корупційних ризиків та ін.

6. Кейси аналізованих країн ЦСЄ засвідчили: багато ініціатив влади щодо співпраці з громадянським суспільством у питаннях антикорупції мають фасадний характер, спрямований виключно на «належне» звітування перед надавачами макрофінансових допомог для країн. Аналізовані громадянські суспільства країн ЦСЄ нині стикаються з низкою викликів, просуваючи антикорупційні ініціативи. Вони зумовлені нестійкістю демократичних традицій публічного врядування, існуванням в окремих країнах регіону політичних сил, зацікавлених в антидемократичному відкаті. Спільними проблемами досліджуваних національних громадянських суспільств країн ЦСЄ є: достатня слабкість мережевих взаємодій; фінансова нестійкість і, як результат, узалежненість більшості антикорупційних ініціатив від грантодавців; проблеми довіри між акторами «третього сектора» (низький рівень накопиченого корпоративного соціального капіталу) тощо.

7. Аналіз рівня розвитку громадянських суспільств і рівня корупції в країнах Вишеградської групи дозволив визначити національні особливості громадської антикорупції: а) попри сформованість у громадськості Польщі антикорупційних цінностей, громадянське суспільство тут не є активним актором антикорупції співвідносно обсягу корупції в країні та її росту останніми роками. Хоч помітними є антикорупційні ініціативи НУО, польська громадськість не схильна до мобілізації саме проти корупції, тема корупції зацентрована слабо; б) в умовах топ-корупції та корупційного прагматизму чехів, національне громадянське суспільство активне в лобіюванні антикорупційних ініціатив. Чехія є прикладом того, що без акторів громадянського суспільства в країні фактично унеможливився б публічний антикорупційний дискурс і змушування політиків уважати це питання релевантним; в) у Словаччині корумпованість останніми роками не зростає, але фіксується стагнація антикорупції. В цій ситуації словацький «третій сектор» є найактивнішим у межах Вишеградської групи. Від 2012 року в країні частими є антикорупційні

протести, найбільші були антиурядовими (уряд Р. Фіцо, 2017 р.) та зумовлені вбивством журналіста-розслідувача Я. Куцяка (2018 р.); г) за фактичного корупційного «захоплення держави» в Угорщині, громадська антикорупція недостатня. Вивчення угорських акцій протестів зафіксувало лише два підйоми антикорупційних виступів (2014, 2015 рр.); незначними були й моніторингові, законопроектні та інші ініціативи. Приклад Угорщини показує, як громадянське суспільство, котре стрімко розвивалося у 1990-х роках, узалежнилося від держави та поступово вимушено віддалилося від громадських потреб та інтересів.

8. На прикладі країн останніх розширень ЄС запропоновано авторську оцінку ефективності громадської антикорупції в умовах нестійкості демократичних традицій публічного врядування: а) в Румунії корупція є каталізатором громадянської активності. Громадська антикорупція була спричинена наміром вступу країни до ЄС (рухи за чесність у політиці 2004–2007 років). Найбільші антикорупційні протести відбулися у 2017–2018 роках: проти пом'якшення антикорупційного законодавства, амністування корупціонерів, ліквідації політичної незалежності спеціального антикорупційного органу в судовій сфері та ін.; б) на стан болгарської громадської антикорупції впливають збережені патріархальні та підданські риси політичної культури населення. Хоч протидія корупції почалася від взяття курсу на євроінтеграцію (1997 р.), але в болгарській політиці нині впливові актори не зацікавлені в антикорупції. Корупційні викриття часто нівелюється подальшою байдужістю як влади, так і болгарської громадськості. Антикорупційні протести 2013 і 2018 років показали: болгарське громадянське суспільство – слабкий антикорупційний гравець, а корупційний прагматизм болгар сприяє укоріненості корупції як моделі поведінки; в) у Хорватії гостро відчувається патерналізм, побутовий корупційний прагматизм, висока недовіра громадян «третьому сектору», що визначає якість громадської антикорупції. Після прийняття до ЄС Хорватія не демонструє справжню політичну волю до антикорупції; антикорупційний прогрес сповільнився. Антикорупційні протести хорватів виражені слабо; найпомітнішими

були соціальні виступи 2011 року з вимогами соціально-політичних реформ з акцентом на корупції. Виражена незахищеність викривачів корупції.

9. Аналіз громадської антикорупції в країнах пострадянського простору на прикладі Молдови та України дозволив зробити висновки: а) у Молдові на якість громадської антикорупції впливає: складність забезпечення фінансової стійкості НУО; ріст неліберальної частини громадянського суспільства; переслідування активістів. Рівень соціальної самоорганізації є невисоким, мережева взаємодія – слабка; громадська довіра «третьому сектору» часто навіть нижча, ніж до скомпрометованих корупцією формальних владних інститутів. Існує пасивний тип нетерпимості молдован до корупції; висока толерантність до неформальних практик; відсутній захист викривачів корупції. Антикорупційні НУО є незначним сегментом структури молдовського «третього сектора». Діалог із питань антикорупції між національними органами влади та громадянським суспільством характеризується недовірою, непослідовністю та популізмом. Молдовське громадянське суспільство відстає від аналогічних інститутів країн ЦСЄ, котрі проходили схожі системні трансформації; б) в Україні Революція гідності стала переломним моментом у становленні системи громадської антикорупції. Діє розгалужена мережа антикорупційних НУО, але є висока узалежненість реалізації їх проектів від донорів. Попри реалізацію антикорупційних урядово-громадських ініціатив (наприклад, «Разом проти корупції» від 2016 р.), співпраця між державою та громадянським суспільством доволі крихка, доказом чого є дискримінаційні норми щодо е-декларування активістів, експертів антикорупційних НУО. Попри декларовану відкритість української влади до співпраці з громадянським суспільством, проти його акторів відбуваються латентні дискредитаційні кампанії, вони зазнають опору своїм ініціативам і розслідуванням зі сторони зацікавлених акторів; відсутній захист викривачів корупційних кейсів.